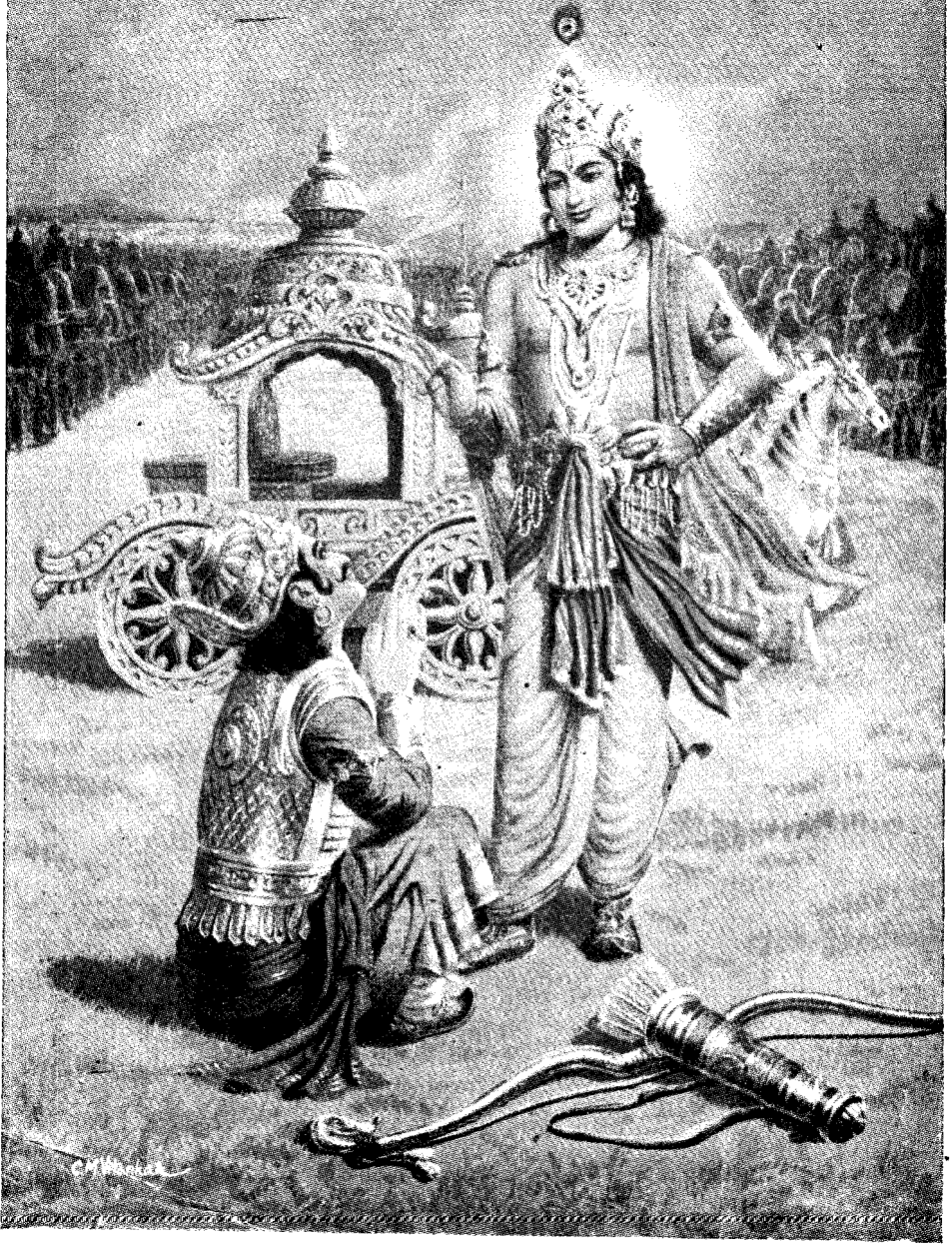


सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता



सङ्गणकसंस्करणं दासाभासेन हरिपार्षददासेन कृतम्



सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

प्रस्तावना

गीतेतील योग आणि गीतेचे ध्येय

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

‘एवमष्टादशाध्यायी वाङ्मयी मूर्तिरश्वरी ।’ - पद्मपुराण.

‘गीता जाणा हे वाङ्मयी । श्रीमूर्ति प्रभूची’ - ज्ञानेश्वरी.

श्रीसमर्थ रामदास स्वामींनी दासबोधार्थ आरंभी ‘श्रोते पुस्तती कोण ग्रंथ । काय बोलिलें जी येथ । श्रवण केलियानें प्राम । काय आहे ? ॥’ अशी पृच्छा केल्याप्रमाणे आणि पुढे त्याविषयी माहिती सांगितल्याप्रमाणे कोणत्याही ग्रंथाविषयी प्रारंभिक माहिती सांगणे जरूर आहे आणि तीही ग्रंथकाराच्या शब्दांत सांगता आल्यास अत्यंत इष्ट आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेसारख्या जगन्मान्य ग्रंथाविषयी थोडक्यात माहिती देण्याचा येथे आम्ही प्रयत्न करित आहो.

उपनिषदे व ब्रह्मसूत्रे

आम्हा आर्यलोकांच्या धर्मग्रंथांचे १) श्रुति २) स्मृति असे दोन प्रमुख विभाग पाडण्यात येतात. वेद, ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषदे इत्यादि पहिल्या भागात आणि रामायण, महाभारत, पुराणे इत्यादि दुसऱ्या भागात येतात. ह्यांपैकी श्रुतिग्रंथांना आणि श्रुतीशी विरोध नसलेल्या स्मृतिग्रंथांना आम्ही प्रमाण मानतो. श्रुतिग्रंथांमध्येही सरस-नीरस ग्रंथ असून त्यांतही कर्मकांड व ज्ञानकांड असे दोन पोटविभाग आहेत. पहिल्या पोटविभागात वेदसंहिता व ब्राह्मणे हे ग्रंथ येतात आणि दुसऱ्या पोटविभागात उपनिषद् ग्रंथ येतात. कर्मकांडापेक्षा ज्ञानकांड श्रेष्ठ मानले जाऊन ज्ञानकांडात मोडणाऱ्या उपनिषद् ग्रंथांनाच प्राधान्य मिळाले आणि त्यांनाच ‘श्रुति’ ही संज्ञा मिळाली. उपनिषदे ही काही संहिता, ब्राह्मणे व आरण्यके या ग्रंथांच्या शेवटच्या भागांत आलेली असल्यामुळे त्यांना ‘वेदान्त’ असेही म्हणतात. प्रमुख उपनिषदे बारा आहेत. ती अशी - ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुंडक, मांडूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छांदोग्य, बृहदारण्यक, कौषीतकी

आणि श्वेताश्वतर. उपनिषद् ग्रंथांना सर्वमान्य असे श्रेष्ठ पद प्राप्त झाल्यावर त्या ग्रंथांत इतरतः विखुरलेल्या तत्त्वांचे एकीकरण करून त्यांना संकलित व व्यवस्थित स्वरूप देण्याचा जो प्रयत्न अनेक ऋषींनी केला आणि जो बादरायणमुनींनी शेवटास नेला त्याला उत्तरमीमांसा, औपनिषदीमीमांसा, शारीरिकसूत्रे, व्याससूत्रे, बादरायणसूत्रे, वेदान्तसूत्रे किंवा ब्रह्मसूत्रे म्हणतात.

प्रस्थानत्रयी

श्रीमद्भगवद्गीता हा ग्रंथ महाभारतात भीष्मपर्वात (अध्याय २५-४२) उपाख्यान म्हणून आलेला असल्यामुळे स्मृतिग्रंथांत मोडतो; पण इतर स्मृतिग्रंथांपेक्षा ह्याला त्याच्या आंगिक गुणांमुळे उपनिषदांसारखेच श्रेष्ठ पद मिळाले. उपनिषद् ग्रंथ सर्वमान्य झाल्यावर त्या नमुन्यावरहुकूम दुसरे अनेक ग्रंथ-उपनिषदे रचण्यात आली. त्यांची संख्या शंभराहून अधिक भरेल. ह्याप्रमाणेच गीताकाराने आपला गीता ग्रंथ रचला आणि त्याचे नाव 'श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषद्' असे ठेवले. गीताध्यानात म्हटल्याप्रमाणे, उपनिषदे ह्या गायी, गोपाळकृष्ण हे दूध काढणारे, पार्थ हे वासरू, बुद्धिमान् पुरुष हा भोक्ता आणि जे उत्तम दूध काढले ते 'गीतामृत' होय. ह्यावरून गीता हे उपनिषदांचे सार आहे हे स्पष्ट होते; पण गीतेचा मार्मिकपणे अभ्यास करणाऱ्याला असे दिसून येते की, जरी गीतागंगेचा उगम उपनिषद्रूपी हिमालयातून झाला तरी ती खाली वाहून येत असता वाटेत तिला सांख्य, योग, मीमांसा, भागवत इत्यादि अनेक पंथांच्या नद्यांचे प्रवाह मिळाले व तिच्यात अभिन्नपणे मिसळून गेले आणि जेव्हा ती गीतागंगा लोकसमुदायाच्या विस्तीर्ण व खुल्या मैदानावर जोराने वाहात व पावन करीत आली तेव्हा तिचे पात्र बरेच विस्तीर्ण, शोभायमान, सर्वोपयोगी आणि जगत्पावन असे झाले आणि तिचा महिमाही तसाच अपूर्व वाढला; म्हणून गीतेला उपनिषदे व ब्रह्मसूत्रे ह्यांच्याइतकाच मान मिळाला आहे; १) उपनिषदे २) ब्रह्मसूत्रे आणि ३) गीता ह्यांना 'प्रस्थानत्रयी' (मोक्षसंपादक असे तीन सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ) असे अन्वर्थक नाव प्राप्त झाले.

गीतेतील पात्रे

आता गीतेतील पात्रांविषयी थोडासा विचार करू. गीतेत फक्त दोन जोड्या म्हणजे अवघी चारच पात्रे आलेली आहेत. पहिली जोडी धृतराष्ट्र-संजयाची व दुसरी श्रीकृष्णार्जुनांची. अर्जुनाच्या सारथ्याने म्हणजे श्रीकृष्णाने मूळ गीता अर्जुनाला जशी सांगितली तशीच धृतराष्ट्राच्या सारथ्याने म्हणजे संजयाने ती

धृतराष्ट्राला सांगितली. गीतेच्या शेवटी हे ज्ञान तपोहीनाला, अभक्ताला, ऐकण्याची इच्छा नसणाराला आणि मत्सरग्रस्ताला सांगू नये असे श्रीकृष्णांनी बजाविले आहे. तेव्हा धृतराष्ट्र हा तसा म्हणजे तपोहीन, अभक्त इत्यादि नव्हता असे मानले पाहिजे. तो अंध म्हणजे बाह्य प्रपंचाला अंध; पण प्रज्ञाचक्षू म्हणजे अंतर्मुख होता असे दिसते आणि ज्या कोणाला गीता ऐकावी असे वाटत असेल त्यानेही धृतराष्ट्रासारखे अंध म्हणजे बहिर्मुख वृत्ती सोडून अंतर्मुख झाले पाहिजे. संजय म्हणजे (सं कोपं जयतीति संजयः) कामक्रोधांना जिंकणारा. जो कामक्रोधांना जिंकतो तोच गीता सांगण्यास अधिकारी होतो आणि जो बाह्य प्रपंचास अंध किंवा उदासीन म्हणजे अंतर्मुखवृत्तीचा होतो तो गीता ऐकण्यास अधिकारी होतो. येथे येरागबाळांचे काम नाही. गीतेतील अर्जुनाची भूमिका वीराची नसून जिज्ञासू शिष्याची आहे. आरंभीच अर्जुनाने वीरवृत्ती टाकून देऊन मुमुक्षूची अगर शिष्याची वृत्ती धारण केलेली आहे आणि 'मी तुला शरण आलो आहे, मला उपदेश कर' ('शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्।' अ. २.७), अशी त्याने श्रीकृष्णाची विनवणी केलेली आहे आणि गुरुशिष्याच्या सांप्रदायिक शिस्तीप्रमाणे ('तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया, उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः।' अ. ४. ३४) प्रणामपूर्वक अनेक प्रश्न विचारून शंकांचे समाधान करून घेतले आहे आणि शेवटी आपला सर्व संशय फिटला, मोह नाहीसा होऊन मी सावध झाले अशी त्याने कबुलीही दिली आहे. गीतेतील श्रीकृष्णाची भूमिका 'परमात्मा जगद्गुरु' (कृष्णं वंदे जगद्गुरुम्।) ह्याची आहे. गीतेतील अध्याय एकामागून एक मार्मिकपणे वाचीत गेल्यास आणि श्रीकृष्णाने आपण कोण आहो हे वेळोवेळी व ठिकठिकाणी सांगितलेले नीट पाहात गेल्यास गीतेतील श्रीकृष्णाच्या आत्मचरित्राची रूपरेखा वाचकांच्या दृष्टीसमोर चक्रे उभी राहिल. येथे ती रूपरेखा अत्यंत संक्षिप्त व अगदी थोडक्यात आम्ही देत आहो. श्रीकृष्ण म्हणतात, 'मी अज, अव्यय, भूतांचा ईश्वर (अ. ४.६); यज्ञ व तप ह्यांचा भोक्ता, सर्वलोकमहेश्वर, सर्व प्राण्यांचा सखा (अ. ५.२९); मी सर्व ठिकाणी, माझ्या ठिकाणी सर्व, सर्व भूतांमध्ये असणारा (अ. ६.३०-३१); माझ्या अपरा व परा अशा दोन प्रकृती (अ. ७.४-५); मी अखिल जगताचा प्रभव व प्रलय (अ. ७.६), मी पाण्यामध्ये रस, चंद्रसूर्यातील प्रभा, वेदांतला प्रणव, आकाशातील शब्द, पुरुषामधील पराक्रम, पृथ्वीतील उत्तम सुवास, अग्नीतील तेज, सर्व भूतमात्रांमधील जीवन, तपस्यांचे तप, बलवंताचे बल,

भूतांचा धर्मानुकूल काम, मण्याच्या माळेतील सूत्राप्रमाणे सर्वाधार व सर्वव्यापी (अ. ७. ७-११); भूत, वर्तमान, भविष्य प्राणी जाणणारा, (अ. ७.२६); भूतभृत् व भूतभावन (अ. ९.५); भूतमहेश्वर (अ. ९.११); भूतांचा आदि व अव्यय (अ. ९.१३); ह्या जगाचा पिता, माता, धाता आणि पितामह, पवित्र प्रणव (अ. ९.१७); गती, भर्ता, प्रभू, साक्षी, निवास, शरण, सुहृत्, प्रभव, प्रलय, स्थान, निधान व अविनाशी बीज (अ. ९.१८) आहे. दहाव्या अध्यायात ह्या परम पुरुषाच्या अनेक दिव्य विभूती विस्ताराने सांगितल्या आहेत आणि हे सर्व जगत् माझ्या एका अंशाने मी व्यापून राहिले आहे, असे भगवंतांनी ह्या अध्यायाच्या शेवटी सांगितले आहे. अकराव्या अध्यायात अर्जुनाला दिव्यदृष्टी देऊन त्याला विश्वरूपही दाखविले आहे. सर्व क्षेत्रां(शरीरां)तील क्षेत्रज्ञ मी (अ. १३.२), प्रकृती माझी योनी आणि मी बीजप्रद पिता (अ. १४.४); सूर्य, चंद्र व अग्नी ह्यांच्याकडून प्रकाशित न होणारे परं धाम मीच (अ. १५.६); सूर्य, चंद्र व अग्नी ह्यांच्या ठिकाणचे तेज माझेच, पृथ्वीत शिरून स्वतेजाने सर्व भूतांना धारण करणारा, रसात्मक सोम होऊन सर्व औषधींना पोसणारा, प्राण्यांच्या देहांतील अन्न पचविणारा वैश्वानर, (अ. १५. १२-१४), सर्वांच्या हृदयी राहाणारा, सर्वांना स्मृती, ज्ञान व विस्मरण देणारा, वेदांनी जाणण्यास योय, वेदान्तकृत् आणि वेदवित् (अ. १५. १५); परमात्मा किंवा पुरुषोत्तम (अ. १५. १७-१८) असा मी आहे. सारांश, गीतेतील श्रीकृष्ण संकुचित किंवा एकदेशीय 'वृष्णीनां वासुदेवः' एवढाच म्हणजे एकच विभूती (अ. १०. ३७) नसून तो अज, अव्यय, विश्वव्यापी परमात्मा 'वासुदेवः सर्वमिति' असा आहे आणि गीताकाराच्या मते जो ज्ञानी त्याला ह्याप्रमाणे भजतो तो महात्मा फारच दुर्लभ होय (अ. ७. १९).

गीतेची मुख्य शिकवण

आतां 'काय बोलिलें जी येथ' म्हणजे गीतेची मुख्य शिकवण काय आहे ह्याविषयी थोडासा विचार करू. गीता हे योगशास्त्र आहे ह्याबद्दल दुमत नाही, पण 'योग' म्हणजे काय याबद्दल मात्र तीव्र मतभेद आहे. कोणी योग म्हणजे ज्ञानयोग, काहीजण योग म्हणजे भक्तियोग, तर कित्येक योग म्हणजे कर्मयोग असाच अर्थ गीतेत अभिप्रेत आहे असे मानून आपापल्या मताप्रमाणे गीतेचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करतात; पण आमच्या अल्प मतीस असे वाटते की, गीताकाराने 'योग' हा शब्द अत्यंत व्यापक व उदार अर्था वापरलेला असून

त्यात ज्ञानभक्तिकर्म इत्यादि योगांचा अंतर्भाव होतो. योग हा शब्द 'युज्' म्हणजे 'जोडणे' ह्या धातूपासून झालेला आहे आणि त्याचा अर्थ दोन पदार्थांची जोड किंवा मिलाफ करणे, त्यांचा संबंध किंवा ऐक्य घडवून आणणे असा आहे आणि त्याचा अर्थ पुढे जीवात्मा व परमात्मा ह्यांचे ऐक्य साधणे, त्यांचे तादात्म्य होणे असा झाला आहे आणि ज्या उपायांनी आणि साधनांनी हे साध्य होईल त्याला 'योगशास्त्र' असे नाव दिलेले आहे. 'युज्' (जोडणे) धातूपासून झालेले, युंजन्, युक्त, योक्तव्य, योग इत्यादि शब्द गीतेत ठिकठिकाणी व्यापक अर्थाने वापरलेले दिसतात आणि 'योग' ह्या शब्दात किंवा योगशास्त्रात, कर्मयोग, भक्तियोग व ज्ञानयोग आणि इतर साधने ह्यांचाही अंतर्भाव होतो. कित्येकजण समजतात त्याप्रमाणे कर्मयोग, भक्तियोग व ज्ञानयोग हे परस्परांशी भिन्न व अलग अलग असे मार्गच नाहीत. ज्ञानयोग्याने भक्त होऊ नये किंवा भक्तियोग्याने ज्ञानी होऊ नये असे कोणी सांगितले आहे? भगवान् श्रीकृष्ण तर गीतेत असे स्पष्ट सांगतात की, चतुर्विध भक्तांपैकी नेहमी माझ्या ठिकाणी 'युक्त असलेला' (म्हणजे मन लावलेला) असा एकनिष्ठपणे माझी भक्ती करणारा ज्ञानी भक्त श्रेष्ठ होय (तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते अ. ७. १७); शिवाय ज्ञानयोगी व कर्मयोगी ह्यांनी कर्मयोगाचे (म्हणजे सर्व कर्म व फळे परमात्म्याला अर्पण करून निष्कामबुद्धीने) आचरण करावयास नको काय? ज्ञानयोगाचे समर्थन करणारे शंकराचार्य कर्मयोगी नव्हते काय? सगुणभक्तीचे मंडन करणारे वामन पंडित ज्ञानी नव्हते काय? आणि योगी ज्ञानेश्वर हे भक्त नव्हते काय? ही उदाहरणे लक्षात घेऊन प्रत्येक जीवात्म्याने भक्तियोग व कर्मयोग ह्या दोन पंखांच्या जोरावर ज्ञानयोग-सुकाणूच्या (शेपटाच्या) मदतीने उंच आकाशात - चिदाकाशात हवी तेवढी भरारी मारावी आणि परमात्म्याला गाठून आपले ध्येय साधावे हे योग्य आहे.

प्राचीन टीकाकारांपैकी व भाष्यकारांपैकी काही जणांनी ज्ञानयोगपर तर कित्येकांनी भक्तियोगपर असा गीतेचा अर्थ लाविलेला आहे. अलीकडे गीतेचा कर्मयोगपर अर्थ लावण्याची काही विद्वानांची प्रवृत्ती दिसून येत आहे. त्यांचे म्हणणे थोडक्यात असे आहे की, कुरुक्षेत्रावर उभय सैन्ये युद्धास सज्ज होऊन उभी राहिली असता आपले आसेष्ट व स्वजन लढण्यास उद्युक्त झालेले पाहून अर्जुनाला शोक व विषाद झाला आणि त्याने युद्ध करण्याचे नाकारले. तेव्हा 'कर्मवीर' श्रीकृष्णांनी त्याला उपदेशाच्या चार गोष्टी सांगून युद्धास प्रवृत्त केले.

ह्यावरून उपक्रम-उपसंहारादि लक्षणांवरून गीता प्रवृत्तिपर म्हणजे कर्मयोगपरच दिसते इत्यादि. सकृद्दर्शनी त्याचे हे म्हणणे सयुक्तिक दिसते खरे; पण जरा खोल व सूक्ष्म विचार केला तर असे दिसून येते की, अर्जुनास युद्धास प्रवृत्त करणे हाच जर श्रीकृष्णाचा प्रधान उद्देश असता तर गीतेच्या अठरा अध्यायांतील नाना तऱ्हेचा उपदेश, ज्ञानविज्ञान, नाना तऱ्हांचे योग, ब्रह्मविद्या, तत्त्वज्ञान श्रीकृष्णाने अर्जुनाला आणि संजयाने धृतराष्ट्राला सांगण्याची काय जरूरी होती? धृतराष्ट्राला कर्तव्याकर्तव्यतेविषयी मोह झाला नव्हता. त्याला युद्धाची हकीगतच तेवढी ऐकावयाची होती. बाकी गीतेतील सर्व तत्त्वज्ञान त्याला पाह्याळच होय. 'हे (गीतेतील तत्त्वज्ञान) न पुसों तूतें' असे धृतराष्ट्राच्या तोंडून (सहाव्या अध्यायात संजय तत्त्वज्ञान सांगत असता) श्रीज्ञानेश्वरांनी आपल्या भावार्थदीपिकेत वदविले आहे; शिवाय अनेक कारणे व उपदेश सांगून, 'म्हणून तू युद्ध कर, ऊठ, युद्धास सज्ज हो, उभा राहा' असे अर्जुनाला पाच, सहा किंवा त्याहून अधिक वेळा श्रीकृष्णाने संबंध गीतेत बजाविले आहे, ते कोणत्या शत्रूशी झुंजण्याकरिता? भारतीय युद्धातील मानवदेहधारी दुर्योधनादि कौरवांशी नव्हे तर, 'ज्ञाननिधीचे भुजंग, विषयदरीचे वाघ, भजनमार्गींचे मारक मांग - जीवनरूपी असे जे संबंध मानवजातीचे हाडवैरी, महाभारतीय युद्धातील कामक्रोधादि शत्रू त्यांच्याशी युद्ध करण्यास आणि दुरासद म्हणजे अजिंक्य अशा त्या शत्रूस ठार करण्यास श्रीकृष्णाने बजावले आहे (अ. ३, ३७-४३ श्लोक पाहावेत) तेव्हा कामक्रोधादि शत्रूस मारून ज्ञान, भक्ती, कर्म ह्या तिन्हीपैकी एका अगर अधिक योगांनी आपली उन्नती साधून परम पदाला - परमात्म्याला पोहोचणे आणि त्याच्याशी ऐक्य किंवा तादात्म्य पावणे हाच खरा योग आणि हेच गीतेचे ध्येय आहे. 'अर्जुना, तू युद्ध कर म्हणजे आपले कर्तव्यकर्म कर' ह्या अर्थाची वाक्ये जितक्या वेळा गीतेत आली आहेत त्यापेक्षा किती तरी अधिक वेळा, 'तू मला येऊन पावशील, माझ्या पदाला अगर भावाला मिळशील, परमशांती अगर सिद्धी प्राप्त करून घेशील', अशा अर्थाची योगसूचक वाक्ये गीतेत आलेली आहेत. त्यांवरून आणि 'युज' (जोडणे) धातूपासून झालेल्या 'युक्त व योग' इत्यादि शब्दांची रूपे पाच - दहादा नव्हे तर अनेकदा, शंभराहून अधिक वेळा वरचेवर गीतेत वापरलेली पाहाता गीतेच्या ध्येयाविषयी काही शंका उरत नाही. उदाहरणार्थ 'युक्त व योग' ह्या दोन शब्दांचे काही थोडे नमुने आम्ही येथे पाहू.

अ. ६, श्लोक १४, १५ ह्यांत, मनाचे संयमन करून, माझ्या ठायी चित्त ठेवून, तत्पर होऊन 'युक्त' (माझ्याकडे मन जोडलेले किंवा लावलेले असे) असावे आणि ह्याप्रमाणे आपला योगाभ्यास सतत चालू ठेवणाऱ्या आणि आपल्या मनाचे नियमन करणाऱ्या योग्याला (युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः) मोक्षप्रद अशी माझी शांती प्राप्ती होते, असे सांगितले आहे; तसेच 'युक्त' ह्याचा अर्थ अ. ६ श्लोक १८ ह्यांत सांगितला आहे तो असा : जेव्हा त्याचे आवरलेले मन आत्म्याच्या ठिकाणी स्थिर होते आणि सर्व कामनांविषयी तो निस्पृह होतो तेव्हा त्याला 'युक्त' (ऐक्य पावलेला) असे म्हणतात; तसेच ह्याच अध्यायात ३६ व्या श्लोकात ज्याचे मन स्वाधीन नाही, त्याला योग साधणे कठीण; पण ज्याने मन ताब्यात ठेवले त्याला प्रयत्नाने योग साधणे शक्य आहे असे भगवान सांगतात. ह्यावरून आपले मन दुसरीकडे कोठे न लावता ते सदोदित परमात्म्याकडे लावणे म्हणजेच युक्त होणे किंवा योग साधणे हा इंगितार्थ स्पष्ट दिसतो आणि पुढील काही व इतर अशाच अनेक ठिकाणीही ह्याच अर्थ स्पष्टपणे आला आहे, पाहा - अ. ७.१ (मय्यासक्तमनाः पार्थ, योगं युंजन्मदाश्रयः।) (माझ्या ठिकाणी मन लावून आणि माझा आश्रय करून योगाभ्यास करीत असता), अ. ७.१७ (तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।) (त्यांपैकी एकनिष्ठेने माझी भक्ती करणारा नेहमी युक्त म्हणजे मन्निष्ठ असणारा ज्ञानी श्रेष्ठ होय), अ. ८. ७-८ (तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च। मय्यर्पितमनोबुद्धिमिवैष्यसंशयम्॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना। परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन्॥) (म्हणून सर्व काळीस माझे स्मरण कर आणि युद्ध कर, माझ्या ठायी तुझे मन व बुद्धी अर्पण केलीस म्हणजे तू मलाच निःसंशय पावशील. ह्याप्रमाणे चित्त दुसरीकडे जाऊ न देता ते अभ्यासाच्या योगाने स्थिर करून जो त्या दिव्य पुरुषाचे ध्यान करीत असतो तो त्यालाच जाऊन मिळतो.), अ. ८.१४ (अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः। तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः।) (अनन्य चित्ताने सदा माझे स्मरण करणाऱ्या नित्ययुक्त योग्याला मी सहज प्राप्त होतो.), अ. ९.१४ (सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः। नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते।) (यत्नशील, दृढव्रत व नित्ययुक्त होऊन ते सदा कीर्तन व वंदन करीत माझी उपासना करतात), अ. ९.२२ (अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्।) (जे अनन्यभावाने

माझे चिंतन करीत मला भजतात त्या 'नित्ययुक्त' पुरुषांचा योगक्षेम मी चालवितो), अ. १०. ९-१० (मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्। कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥) (ते माझ्या ठिकाणी चित्त लावून, मला प्राण अर्पण करून, परस्परांना बोध करीत, त्यातच नेहमी संतुष्ट व रममाण असतात; ह्याप्रमाणे 'सतत युक्त' होऊन प्रीतिपूर्वक भजणाऱ्या लोकांना ते मला येऊन मिळतील असा बुद्धियोग मी देतो). तसेच अ. ६. २०-२३ ह्यांत योगाची व्याख्या देऊन निश्चयाने आणि प्रसन्न चित्ताने त्याचा अभ्यास करावा असे सांगितले आहे. अ. २. ४८, (योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय। सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा, समत्वं योग उच्यते॥) आणि अ. २. ५० (बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते। तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्।) ह्या दोन श्लोकांतील योगाच्या व्याख्यांतील समत्व व कौशल्य म्हणजे यशापयशांना सारखे लेखून, परमेश्वराच्या ठिकाणी मनबुद्धी लावून कर्मे त्याला अर्पण करून ती बंधनकारक न होता उल्ट मोक्षप्रद होतील असे करणे. वर दिलेल्या उदाहरणांनी कोणाची खात्री पटत नसेल तर राजविद्या व राजगुह्य म्हणून भगवंतांनी सांगितलेले पुढील वाक्य आम्ही त्यांच्या पुढे ठेवतो. ते वाक्य असे - (मन्मना भव मद्गतो मद्याजी मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः॥ अ. ९. ३४) (माझ्या ठिकाणीच मन लाव, माझा भक्त हो, माझे भजन कर आणि मला नमस्कार कर. ह्याप्रमाणे मत्परायण होऊन आपले चित्त माझ्या ठायी सदा लावलेस (युक्तवैवमात्मानं) म्हणजे तू मलाच येऊन पोहोचशील). ह्या भगवंतांच्या वचनाचा शांतपणे विचार करावा आणि ह्यानेही समाधान होत नसेल तर भगवान स्वतः गीतेचा निष्कर्ष काय सांगतात तो तरी नीट पाहावा. गीतेचा उपसंहार करताना शेवटी (अ. १८. ६४- ६५) भगवान म्हणतात, 'सर्वां हून अतिशय गुह्य असे माझे श्रेष्ठ वचन पुनः ऐक. तू मला अत्यंत प्रिय आहेस; म्हणून मी तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतो. माझ्या ठायी मन ठेव, माझी भक्ती कर, माझे यजन कर, मला नमस्कार कर, म्हणजे तू खरोखर मलाच पावशील. तू मला प्रिय आहेस म्हणून मी प्रतिज्ञेवर सांगतो.' ह्याप्रमाणे गीतेची मुख्य शिकवण काय आहे हे भगवंतांनी प्रतिज्ञेवर सांगितले आहे. त्याच्यावर ज्याचा विश्वास नसेल तो गीतेच्या अभ्ययनाचा अधिकारी नाही असे म्हणावे.

फलश्रुती

आता 'श्रवण केलियानें प्राप्त। काय आहे' हे गीतेच्या शब्दांत सांगतो. गीतेच्या शेवटी (अ. १८. ६८-७१) भगवंतांनी असे सांगितले आहे की, जो कोणी हे माझे श्रेष्ठ गुह्य ज्ञान माझ्या भक्तांना सांगेल तो माझी परम भक्ती करून मलाच निःसंशय पावेल. त्याहून अधिक प्रिय करणारा सर्व मनुष्यांमध्ये दुसरा कोणीही नाही आणि त्याहून अधिक आवडता ह्या पृथ्वीवर दुसरा कोणी होणार नाही. जो कोणी आमच्या धर्मानुकूल संवादाचे अध्ययन करील त्याने ज्ञानयज्ञाने माझे पूजन केल्यासारखे होईल असे मी मानीन आणि श्रद्धायुक्त व निर्मत्सर होऊन जो कोणी हे ऐकेल तोही मुक्त होऊन पुण्यवानांच्या उत्तम लोकांप्रत पावेल.

ही गीतेची अल्प सेवा व गीतेचे अध्ययन करण्याचा सुयोग केशव भिकाजी ढवळे ह्यांनी पुनः घडवून आणल्याबद्दल त्यांचे मनापासून आभार मानून, सर्वांच्या अंतर्दामी वास करणाऱ्या व सर्वांच्या बुद्धीला प्रेरणा देणाऱ्या त्या श्रीकृष्ण परमात्म्याचे चिंतन व हे कार्य संकल्पाप्रमाणे तडीस नेल्याबद्दल सादर व सप्रेम स्मरण करून त्यांनाच ही 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं' अशी अल्प कृती अनन्य व निष्काम भक्तीने समर्पण करून अशीच सेवा उत्तरोत्तर आमच्याकडून करवून घ्यावी असा त्या दयाघन प्रभूपाशी प्रसाद मागून ही प्रस्तावना पुरी करतो.

॥ ॐ तत्सत् ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

शुभं भवतु ॥

गीताजयंती, शके १८५३
विजयनगर, बेळगांव

- नागेश वासुदेव गुणाजी

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

अर्जुनविषादयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[ह्या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकात धृतराष्ट्र आपल्या संजय ह्या सारथ्याला युद्धाची वार्ता विचारीत आहे. उत्तरादाखल पुढील श्लोकांत दुर्योधन द्रोणाचार्याकडे गेल्याचे संजय निवेदन करीत आहे. दोन्ही पक्षांतील प्रमुख योद्ध्यांची नावे, दोन्ही सैन्यांचे बलाबल ह्यांचे वर्णन करून दुर्योधनाने सेनापती भीष्माचार्य ह्यांचे संरक्षण करण्याची सूचना केली (श्लोक २-११). भीष्माचार्य आणि दोन्ही पक्षांतील प्रमुख योद्धे ह्यांनी केलेल्या शंखनादाचे वर्णन (श्लोक १२-१९) ह्यांत केलेले आहे. कोणाकोणाशी आपणास झुंजावयाचे आहे हे पाहावयास मिळावे म्हणून अर्जुनाचा रथ त्याच्या सांगण्यावरून श्रीकृष्णांनी दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी नेऊन उभा केला (श्लोक २०-२५). त्यानंतर आपले बहुतेक आम, इष्ट आणि स्वजन युद्धास सज्ज झालेले पाहून अर्जुनाचे मन दयेने व्याप्त आणि खेदाने उद्ध्विग्न होऊन त्याने युद्ध करण्याचे नाकारले, आपली स्थिती केविलवाणी झाली आहे व युद्ध न करण्याची आपली कारणे कोणती आहेत हे त्याने श्रीकृष्णास सांगितले आणि ह्याप्रमाणे भाषण करून शोकाने विव्दल होऊन अर्जुन रथात आपल्या जागी स्तब्ध बसला (श्लोक २६-४७). इतका कथाभाग ह्या अध्यायात आला आहे.

युद्धात स्वजनांना मारून आणि राज्य, भोग व ऐश्वर्य मिळवून आपणास काय करावयाचे आहे, असा जो अर्जुनाच्या मनाला विषाद वाटला त्यावरून ह्या अध्यायाला विषादयोग असे नाव दिलेले आहे.

बहुतेक टीकाकार ह्या अध्यायाला काही महत्त्व देत नाहीत. गीता हे योगशास्त्र आहे आणि विषादयोग ही त्याची पहिली पायरी आहे हे पुष्कळ लोक विसरतात. गीताकाराने 'योग' हा शब्द अत्यंत व्यापक अर्थाने गीतेत अनेक ठिकाणी आणि प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी वापरलेला आहे आणि ह्या योगात - योगशास्त्रात - इतर अनेक ज्ञानभक्तिकर्मादि योगांचा अंतर्भाव होतो हे, गीतेचे काळजीपूर्वक व मार्मिकपणे अध्ययन करणाऱ्यांच्या सहज लक्षात येईल. प्रस्तुत प्रसंगी 'स्वजनांना मी त्रैलोक्याच्या राज्याकरताही मारणार नाही; मग पृथ्वीच्या राज्याची गोष्टच सोडा,' (श्लोक ३५), असा जो अर्जुनाला विषाद वाटला, तो भाग अत्यंत महत्त्वाचा व मनन करण्याजोगा आहे. येथे अर्जुनाची भूमिका वीराची नसून शिष्याची आहे. मी शिष्य ह्या नात्याने तुम्हाला शरण येत आहे अशी कबुलीही अर्जुन पुढील अध्यायात (श्लोक ७) देत आहे हे लक्षात ठेवण्याजोगे आहे. तेव्हा कोणत्याही मुमुक्षूला, साधकाला अगर शिष्याला संसाराचा, सुखाचा आणि ऐश्वर्याचा वीट आल्याशिवाय किंवा गीतेच्या भाषेत सांगावयाचे तर, अर्जुनासारखा विषाद वाटल्याशिवाय तो योगशास्त्राचा अधिकारी होऊ शकत नाही; म्हणून विषादयोग ही योगशास्त्राची पहिली पायरी (अध्याय) आहे हे गीतेच्या प्रारंभी पहिल्या अध्यायात सुचविले आहे.]

धृतराष्ट्र उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

आर्या - धर्मक्षेत्रीं कुरुच्या क्षेत्रीं मिळुनी करावया समर ।

माझे अणि पांडूचे करिती तें सांग संजया, कुमर ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र म्हणाला - संजया, धर्मक्षेत्र म्हणजे पुण्यभूमी अशा कुरुक्षेत्रात युद्धासाठी एकत्र जमलेल्या माझ्या पुत्रांनी - कौरवांनी आणि पांडूच्या पुत्रांनी - पांडवांनी काय केले ? १

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

आर्या - तेव्हां पांडुसुतांची पाहुन सव्यूह सैन्यरचना ते ।
वेगीं द्रोणाजवळी येउनि बोले नृपाळ वचनार्ते ॥ २ ॥

संजय म्हणाला - पांडवसैन्य व्यूह रचून उभे राहिलेले पाहुन राजा
दुर्योधन द्रोणाचार्याजवळ गेला आणि म्हणाला, २

दुर्योधन उवाच ।

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

आर्या - हे आचार्या स्वामी पांडवसेना पहावया ज्ञानें ।
धृष्टद्युम्नं व्यूहा रचिलें शिष्यें तुभ्याच सुज्ञानें ॥ ३ ॥

दुर्योधन म्हणाला - आचार्य, तुमचा बुद्धिमान् शिष्य द्रुपदपुत्र
(धृष्टद्युम्न) ह्याने व्यूह रचलेली अशी ही मोठी पांडवसेना पाहा. ३

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

आर्या - भीमार्जुनसम यथें दिसती धन्वी समग्र शूर रथी ।
सात्यकि विराट आणिक द्रुपदादिक हे महारथातिरथी ॥ ४ ॥

तो धृष्टकेतु आहे काशीश्वर आणि चेकितान असे ।
दिसती वीर पहा हे पुरुजित्सह शैब्यकुन्तिभोज असे ॥ ५ ॥

अतिवीर्य उत्तमौजा विक्रमशाली तसा युधामन्यू।
सर्वहि महारथी ते पांचाळीचे कुमार अभिमन्यू॥६॥

ह्या सेनेत भीमार्जुनासारखे शूर, मोठमोठे धनुर्धर असे युयुधान (सात्यकी) आणि विराट, महारथी द्रुपद, धृष्टकेतू, चेकितान, वीर्यवान् काशिराज, पुरुजित् कुंतिभोज आणि नरश्रेष्ठ शैब्य, अतिपराक्रमी युधामन्यू, वीर्यवान् उत्तमौजा, सुभद्रापुत्र (अभिमन्यू) आणि द्रौपदीचे (पाच) पुत्र, हे सर्वच महारथी आहेत. ४-५-६

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते॥७॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च॥८॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः॥९॥

आर्या - एकावें द्विजवर्या नायक माझ्या विशिष्ट सैन्यातें।
संज्ञार्थच मी वदतों जाणावें लोकमान्य मान्यातें॥७॥

एक तुम्ही अणि भीष्म प्रौढ कृपाचार्य आणि हा कर्ण।
तो सौमदत्ति आणिक अश्वत्थामा गुणाकर विकर्ण॥८॥

आणिक शस्त्रास्त्रीं हे बहूत जे शूर निपुण समरा या।
माझ्या अर्थासाठी धरुनी आलेहि मानस मराया॥९॥

हे द्विजश्रेष्ठा! आता आमच्या सैन्यात जे प्रमुख असे महायोद्धे आहेत त्यांची नावे दिग्दर्शनार्थ मी आपणाला सांगतो, ती समजून घ्या. ७ आपण आणि भीष्म, कर्ण, रणविजयी कृपाचार्य, अश्वत्थामा आणि विकर्ण (दुर्योधनाचा एक बंधू), तसाच सोमदत्ताचा पुत्र भूरिश्रवा; ८ आणि ह्यांशिवाय दुसरे पुष्कळ वीर माझ्यासाठी आपल्या जीवितावर पाणी सोडणारे, हे सर्वच, नानाप्रकारच्या शस्त्रांनी प्रहार करणारे व युद्धामध्ये कुशल आहेत. ९

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

आर्या - विसती अपूर्ण अमुची भीष्में रक्षोनि भीम सेना ही ।
पूर्ण दिसे पार्थाची अनुसरतां जाण भीमसेनाही ॥ १० ॥

ह्या प्रकारचे भीष्माने रक्षण केलेले आमचे सैन्य अपुरे (असमर्थ)
आहे; पण भीमाने रक्षण केलेले त्यांचे सैन्य पुरे (समर्थ) आहे. १०

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

आर्या - अपुल्या अपुल्या स्थानीं तिष्ठति युद्धीं धरोनि दृढ लक्षा ।
अवघे मिळोनी एका भीष्मालागीं जपोनि संरक्षा ॥ ११ ॥

तरी आता नेमून दिलेल्या व्यूहाच्या प्रवेशद्वारात योग्य जागी राहून
तुम्ही सर्वांनी भीष्माचे संरक्षण करावे. ११

संजय उवाच ।

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

आर्या - ऐकुनियां नृपवचना त्यासि कराया तईं प्रमोदातें ।
गजोनि सिंहनादें करि तो कुरुवृद्ध शंखनादातें ॥ १२ ॥

मग शंखासह भेरीपणवानकगोमुखादि रव दाटे ।
जेणें शब्देंकरुनी पृथ्वी आकाश सर्व कोदाटे ॥ १३ ॥

बैसुनि ते श्रेष्ठ रथीं संयुक्त श्वेतवर्ण हय ज्याशी ।
माधव आणिक पांडव वाजविती तेचि दिव्य जलजाशी ॥ १४ ॥

संजय म्हणाला - दुर्योधनाला हर्ष होण्यासाठी कुरुवृद्ध प्रतापी पितामह (भीष्म) ह्यांनी सिंहाप्रमाणे मोठी गर्जना करून आपला शंख मोठ्याने वाजविला. १२ त्याबरोबर शंख, भेरी, पणव, आनक आणि गोमुख ही रणवाद्ये एकदम वाजू लागली आणि त्यांपासून तुंबळ म्हणजे मोठा ध्वनी उत्पन्न झाला. १३ नंतर पांडवे शुभ्र घोडे जोडलेल्या मोठ्या रथामध्ये बसलेले माधव (श्रीकृष्ण) आणि पांडव (अर्जुन) ह्यांनी आपापले दिव्य शंख हातांत घेऊन वाजविले. १४

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

आर्या - बीभत्सु देवदत्ता वाजवि तो कृष्ण पांचजन्यासी ।

वाजविलें पौंड्रासी भीमें जो नित्य सिद्ध युद्धासी ॥ १५ ॥

राजा अनंतविजया वाजवुनी जो करी महाघोषा ।

सहदेव नकुल तैसा वाजवि मणिपुष्पकाभिध सुघोषा ॥ १६ ॥

काश्यें शिखंडिनंही त्या केला पुषदराजशूरानें ।

सात्यकिवीरें आणिक धृष्टद्युम्नं विराटवीरानें ॥ १७ ॥

द्रुपदें अभिमन्यूनें पृथक् पृथक् द्रौपदीय तनुजांनीं ।

वाजवुनी शंखातें भरिलीं दाही दिगंतरें ज्यांनीं ॥ १८ ॥

हृषीकेशाने म्हणजे श्रीकृष्णाने पांचजन्य शंख, अर्जुनाने देवदत्त शंख व भयंकर कर्म करणाऱ्या वृकोदराने म्हणजे भीमाने पौंड्र शंख वाजविला. १५ कुंतीपुत्र युधिष्ठिराने अनंतविजय, नकुल आणि सहदेव

हांनी सुघोष व मणिपुष्पक, १६ तसेच महाधनुर्धर काशिराज, महारथी शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट, अजिंक्य सात्यकि, १७ द्रुपद, द्रौपदीचे पाच पुत्र, महाबाहू सौभद्र (अभिमन्यू) ह्या सर्वांनी, हे राजा, चोहोंकडे आपापले वेगवेगळे शंख वाजविले. १८

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

आर्या - त्या धार्तराष्ट्रचितीं लागून तो घोष तीव्र धाकाशीं ।

झाला तुंबळ ध्वनि हा भरिला पृथ्वीत आणि आकाशीं ॥ १९ ॥

आकाश व पृथ्वी दणाणून सोडणाऱ्या त्या तुंबळ नादाने दुर्योधनादिकांची (कौरवांची) हृदये दुःखाने व खेदाने विदीर्ण झाली. १९

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

आर्या - वीर उभे अवघेही करावयालागिं शस्त्रसंपातें ।

पाहुनि अर्जुन तेव्हां हार्ती घेवोन सज्ज चापातें ॥ २० ॥

हे राजा धृतराष्ट्रा, मग कौरव व्यवस्थेने उभे राहिले आहेत आणि शस्त्रप्रहार होण्याची वेळ आली आहे असे पाहून ज्याच्या ध्वजावर मारुती आहे असा पांडव (अर्जुन) आपले धनुष्य उचलून श्रीकृष्णास असे म्हणाला, २०

अर्जुन उवाच ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

आर्या - बोले श्रीकृष्णासी अर्जुन तेव्हां करावया आजी ।

दोहीं सेनेमध्ये ने माझा रथहि अच्युता आजी ॥ २१ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे अच्युता ! दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी माझा रथ नेऊन उभा कर; २१

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
 कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसुमद्यमे ॥ २२ ॥
 योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

आर्या - जोंवरि अवघा दृष्टीं युद्धोत्सुक हा उभा रिपुग्राम ।
 पाहिन विचारुनीयां करुं मी कवणा झटोन संग्राम ॥ २२ ॥
 पाहिन अवघे येथें आले युद्धासि वीर लवलाहें ।
 दुर्मति सुयोधनाच्या युद्धीं जे इच्छिती प्रियाला हे ॥ २३ ॥

म्हणजे युद्धाच्या इच्छेने उभे राहिलेल्या सर्वांना मी पाहून घेईन,
 कारण ह्या रणसंग्रामामध्ये मी कोणाबरोबर युद्ध करावे हे मला समजले
 पाहिजे. २२ युद्धात दुर्बुद्धि दुर्योधनाचे हित करण्याच्या हेतूने लढणारे जे
 येथे जमले आहेत त्यांना मी नीट पाहून घेतो. २३

संजय उवाच ।

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
 भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
 उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

आर्या - ऐकुनि ऐशा वचना युद्धीं जे बोलिल्ला गुडाकेश ।
 दोहीं सेनेमध्ये स्थापी नेऊन रथ हृषीकेश ॥ २४ ॥
 भीष्मद्रोणांसंनिध सर्व नृपांच्या समीप विश्वगुरू ।
 बोले ऐसें पार्था आजि मिळाले पहाच सर्व कुरू ॥ २५ ॥

संजय म्हणाला - हे भारता (धृतराष्ट्रा), गुडाकेशाने म्हणजे
 निद्रेला - आळसाला जिंकणाऱ्या अर्जुनाने हृषीकेशाला म्हणजे इंद्रियांचा
 स्वामी श्रीकृष्ण ह्याला असे सांगितल्यावर त्याने तो (अर्जुनाचा) उत्तम
 रथ दोन्ही सैन्यांमध्ये भीष्मद्रोणादिकांच्या व सर्व राजांच्या समोर नेऊन
 उभा केला आणि सांगितले की, हे येथे जमलेले कौरव पाहा. २४-२५

तत्रापश्यत्स्थितान्यार्थः पितृनथ पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन् पुत्रान्यौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥
 श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
 तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥
 कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

आर्या - पाहे अर्जुन तेथें मातुल आचार्य पुत्रपौत्रांतें ।
 त्या पितृपितामहांतें बंधूंतें आणि इष्टमित्रांतें ॥ २६ ॥
 श्वशुरांतें सुहृदांतें तेव्हां दोन्हीहि सैन्यसिंधूंतें ।
 कुंतीचा तो नंदन पाहुनियां सिद्ध सर्व बंधूंतें ॥ २७ ॥

तेथे दोन्ही सैन्यांमध्ये चुलते, आजे, गुरू, मामे, भाऊ, पुत्र, नातू,
 मित्र, सास्त्रे, आम्रेष्ट वगैरे उभे आहेत असे अर्जुनाच्या दृष्टीस पडले.
 आपले सर्व बांधव युद्धास सज्ज होऊन उभे राहिलेले पाहून, २६-२७ तो
 कौंतेय अत्यंत करुणेने व्याम होऊन, खिन्न होऊन म्हणाला,

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥

आर्या - मानुनि विषाद चिर्त्ती बोले होवोनियां कृपाव्याम ।
 कृष्णा पाहुनि त्यांतें जे युद्धोद्युक्त सर्वही आम ॥ २८ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे कृष्णा, माझे स्वजन युद्धासाठी जमलेले पाहून

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

गाण्डीवं संसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।

न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

आर्या - गात्रं खिन्न समस्ते मुखं शुष्कहि आणि सर्वं तनुं कंपा ।
 पावं रोमांचितं तनु उपजलि चित्तांत तीव्र अनुकंपा ॥ २९ ॥
 हस्तापासुनि गळतें गांडिव आला तनूशि हिंजळाळ ।
 बैसाया शक्ति नसे भ्रमवी चित्तास मोहजंजाळ ॥ ३० ॥
 युद्धीं विपरीतासच पाहतसें केशवा निमित्तातें ।
 वधुनी स्वजना न दिसे मातें कल्याण राज्यमत्तातें ॥ ३१ ॥

मी गलितगात्र झालो आहे, तोंड कोरडे पडत आहे, शरीराला कंप सुटत आहे, अंगावर रोमांच उभे राहात आहेत, २९ गांडीव धनुष्य हातांतून गळून पडत आहे, अंगाचा दाह होत आहे, माझ्याने उभे राहावत नाही, माझे मन भ्रमल्यासारखे झाले आहे. ३० हे केशवा, मला विपरीत चिन्हे दिसतात, शिवाय युद्धात स्वजनांना मारून हित होईल असे मला वाटत नाही. ३१

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

आर्या - इच्छीना मी कृष्णा गोविंदा राज्य भोगविजयांशी ।
 न लगे स्वजनवधे मज जीवित आणि राज्यभोग विजयाशी ॥ ३२ ॥

मला विजय, राज्य किंवा सुखे ह्यांची इच्छा नाही. राज्य, भोग किंवा जीवित हे सर्व घेऊन काय करावयाचे ? ३२

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

आर्या - जोडावे ज्यांसाठीं राज्यसुखा भोग तेचि हे निधना ।
 आले सिद्ध मराथा त्यागुनियां प्राण गेह मित्र धना ॥ ३३ ॥

आचार्य आणि मातुल पौत्र पितामहहि पुत्रही पितर ।
शालक आणि श्वशुरहि संबंधी इष्टमित्र आणि इतर ॥ ३४ ॥

मारोत मला अवघे परि मी यांलागिं मारिना देवा ।
त्रिभुवनराज्यास्तवही पृथ्वीचा तेथ कायसा केवा ॥ ३५ ॥

ज्यांच्यासाठी राज्याची, भोगाची व सुखांची इच्छा करावयाची, तेच हे स्वजन प्राणांची व धनांची आशा सोडून युद्धाला उभे आहेत. ३३ आचार्य, वडील, पुत्र, आजे, मामे, सासरे, मेहुणे आणि आम हे जरी मला मारू लागले, तरी हे मधुसूदना, मी ह्यांना त्रैलोक्याच्या राज्यासाठीही मारू इच्छित नाही, मग पृथ्वीची काय कथा? ३४-३५

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

आर्या - या धार्तराष्ट्राघातें होइल कैसा जनार्दना तोष ।
असतांहि आततायी वधितां यांतें घडेल मज दोष ॥ ३६ ॥

हे जनार्दना, कौरवांना मारून आम्हाला काय सुख होणार? ह्या दुष्टांना मारल्याने आम्हाला पापच लागेल; ३६

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

आर्या - यास्तव न वधावे म्यां निज बंधू धार्तराष्ट्र हे आम ।
निजजनघातें कैसें होइल सुख माधवा मला प्राप्त ॥ ३७ ॥

म्हणून आपले बांधव जे कौरव त्यांना आम्ही मारणे योग्य नव्हे. हे माधवा, स्वजनांचे प्राण घेतल्याने आम्ही सुखी कसे होणार? ३७

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

आर्या - जरि हें लोभावेशें पाहीना तो स्वकीयजनघातें।

मित्रद्रोहाघातें तैसें दुस्तर कुलक्षयाघातें ॥ ३८ ॥

परि म्यां देवा कैसें पापापासोनियां न परतावें।

स्वकुलक्षयदोषें जें, कैसें म्यां सत्यर्थीं न वतविं ॥ ३९ ॥

लोभाने बुद्धी नष्ट झालेल्या ह्या लोकांना जरी कुलक्षयामुळे होणारा दोष व मित्रद्रोहाचे पातक दिसत नाही, तरी कुलक्षयाचा दोष आम्ही स्पष्टपणे जाणीत असता, ह्या पापापासून निवृत्त होण्याचे आम्हास कसे कळू नये ? ३८-३९

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

आर्या - बुडती कुलक्षयानें कुळिंचे प्राचीन धर्म हे सारे।

धर्माच्या नाशानें न शिरे वंशीं अधर्म कैसा रे ॥ ४० ॥

कुलक्षय झाला म्हणजे सनातन कुलधर्म (कुलाचार) नष्ट होतात. कुलधर्म नाहीसे झाले म्हणजे सर्व कुलावर अधर्माचा पगडा बसतो. ४०

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

संकरो नरकार्यैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुमपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

दोषैरैतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

आर्या - शिरुनी अधर्म कृष्णा वंशींच्या दूषिता स्त्रिया करितो।

वनिता दूषित होतां होतो उत्पन्न वर्णसंकर तो ॥ ४१ ॥

होतो कुलघ्न पुरुषा नरकप्रद शीघ्र वंशसंकर कीं।
मग पिंडोदकलोपें पडती पितृगण समस्तही नरकीं ॥ ४२ ॥

यावरि वंशघ्नांची संकर-रीती अचाट दुष्कर्म।
होतां तेचि करीती मुळिंचे उत्सन्न जातिकुळधर्म ॥ ४३ ॥

ज्या मनुजाच्या वंशीं यापरि उच्छिन्न धर्म ते असती।
ऐकियलें ऐसें कीं त्याला नरकामर्धें सदा वसती ॥ ४४ ॥

अधर्म माजला म्हणजे, हे कृष्णा, कुलस्त्रिया बिघडतात, स्त्रिया बिघडल्या म्हणजे, हे वाष्ण्या, वर्णसंकर होतो. ४१ वर्णसंकर झाला म्हणजे कुलाचा घात करणाऱ्यांसहित सर्व कुल नरकाप्रत जाते आणि पिंडतर्पणादि क्रिया लुप्त झाल्यामुळे त्यांचे पितरही पतन पावतात. ४२ कुलघातकाच्या ह्या वर्णसंकरकारक दोषांनी सनातन ज्ञातिधर्म व कुलधर्म बुडून जातात. ४३ हे जनार्दना! ज्या मनुष्यांचे कुलधर्म नष्ट झाले त्यांना बहुत काळ नरकवास प्राप्त होतो असे आम्ही ऐकत आलो आहो. ४४

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

आर्या - आश्चर्य हेंचि आतां आम्ही करणार पापसिंधूतें।

राज्यसुखाचे लोभें माराया सिद्ध सर्व बंधूतें ॥ ४५ ॥

मी प्रतिकार कराया यांवरि न धरीन शस्त्र हा नेम।

हे धार्तराष्ट्र मातें वधितां शस्त्रें दिसे महा क्षेम ॥ ४६ ॥

आम्ही राज्यसुखलोभाने स्वजनांना मारण्यास उठलो, हे एक महत्पातक करण्यास तयार झालो आहोत; हे केवढे आश्चर्य! ४५ ह्यापेक्षा मी निःशस्त्र राहून उलट प्रतिकार करित नसताना जर कोणी शस्त्रधारी कौरव मला रणात ठार मारतील, तर त्यात माझे अधिक कल्याण होईल. ४६

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥ ४७ ॥

आर्या - बोलुनि ऐसैं युद्धीं टाकुनि तत्काळ पार्थ शरचाप ।

बैसे उगला स्वरथीं पावुनि चित्तांत शोकसंताप ॥ ४७ ॥

संजय म्हणाला - ह्याप्रमाणे भाषण करून अर्जुन शोकाने
विव्हलमानस होऊन हातातील धनुष्यबाण टाकून देऊन रथात आपल्या
जागी स्वस्थ बसला. ४७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदांतील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा
श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी अर्जुनविषादयोग नावाचा
पहिला अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

सांख्ययोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[हा अध्याय बराच मोठा, पण तसाच महत्त्वाचा आहे. ह्यांतील मुख्य विवेचन सांख्यमताप्रमाणे असल्यामुळे ह्याला सांख्ययोग असे नाव देण्यात आलेले आहे. सांख्यांच्या मतात पुरुष (ह्यांत जीवात्म्यांचा समावेश होतो) आणि प्रकृती अशी दोन अनादि तत्त्वे आहेत. ह्या जगात ज्या काही क्रिया अगर घडामोडी चालल्या आहेत त्या सर्व प्रकृती करते, पुरुष काही करत नाही, तो साक्षी व उदासीन असून सुखदुःखांचा उपभोग घेतो. पुरुष व प्रकृती ह्यांचा संबंध अघटित व अपूर्व असून पुरुष प्रकृतीशी आपले तादात्म्य करून घेतो आणि प्रकृतीची सर्व कर्मे आपण करतो, असे समजतो. ह्यामुळे तो आपले शुद्ध स्वरूप विसरून बंधन पावतो. प्रकृतीपासून आपण भिन्न आहोत असे ज्ञान झाल्याशिवाय आणि तसा अनुभव आल्याशिवाय पुरुषाला मुक्ती मिळत नाही. ह्या ज्ञानाला सांख्यज्ञान असे म्हणतात आणि ते ज्ञान अंगी बाणण्याला ज्या क्रियेची अगर अनुष्ठानाची जरूरी आहे त्याला योग अशी संज्ञा दिलेली आहे. प्रथम सांख्य व योग हे मार्ग परस्परांच्या आणि उपनिषदांच्या विरुद्ध नसल्यामुळे श्रीकृष्णांनी ह्या मतांचा पुरस्कार व समन्वय करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ह्या अध्यायाच्या आरंभीच्या दहा श्लोकांत अर्जुन आपल्या विषादाचे व युद्ध न करण्याच्या निश्चयाचे वर्णन करीत आहे आणि श्रीकृष्ण भगवान् त्याची कानउघाडणी करीत आहेत. पुढे सांख्यमताप्रमाणे पुरुषाच्या - आत्म्याच्या - अमरत्वाविषयी भगवंतांनी वर्णन केले आहे (श्लोक ११-३०). युद्ध हे क्षत्रियांचे पवित्र कर्तव्यकर्म आहे ह्या क्षात्रधर्माला

अनुसरून ३१-३७ श्लोकांत उपदेश केलेला आहे. त्यानंतर ३९ व्या श्लोकापासून अध्यायाच्या अखेरपर्यंत योगाचे (निष्काम कर्मयोगाचे) वर्णन आले आहे (व ते पुढील अध्यायांतही ठिकठिकाणी चालू आहे.) प्रथम ४१-४५ श्लोकांत फलाची आकांक्षा धरून अनेक यजनयाजनादि कर्मे करणाऱ्या वैदिक कर्मठांचा समाचार घेऊन, ४६-५३ श्लोकांत बुद्धियोगाची तत्त्वे आणि ५४-७२ श्लोकांत स्थितप्रज्ञाची लक्षणे सांगून भगवंतांनी हा अध्याय संपविला आहे.]

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

आर्या - संजय म्हणे किरीटी साश्रु सखेदहि बहू कृपावंत ।

होतां मधुसूदन तो बोले वचनें तयासि भगवंत ॥ १ ॥

संजय म्हणाला - ह्याप्रमाणे करुणेने व्याप्त झालेल्या, डोळे अश्रूंनी भरून गेलेल्या व खिन्न होऊन बसलेल्या अर्जुनाला मधुसूदन (श्रीकृष्ण) पुढील वाक्य म्हणाले - १

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

आर्या - पेडा विषमावसरीं आर्यपथ स्वर्ग कीर्ति लोटून ।

पार्थ नीचाश्रित हें आलें कश्मल तुलाच कोटून ॥ २ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - हे अर्जुना, आर्यांना न शोभणारा, स्वर्गप्राप्तीच्या आड येणारा आणि अपकीर्ति करणारा असा हा मोह ह्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं तुला कोटून उत्पन्न झाला ? २

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

* ॥ २८ ॥ * सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

आर्या - उचित क्लीबत्व नव्हे निजशौर्याची नको करूं तूट।

क्षुद्र मनोदीर्बल्या त्यजुनी पार्था परंतपा ऊठ ॥ ३ ॥

पार्था, असा नामर्दपणा धरू नको, तुला हा योग्य नव्हे, शोभत नाही. क्षुद्र असे हे मनाचे दुबळेपण टाकून, हे शत्रूंना ताप देणाऱ्या वीरा, (युद्धास) उभा राहा. ३

अर्जुन उवाच।

कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

आर्या - पार्थ म्हणे म्यां ज्यांच्या सन्निध वंदोनि हस्त जोडावे।

त्या भीष्म द्रोणावरि कैसे बाण प्रचंड सोडावे ॥ ४ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे मधुसूदना, हे शत्रुघातका, मी परमपूज्य अशा भीष्मद्रोणांशी ह्या युद्धात बाणांनी कसा लढूं? ४

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्

श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।

हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरुनिहैव

भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

आर्या - सुमहानुभाव गुरुसी न बधुनि उदरार्थ भैक्ष्य मागावें।

न स्वार्थकाम गुरुच्या हननें रुधिराक्त राज्य भोगावें ॥ ५ ॥

ह्या महानुभवी गुरूंना मारण्याऐवजी ह्या जगात भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करणे अधिक श्रेयस्कर आहे. धनलोभी वडील माणसांना मारले तर त्यांच्या रक्ताने माखलेले भोग मला भोगावे लागतील. ५

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

आर्या - जय कीं अपजय बरवा झाला आम्हांसि हाचि संदेह।
ते धार्तराष्ट्र ठेले त्यागावा त्यांचिया वधें देह ॥ ६ ॥

आम्ही त्यांना जिंकू किंवा ते आम्हास जिंकतील ह्या दोहोंपैकी कोणती गोष्ट चांगली हेही आम्हास कळत नाही. ज्यांना मारून जगण्याची आमची इच्छा नाही ते हे कौरव आमच्या समोर (युद्धास) उभे आहेत. ६

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

आर्या - कार्पण्यदोषहत मी शरणागत शिष्य धर्मसंमूढ।

पुसतां श्रेय सुनिश्चित शिक्षावें मज असेल जें गूढ ॥ ७ ॥

दयारूपी दोषामुळे माझी स्वाभाविक वृत्ती (क्षत्रिय प्रवृत्ती) नष्ट होऊन माझ्या मनाला धर्माचा, कर्तव्याकर्तव्यतेचा मोह पडल्यामुळे मी तुला विचारित आहे. जे खरोखर श्रेयस्कर असेल ते मला सांग. मी तुझा शिष्य आहे. तुला शरण आलेल्या मला उपदेश कर. ७

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-

द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम्।

अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं

राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

आर्या - न दिसे शोक हरीतें शोषे जो इंद्रियें महा प्राज्य।

जरिही पद इंद्राचें मिळेल असपत्नभूमिचें राज्य ॥ ८ ॥

पृथ्वीचे निष्कंटक व संपन्न राज्य अथवा देवांचे आधिपत्य म्हणजे स्वर्गाचे राज्यही मिळाले तरी माझ्या इंद्रियांना शोषून टाकणारा हा शोक कशाने नाहीसा होईल; ते मला कळत नाही. ८

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

आर्या - यापरि वदतां वदतां वरिलें मीनें तदा गुडाकेशा ।

न करीं गोविंदा मी युद्ध असें बोलुनी हृषीकेशा ॥ ९ ॥

संजय म्हणाला - हे राजन्, अर्जुनाने श्रीकृष्णाला असे सांगितल्यावर 'मी लढणार नाही' असे म्हणून तो स्तब्ध राहिला. ९

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

आर्या - दोन्ही सेनेमध्ये यापरि सविषाद देखुनी पार्था ।

बोले हास्य करुनी मधुसूदनजी प्रगल्भरूपार्थ ॥ १० ॥

तेव्हा हे भारता (धृतराष्ट्रा), दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी खेद करीत बसलेल्या अर्जुनाला हृषीकेश हसल्यासारखे करून असे म्हणाले, १०

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

आर्या - करुनी अशोच्य विषयीं शोकातें वदसि सुज्ञवादातें ।

अगतासुगतासूंं करिती पंडित कदा न खेदातें ॥ ११ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - ज्यांचा शोक करू नये त्यांचा तू शोक करतोस आणि पांडित्याच्या पोकळ गोष्टी सांगतोस. पंडित (खरे ज्ञानी) मृत किंवा जिवंत यांचा शोक करीत नाहीत. ११

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

आर्या - मी आणि तूंही पार्था सर्वीहे हे भूमिपाळ सेना ही ।

नव्हतां मागें आम्हीं तैसेचि पुढें नसों असें नाही ॥ १२ ॥

मी, तू, हे सर्व राजे ह्यापूर्वी नव्हतो असे नाही; तसेच आपण सर्व ह्यापुढे असणार नाही, असेही नाही. १२

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरिस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

आर्या - कौमार यौवन जरा येती जाती पृथासुता वीरा।

तैसें देहांतरही न करी चिन्तांत मोह त्या धीरा ॥ १३ ॥

देही म्हणजे जीवात्मा ह्याला ह्या देहात ज्याप्रमाणे बाळपण, तरुणपण व वृद्धपण प्राप्त होते, त्याप्रमाणेच दुसरा देहही प्राप्त होत असतो; म्हणून ह्याविषयी धीर पुरुष मोह पावत नाही. १३

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

आर्या - सुखदुःखशीतउष्णप्रद मात्रास्पर्श भारता पाहीं।

साहीं ज्ञानबळानें हें सर्व अनित्य आगमापायी ॥ १४ ॥

हे कौन्तेया (अर्जुना), इंद्रियविषयसंयोग हे शीतउष्ण व सुखदुःख देणारे असून त्यांना उत्पत्ती व नाश आहेत; म्हणून ते अनित्य म्हणजे विनाशी आहेत. हे भारता (अर्जुना), ते तू सहन कर. १४

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

आर्या - या विषयींची पीडा नोहे ऐसी असे जया युक्ती।

तो सम दुःखसुखींही धीरहि तो पावतो महामुक्ती ॥ १५ ॥

हे पुरुषश्रेष्ठा, सुखदुःख समान मानणाऱ्या ज्या ज्ञानी (धीर) पुरुषाला हे (संयोग) पीडा देत नाहीत, तोच मोक्षाला योग्य होतो. १५

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

आर्या - लटिक्या सत्यत्व नसे नाही मिथ्यत्व तेंच सत्याला।

हा निर्णय दोहींचा आहे बा विदित तत्त्ववेत्त्यांला ॥ १६ ॥

जे नाही ते आहे असे होत नाही आणि जे आहे ते नाही असे होत नाही असा ह्या दोहोंचा तत्त्वज्ञान्यांनी निर्णय केला आहे. १६

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

आर्या - व्यापी सर्व जगते पार्था तूं जाण तेंचि अविनाशी।

वदतो हेंचि तुला मी कोण अशा अव्यया तथा नाशी ॥ १७ ॥

हे सर्व जग ज्याने व्यापले आहे ते (आत्मतत्त्व) अविनाशी आहे. ह्या अव्यय तत्त्वाचा नाश करण्यास कोणीही समर्थ नाही. १७

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युद्धयस्व भारत ॥ १८ ॥

आर्या - अविनाशी जीवाच्या होय तनूलागि भारता मरण।

यास्तव कुंतीतनया तूं करि पार्था स्वधर्मकाम रण ॥ १८ ॥

नित्य, अविनाशी व अतर्क्य असा जो शरीराचा मालक आत्मा, त्याचे म्हणजे त्याला प्राप्त होणारे हे देह नाशवंत आहेत; म्हणून हे भारता (अर्जुना), तूं युद्ध कर. १८

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

आर्या - आत्मा वधी म्हणे जो आणि वदे जो वधोनिही तो घे।

न वधी न मरे आत्मा करिती अध्यास मूर्ख ते दोघे ॥ १९ ॥

हा (आत्मा) मारणारा आहे असे जो मानतो किंवा हा मारला जातो असे जो समजतो, त्या दोघांनाही खरे समजत नाही; कारण हा कोणालाही मारीत नाही किंवा कोणाकडून मारला जात नाही. १९

न जायते प्रियते वा कदाचिन् -

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।

अज्ञो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

आर्या - आत्मा न होय न मरे न कर्धी होवोनि मागुता होतो।

शाश्वत पुराण अज जो न मरे मरतां शरीर आहे तो ॥ २० ॥

हा जन्मत नाही व मरत नाही. हा जन्मला होता किंवा पुढे जन्मेल असे नाही. हा अज, नित्य, शाश्वत व पुरातन असा आहे. शरीराचा वध झाला तरी ह्याचा नाश होत नाही. २०

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

आर्या - अज अव्यय अविनाशी आत्मा ऐसें मनांतचि विचारी।

मग तो पुरुष कसा रे पार्था कोणासि मारवी मारी ॥ २१ ॥

पार्था! हा आत्मा अविनाशी, नित्य, अज (जन्मरहित) व अव्यय (विकार न पावणारा) आहे; असे जो जाणतो, तो पुरुष कोणास कसा मारविणार अगर मारणार? २१

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

आर्या - जैसा नर काँतेया नूतन घेतो त्यजोनि जीर्णपट।

तैसा देह नवा घे देहीही टाकुनी जुना निपट ॥ २२ ॥

ज्याप्रमाणे मनुष्य जीर्ण झालेली वस्त्रे टाकून नवी वस्त्रे परिधान करतो, त्याप्रमाणे जीवात्मा जुनी शरीरे टाकून नवी धारण करतो. २२

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

आर्या - शस्त्रें छिन्न नव्हे हा आत्मा तैसाच पावकें न जळें।

न करी शुष्कहि वायू करवेना आर्द्रही तयास जळें ॥ २३ ॥

ह्याला (आत्म्याला) शस्त्रे तोडीत नाहीत, अग्नी ह्याला जाळीत नाही, पाणी ह्याला भिजवीत नाही अगर वायू ह्याला सुकवीत नाही. २३

* ॥ ३४ ॥ * सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

आर्या - अच्छेद्य अदाह्य पुरुष किति तुज उघडोनि सांग बा वरणू ।

अक्लेद्य अशोष्य तसा नित्याचळ आद्य सर्व आवरणू ॥ २४ ॥

कधीही न तोडता येणारा, न जळणारा, न भिजणारा व न सुकणारा
असा हा आत्मा नित्य सर्वव्यापी, स्थिर, अचल व सनातन आहे. २४

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

आर्या - अव्यक्ताचिंत्य पुरुष अविकारी वदति जाण सुश्लोक ।

जाणुनि यास्तव ऐसें न करीं पार्था कदापि तूं शोक ॥ २५ ॥

हा (आत्मा) अव्यक्त (इंद्रियांस अगोचर) अचिंत्य (मनास अगोचर)
व अविकार्य आहे असे म्हणतात; म्हणूनच आत्मा हा अशा प्रकारचा
आहे असे जाणल्यानंतर त्याविषयी शोक करणे उचित नाही. २५

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

आर्या - नित्य मरे जन्मे तो जीव असें मानिसी जरी थोक ।

हे विजय महाबाहो न करीं चिर्तीं तथापि तूं शोक ॥ २६ ॥

हा (आत्मा) नेहमी जन्मतो व नेहमी मरतो असे मानीत असलास
तरीही, हे महाबाहो, त्याबद्दल शोक करणे तुला थोम्य नाही. २६

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

आर्या - झाला निश्चित मरतो निश्चित मेलाहि जन्मतो लोक ।

न टळे हें कोणासी यास्तव न करीं कदापि तूं शोक ॥ २७ ॥

जन्मला त्याला मृत्यू आणि मेला त्याला जन्म निश्चितच आहे;
म्हणून ह्या अपरिहार्य गोष्टीचा शोक करणे तुला उचित नाही. २७

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

आर्या - मायेपासुनि सुटती भूतें तीमाजि मागुतीं दडती ।

मध्ये उगीच दिसती यासाठीं सुझ कोणते रडती ॥ २८ ॥

हे भारता, ही भूते आरंभी (जन्माच्या पूर्वी) अव्यक्त स्थितीत असतात, मध्ये व्यक्त दिसतात व शेवटी अव्यक्तात लय पावतात तेव्हा ह्याविषयी शोक का करावा बरे? २८

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्भवति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

आर्या - आश्चर्यापरि कोणी ऐकुनि नेणे तसाचि बा पाहे ।

कोणी ऐकुनि नेणे आत्म्याशी जाणती न बापा हे ॥ २९ ॥

हाला (आत्म्याला) कोणी आश्चर्यवत् (अद्भुत वस्तूप्रमाणे) पाहातो, कोणी आश्चर्यवत् ह्याचे वर्णन करतो व दुसरा कोणी ते अद्भुत म्हणून ऐकतो, परंतु ऐकूनही त्याला कोणीही जाणत नाही (हे मोठे आश्चर्य होय). २९

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

आर्या - देहीं सकळांच्याही पार्था देही अवध्य हें घोळ ।

यास्तव भूतांविषयीं न करीं सखया मनांत तूं शोक ॥ ३० ॥

हे भारता (अर्जुना), सर्वांच्या देहात असणारा देही (आत्मा) हा कधीही वध्य (मारतां येण्याजोगा) नाही, म्हणून सर्वच प्राण्यांबद्दल शोक करणे तुला उचित नाही. ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

आर्या - निजधर्मावरि दृष्टी देउनि पार्था भिऊं नको युद्ध।

युद्धाविण तों क्षत्रिय न पवे कल्याण हे धरीं श्रद्धा ॥ ३१ ॥

स्वधर्माच्या - क्षात्रधर्माच्या दृष्टीनेही, कचरणे हे तुला योग्य नाही; कारण क्षत्रियांना धर्मयुद्धाहून अधिक श्रेयस्कर असे दुसरे काही नाही.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

आर्या - आयासाविण मिळतां स्वर्गाचें द्वार युद्ध हें उघडें।

मानावें सौख्य मनीं पार्था क्षत्रियजनें महा सुघडें ॥ ३२ ॥

हे पार्था, सहज दैवगत्या उघडलेले स्वर्गाचे द्वारच, असे हे युद्ध भाग्यवान क्षत्रियांनाच लाभत असते. ३२

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

आर्या - आतां स्वधर्म अपुला या संग्रामा न आजि आदरितां।

धर्माच्या नाशार्ते कीर्तीच्या करुनि पावशी दुरितां ॥ ३३ ॥

जर हे धर्मयुद्ध तू करणार नाहीस, तर स्वधर्म आणि कीर्ती गमावून तू पापी होशील. ३३

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

आर्या - शाश्वत पार्था तुझी भूतें हीं वर्णितील अपकीर्तिं।

संभावितासि अपयज्ञ मरणाधिक जाच देतसे अंतीं ॥ ३४ ॥

सर्व लोक तुझी अपकीर्ती निरंतर गात राहातील. संभाविताला अपकीर्ती ही मरणापेक्षाही वाईट ठरते. ३४

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

आर्या - पार्था महारथी हे म्हणतिल तुजला रणासि हा भ्याला।

ज्यांसी मान्य सदा तूं भासेल लघुत्व यांचि सभ्यांला ॥ ३५ ॥

रणातून तू भयाने परतलास, असे महारथी मानतील आणि ज्यांना तू
बहुमान्य अगर थोर वाटत होतास ते तुला तुच्छ लेखू लागतील. ३५

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

आर्या - बोलू नयेचि जें तें पार्था तुज बोलतील रिपु दुष्ट ।

निंदिति तव सामर्थ्या याहुनि आणीक कोणते कष्ट ॥ ३६ ॥

तुझे शत्रू तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करून, बोलू नयेत अशा अनेक
गोष्टी बोलतील. ह्याहून अधिक दुःखकर ते काय आहे? ३६

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

आर्या - मरसिल तरि स्वर्ग मिळे जिंकिशि तरि भोगिशील हे धरणी ।

यास्तव ऊठ सख्या तूं हो दृढनिश्चय धरुनि सिद्ध रणी ॥ ३७ ॥

युद्धात मेलास तर स्वर्ग मिळेल, युद्ध जिंकलेस तर पृथ्वी भोगशील.
म्हणून, हे अर्जुना, युद्धाचा निश्चय करून ऊठ. ३७

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

आर्या - करुनि समान जयाजय लाभालाभास सौख्यसंतापा ।

मग करि योग रणाचा येणें पार्था न पावसी पापा ॥ ३८ ॥

सुखदुःख, लाभालाभ, जयापजय सारखे मानून युद्धाला तयार हो.
असे केले म्हणजे तुला पाप लागणार नाही. ३८

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यथा पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

आर्या - कथिली सांख्याविषयीं यापरि मी सांगतों मती परिसि ।

जी कर्मबद्ध न करी कोण दुजी श्रेष्ठ युक्ति यापरिसि ॥ ३९ ॥

मी तुला सांख्यमताप्रमाणे ज्ञान सांगितले. आता योगाची बुद्धी ऐक.
ह्या बुद्धीने युक्त झालास म्हणजे तू कर्मबंधनापासून सुटशील. ३९

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

आर्या - जेथें अनुक्रमाचा न नाशही प्रत्यवायही कांहीं ।

स्वल्पहि धर्म पहा हा राखी वारुनि भया अनेकांहीं ॥ ४० ॥

येथे म्हणजे ह्या योगात आरंभिलेल्या कर्माचा नाश नाही, दोषाचे नाव नाही. ह्या धर्माचे अल्प आचरणही मोठ्या भयापासून रक्षण करते. ४०

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

आर्या - व्यवसायात्मिक बुद्धी धरि पार्था एक तूं अविच्छिन्न ।

अव्यवसायी जे नर त्यांच्या बुद्धी अनंतही भिन्न ॥ ४१ ॥

हे कुरुनंदना, ह्या मार्गात निश्चयात्मक बुद्धी एकाग्र असते. अनिश्चयी पुरुषांच्या बुद्धीला अनेक फाटे फुटलेले असतात व बुद्धीही अनेक प्रकारच्या असतात. ४१

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

आर्या - अज्ञानी जे मानव पुष्पितवाणीच हे तयां मान्य ।

जे वेदवादरत ते म्हणती नाहीच याविना अन्य ॥ ४२ ॥

जी जन्मकर्मफलदा कर्मे बहुला सकाम मानव तो ।

भोगैश्वर्य गती जे स्वर्गार्थी बहु तिलाच मानवतो ॥ ४३ ॥

पुष्पितवाणिस भुलले भोगैश्वर्यप्रसक्ततेविषयीं ।

व्यवसायात्मिक बुद्धी त्याला नोहे समाधिच्या विषयीं ॥ ४४ ॥

हे पार्था, वेदाच्या रमणीय अर्थवादात रमलेले, त्यावाचून दुसरे काहीच नाही असे म्हणणारे, कामुक स्वभावाचे, स्वर्गसुखाच्या मागे लागलेले अविवेकी लोक, जन्मरूपी कर्मफल देणारी, भोग, ऐश्वर्य ह्यांच्या प्राप्तीसाठी अनेक प्रकारच्या क्रियांचा उपदेश करणारी, फुललेल्या वृक्षाप्रमाणे शोभणारी, मनोहर अशी जी वाणी बोलतात, त्या वाणीने मोहून गेलेल्या आणि भोग व ऐश्वर्य ह्यांत आसक्त झालेल्या लोकांची बुद्धी समाधिस्थ म्हणजे स्थिर होत नाही. ४२-४४

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५ ॥

आर्या - सत्त्वस्थ द्वंद्वरहित निर्गुण हो त्रिगुणविषय हा वेद ।

जितचित्ता कर्तेया योगक्षेमीं न बाहिजे खेद ॥ ४५ ॥

वेद (कर्मकांड) हे (सत्त्व, रज, तम ह्या) तीन गुणांच्या गोष्टींनी भरलेले आहेत; म्हणून, हे अर्जुना, तू निर्गुण (निष्काम), (सुखदुःखादि) द्वंद्वांपासून अलिप्त, नित्यसत्त्वस्थ, योगक्षेमाची (नित्यनिर्वाहाची) चिंता न करणारा, आत्मनिष्ठ असा हो. ४५

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

आर्या - कूपादि उदकपानीं जीं कार्ये तीं महा-हृदीं घडती ।

तैशीं वेदोक्तफळें ब्रह्मज्ञान्यासि सर्व सांपडती ॥ ४६ ॥

चोहोकडे सर्व जलमय झाले असता विहिरीची जेवढी किंमत (तिला कोणी विचारीत नाही) तेवढीच ज्ञान प्राप्त झालेल्या ब्राह्मणाला (ब्रह्मनिष्ठाला) सर्व वेदांची असते. ४६

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

आर्या - कर्मी अधिकार असो न कधीं त्याच्या फळीं असो पार्था ।

न फळासी कारण हो न त्यागावेंच कर्मरूपार्था ॥ ४७ ॥

कर्म करण्याचाच तुझा अधिकार आहे, फलावर केव्हाही नाही. तू फलाच्या हेतूने कर्म करणारा होऊ नकोस आणि कर्म न करण्याचीही आसक्ती धरू नकोस. ४७

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८

आर्या - योगस्थ होउनि करीं कर्मा सोडुनि धनंजया सुमता ।

सिद्धि असिद्धी सम त्या मानीं तूं जाण योग तो समता ॥ ४८ ॥

हे धनंजया, (कर्मफळाची) आसक्ती सोडून, यशापयशाविषयी सारखी बुद्धी ठेवून योगयुक्त होत्साता कर्म कर. ह्या समत्वबुद्धीलाच योग म्हणतात. ४८

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

आर्या - जाणुनि सुबुद्धि योगाहुनि पार्था कर्मयोग तो अवर ।

जा बुद्धीस शरण बा कृपणफळेच्छेस तूं कदा न वर ॥ ४९ ॥

बुद्धियोगा (साम्य बुद्धी) पेक्षा नुसते (सकाम) कर्म फार कनिष्ठ आहे. साम्यबुद्धीला शरण जा. फलाच्या हेतूने कर्म करणारे कृपण म्हणजे दीन होत. ४९

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

आर्या - जो बुद्धियुक्त नर तो टाकी दुष्कृत सुकृत उपशल्य ।

यास्तव योगासि करीं योगचि तो जाण कर्मकौशल्य ॥ ५० ॥

बुद्धियोगाने युक्त झालेला मनुष्य ह्या लोकी पापपुण्याच्या द्विविध फलापासून मुक्त होतो; म्हणून तू ह्या योगाचा आश्रय कर. कर्म करण्यामध्ये कौशल्य - म्हणजे कर्म बंधनकारक न होता ती मोक्षसंपादन करण्याची युक्ती - ह्याला योग म्हणतात. ५०

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

आर्या - जे बुद्धियुक्त नर ते टाकुनि कर्मा फलानुसंधानें।

पावति अनामयपदा होउनियां मुक्त जन्मबंधानें ॥५१॥

समत्वबुद्धियुक्त असे विद्वान (ज्ञानी) पुरुष कर्माच्या फलाची आशा सोडून जन्मबंधापासून मुक्त होऊन दुःखविरहित अशा पदाला पावतात. ५१

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

आर्या - जेव्हां बुद्धि तुझी हे पार्था उतरेल मोहमय कलिला।

श्रोतव्यश्रुत तेव्हां टाकिल पावोनि भक्तिची कलिला ॥५२॥

जेव्हा तुझी बुद्धी मोहाच्या आवरणातून पार पडेल, तेव्हा श्रुत (ऐकलेल्या) व श्रोतव्य (ऐकावयाच्या) विषयाचे वैराग्य तुला प्राप्त होईल. ५२

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

आर्या - श्रुतिविप्रतिपन्ना तव बुद्धि समाधीमधींच साअचळ।

जेव्हां स्थिर होईल बा तेव्हां योगासि पावसी अचळ ॥५३॥

वेदांतील नानाप्रकारची वाक्ये (श्रुति) श्रवण करून भांबावलेली तुझी बुद्धी जेव्हा संदेह टाकून समाधिस्थितीत स्थिर व निश्चल राहिल तेव्हा तुला योगाची प्राप्ती होईल. ५३

अर्जुन उवाच।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥५४॥

आर्या - चित्तैकाग्र्यरताची स्थितधीची केशवा कवण भाषा।

स्थितधी कसा असे तो बोले चालेहि सांग निर्दोषा ॥५४॥

अर्जुन म्हणाला - हे केशवा, समाधिस्थ म्हणजे आत्मनिष्ठ स्थितप्रज्ञाचे लक्षण काय? स्थितप्रज्ञ कसा बोलतो, कसा बसतो व कसा चालतो? (त्याची वर्तणूक कशी असते?) ५४

* ॥ ४२ ॥ * सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्यार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

आर्या - टाकी जेव्हां पार्था चित्तापासूनि सर्व कामासी ।

संतुष्टात्मा तेव्हां धरी स्थितप्रज्ञ योग्य नामासी ॥ ५५ ॥

श्रीकृष्ण म्हणाले - हे पार्था, जेव्हा कोणी आपल्या मनातील वासना सोडून देतो आणि आपल्या (स्वरूपाच्या) ठायीच संतुष्ट होऊन राहातो, तेव्हा त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात. ५५

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

आर्या - दुःखीं उद्विग्न नव्हे निस्पृहहि सुखीं असा दिसेल तधीं ।

पार्था क्रोधादिरहित जाणावा साधुंनीं जरीं स्थितधी ॥ ५६ ॥

दुःखात ज्याचे मन उद्विग्न होत नाही, सुखात ज्याची आसक्ती नसते, ज्याने प्रीती, भय, क्रोध ही नष्ट केली आहेत, त्याला स्थितप्रज्ञ मुनी म्हणतात. ५६

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

आर्या - पावुनि शुभाशुभांसहि हर्षद्वेषोर्मिची नदी उतरे ।

कोठें स्नेह नसे ज्या त्याची प्रज्ञा सदा प्रतिष्ठित रे ॥ ५७ ॥

जो सर्व बाबतीत अनासक्त असतो, शुभाशुभ, बरेवाईट प्रसंग प्राप्त झाले असता, जो त्यांबद्दल हर्ष किंवा द्वेष करित नाही, त्याची बुद्धी स्थिर झाली. ५७

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

आर्या - विषयांतुन आकर्षीं इंद्रियगण जेविं अवयवां कूर्म ।

तोचि प्रतिष्ठितमती योगाचें जाणतो महा वर्म ॥ ५८ ॥

कांसव जसे आपले अवयव सर्व बाजूंनी आंखडून घेते, त्याप्रमाणे जेव्हा हा (स्थितप्रज्ञ) पुरुष आपली इंद्रिये त्यांच्या विषयांपासून आवरून घेतो तेव्हा त्याची बुद्धी स्थिर झाली असे होते. ५८

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

आर्या - तों तों वाढे गोडी जों जों टाकीच विषय आहार ।

जेव्हां ब्रह्म कळे वा गोडीचा तेंच होय संहार ॥ ५९ ॥

निराहारी पुरुषाचे विषय सुटतात, त्यांतील रस म्हणजे गोडी किंवा वासना राहाते; पण तीही ब्रह्माचे दर्शन झाल्यावर नाहीशी होते. ५९

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

आर्या - जरिही साधक मोठा ज्ञानी पुरुष प्रयत्नही करितो ।

तरिही मथुनि हटानें इंद्रियगण त्याचिया मना हरितो ॥ ६० ॥

युक्त असावें मत्पर ज्या सर्वेन्द्रियगणासि संयमुनी ।

इंद्रियगण वश त्याला प्रतिष्ठितप्रज्ञ जाण तोचि मुनी ॥ ६१ ॥

हे अर्जुना, प्रयत्न करणाऱ्या विद्वानांचेही मन उच्चृंखल इंद्रिये बळेच ओढून नेतात; ६० म्हणून बुद्धियोगाने युक्त होऊन सर्व इंद्रिये उत्तम प्रकारे आपल्या ताब्यात ठेवून माझ्याकडेच मन स्थिर करावे. ज्याची इंद्रिये स्वाधीन होतात त्याची बुद्धी स्थिर झालेली असते. ६१

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधान्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

आर्या - विषयध्यानं पुरुषा होतो विषयीं धनंजया संग।
 संगपासुनि काम क्रोध तथाचा उठेचि अनुसंग ॥ ६२ ॥
 क्रोधापासुनि मोहहि मोहापासुनि उठे स्मृतिभ्रम तो।
 स्मृतिनाशं मति नाशे प्रज्ञानाशं भवभ्रमीं भ्रमतो ॥ ६३ ॥

विषयांचे चिंतन करणाऱ्या पुरुषाच्या ठिकाणी त्या विषयांविषयी संग
 (आवड, आसक्ती) उत्पन्न होतो. त्या संगपासून काम (इच्छा अगर
 वासना) उत्पन्न होतो. कामापासून (म्हणजे त्याला प्रतिबंध झाला
 असतां) क्रोध उत्पन्न होतो, ६२ क्रोधापासून संमोह (अविवेक) आणि
 संमोहापासून स्मृतिभ्रम, स्मृतिभ्रमापासून बुद्धिनाश आणि शेवटी
 बुद्धिनाशापासून सर्वस्वाचा नाश होतो. ६३

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्।
 आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

आर्या - स्वाधीनइंद्रिय जरी विषयां भोगावयासि उद्योगी।
 रागद्वेषाविण मज जिंकुनि पावे प्रसाद मद्योगी ॥ ६४ ॥

रागद्वेषरहित व आपल्या स्वाधीन असलेल्या इंद्रियांनी विषयात
 वावरूनही, आत्मसंयमी पुरुष प्रसन्न असतो. ६४

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते।
 प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

आर्या - होतां प्रसाद चित्तीं निरसी दुःखा समूळही सुझ।
 चित्त प्रसन्न ज्याचें जाणावा तो प्रतिष्ठितप्रज्ञ ॥ ६५ ॥

चित्त प्रसन्न झाल्यावर त्याच्या सर्व दुःखांचा नाश होतो. प्रसन्नचित्त
 पुरुषाची बुद्धी लवकर स्थिर होते. ६५

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
 न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

आर्या - बुद्धि अयुक्तास नसे ध्यानहि पार्था नसे अयुक्ताला।
 ध्यानाविण शांति नसे होइल सुख कोदुनी अशांताला ॥ ६६ ॥

जो पुरुष बुद्धियोगाने युक्त झाला नाही त्याला स्थिरबुद्धी नसते आणि भावनाही (ध्यान) नसते. ज्याला भावना नसते त्याला शांती नाही आणि ज्याला शांती नाही त्याला सुख कोडून मिळणार ? ६६

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

आर्या - धांवति विषयीं करणें ज्यांचें घे धांव चित्त त्यामाघें ।

हारी मग मन त्याचें जैसी ने नाव अंबुच्या वोधें ॥ ६७ ॥

इंद्रिये विषयात संचरत असता त्याच्या मागे जाणारे मन, पाण्यात नाव ओढून नेणाऱ्या वाऱ्याप्रमाणे, पुरुषाच्या बुद्धीला खेचून नेते; ६७

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

आर्या - यास्तव ज्याणें दमिलीं विषयापासोनि इंद्रियें सकळें ।

त्याची प्रतिष्ठित मती योगाची युक्ति सर्व ज्यास कळे ॥ ६८ ॥

म्हणून, हे महाबाहो, विषयांपासून ज्याची इंद्रिये सर्व प्रकारे आवरली जातात त्याचीच बुद्धी स्थिर झालेली असते. ६८

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

आर्या - सकळां भूतांची जे निशा तयेमाजि संयमी जागा ।

जागति भूतें जीत द्रष्टृमुनीची निशा पहा जा गा ॥ ६९ ॥

जेव्हा सर्व लोकांना रात्र असते, तेव्हा संयमी मुनी जागृत असतो आणि जेव्हा लोक जागृत असतात, तेव्हा या मुनीला रात्र असते. ६९

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

आर्या - जलपूर्णा सिंधुमर्धी न शिरायाला जलौघ तो मुक्तो।

कामीघ तेविं ज्यामधिं पावे तो शांतिला न कामुक तो ॥ ७० ॥

चोहोकडून भरला जात असूनही आपली मर्यादा राखणाऱ्या समुद्रात ज्याप्रमाणे पाणी मिसळून जात असते, त्याप्रमाणे सर्व कामनांचा आपल्या ठायी प्रवेश होत असता जो विकार पावत नाही त्यालाच शांती मिळते; भोगाची इच्छा करणाऱ्याला नाही. ७०

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

आर्या - टाकुनि सर्वांहि कामा निस्पृह होउनि जनांत जो जोगी।

निर्मम निरहंकारी पावे तो शांति साधनाजोगी ॥ ७१ ॥

सर्व कामना (इच्छा) सोडून जो मनुष्य निस्पृहपणे वागतो आणि ज्याला ममत्व व अहंकार नाही, त्यालाच शांती मिळते. ७१

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

आर्या - धरि जो ही ब्राह्मी स्थिति, मोह न त्या, न मिति त्यासि निर्वाण।

अंतीही धरि जो ही पावेल ब्रह्म तोचि निर्वाण ॥ ७२ ॥

हे पार्था! ब्राह्मी स्थिती हीच होय. ही प्राप्त झाली असता प्राणी मोह पावत नाही. अंतकालीही ही स्थिती कायम राहून त्याला ब्रह्मनिर्वाण म्हणजे ब्रह्मात मिळून जाण्याचा मोक्ष मिळतो. ७२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदांतील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी सांख्ययोग नावाचा

दुसरा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

कर्मयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[ह्या अध्यायात कर्मयोगाचे विवेचन आहे. मागील अध्यायांतील 'बुद्धियोगापेक्षा कर्म कनिष्ठ आहे (श्लोक ४९)' ह्या भगवंतांच्या वचनाला अनुलक्षून अर्जुन ह्या अध्यायाच्या आरंभी प्रश्न विचारतो की, 'कर्मपेक्षा बुद्धीच श्रेष्ठ असेल तर मला ह्या घोर कर्मात तुम्ही का प्रवृत्त करता?' कर्म आणि ज्ञान ह्यांच्या एकवाक्यतेची अर्जुनाला स्पष्ट कल्पना नसल्यामुळे त्याने हा प्रश्न केला आणि भगवंतांनी गेल्या अध्यायात (श्लोक ४१-४४) वैदिक कर्मठांचा समाचार घेतला तसा ह्या अध्यायाच्या आरंभी दोन निष्ठेचे मार्ग (श्लोक ३) सांगून कर्म सोडू पाहाणाऱ्या ज्ञान्यांचा घेतला आहे (श्लोक ४-६). कर्माशिवाय आपले ध्येय गाढू शकू असे कित्येक समजतात, पण हे शक्य नाही. ज्ञान हे चित्तशुद्धीशिवाय मिळत नाही आणि चित्तशुद्धी कर्माशिवाय साधत नाही. शिवाय कर्म केल्यावाचून एक क्षणभरही कोणी स्वस्थ राहू शकत नाही. आपली इच्छा असो नसो, प्रकृती आपल्याकडून काम करवून घेतेच. इंद्रिये दमन करून ती आपण निष्क्रिय ठेवली तरी मन कुठे स्वस्थ बसते? उलट त्याच्या माकडचेष्टा जोराने सुरू होतात. तेव्हा कर्म करणे हे आवश्यकच आहे; मग इंद्रिये व मन ताब्यात ठेवून शास्त्रविहित कर्तव्यकर्मेच कां करू नयेत? आणि कर्तव्यकर्मेसुद्धा यज्ञार्थ म्हणजे परमेश्वराप्रीत्यर्थच केली पाहिजेत, नाहीतर ती बंधनकारक होतात (श्लोक ३-९). ब्रह्मदेवाने यज्ञासह प्रजा उत्पन्न केल्या आणि त्यांना सांगितले की, तुम्ही यज्ञाने देवांची संभावना करा, त्याने संतुष्ट झालेले देव तुमच्यावर प्रसन्न होऊन तुम्हाला इष्ट भोग देतील.

अन्नापासून प्राणी, पर्जन्यापासून अन्न, यज्ञापासून पर्जन्य, कर्मापासून यज्ञ, ब्रह्मापासून कर्म आणि अक्षरापासून ब्रह्म उत्पन्न झाले म्हणून सर्वव्यापी ब्रह्म यज्ञामध्ये (यज्ञरूपी कर्मांमध्ये) प्रतिष्ठित असते, त्याला सर्व कर्मे अर्पण करून शेष राहिलेल्या भागाचे सेवन करणारे सत्पुरुष सर्व पापांपासून मुक्त होतात; पण जे आपल्यासाठीच (परमेश्वराला अर्पण न करता) भोग्य विषयांचा उपभोग घेतात, त्यांचे जिणे व्यर्थ होय इत्यादि यज्ञचक्राचे वर्णन ९-१६ श्लोकांपर्यंत केलेले आहे. आत्मनिष्ठ पुरुषाला कर्मे करण्याची काय जरूरी आहे ह्या आक्षेपाला भगवंत उत्तर देतात की, जरी त्याला स्वतःपुरते काही कर्तव्य नसले तरी लोकसंग्रहाकरता त्याने कर्म केले पाहिजे. त्याने कर्म करण्याचे सोडून दिले तर इतर लोक त्याचे अनुकरण करतील आणि त्याचा परिणाम अनिष्ट होईल. मी स्वतः पूर्ण असूनही कर्मे करीतच आहे; ती मी टाकून दिली तर जगताचा संहार होईल. ह्याकरता अज्ञ लोक जशी आसक्तीने कर्मे करतात, तशी विद्वानांनी लोकसंग्रहाकरता निरासक्तीने सर्व कर्मे करून, अज्ञ लोकांचा बुद्धिभेद न करता, त्यांना चांगला धडा घालून द्यावा (१९-२६). 'मी कर्ता आहे' असे मूढ लोक मानतात पण प्रकृती सर्व कर्मे गुणांकडून करविते, असे समजून ज्ञानी त्यांना चाळवीत नाहीत. आपापल्या प्रकृतीच्या वळणानुसार म्हणजे स्वधर्माप्रमाणे लोक वागतात. ह्याकरता प्रत्येकाने सोपा वाटणारा परधर्म न आचरता, स्वधर्म कठीण असला तरी तोच पाळावा, कारण त्यांतच आपले कल्याण आहे, इत्यादि सांगून (श्लोक २७-३५) भगवंतांनी ह्या विषयाचा उपसंहार केला आहे. अध्यायाच्या शेवटी, मनुष्याला पाप करण्याला बळाने कोण प्रवृत्त करतो ह्या अर्जुनाच्या प्रश्नावर भगवंत सांगतात की, रजोगुणापासून उत्पन्न होणारे काम व क्रोध. हे प्रश्नोत्तर मनन करण्याजोगे आहे, कारण 'युद्धास सज्ज हो. तूं ऊठ.' असे अनेक वेळा बजावून ज्या दुरासद (जिंकण्यास कठीण) शत्रूंशी सामना करून त्यांना ठार करण्यास सांगितले, ते 'भारती' युद्धातील मानवदेहधारी कौरव नसून 'महाभारतीय' युद्धातील मानवजातीचे हाडवैरी काम व क्रोध हेच होत. ह्यावरून गोपालकृष्णांनी अर्जुनरूपी वत्साला निमित्त करून बुद्धिमान पुरुषांकरताच गीता सांगितली आहे असे दिसते.]

अर्जुन उवाच ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

आर्या - हे केशवा तुलाही कर्माहनि बुद्धि भासती थोर ।

तरि कां जनार्दना मज करवीदी कर्म हें महाघोर ॥ १ ॥

संदिग्ध बोलसी कां बुद्धिस जो ठकविणार त्यावाणी ।

पार्वें मी श्रेय असी निश्चित मज सांग एक तूं वाणी ॥ २ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे जनार्दन केशवा, कमपिक्षा बुद्धी श्रेष्ठ आहे असे तुझे मत आहे, तर मला ह्या घोर कर्मास तू का प्रवृत्त करतोस ? संदिग्ध अशा वाक्याने तू माझ्या बुद्धीला जणू काय मोह पाडीत आहेस. ह्यास्तव ज्याने माझे कल्याण होईल असे यातील एकच काय ते निश्चित सांग. १-२

श्रीभगवानुवाच ।

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

आर्या - लोकीं द्विविधा निष्ठा सांगितली निश्चितार्थ मीं वदुनी ।

कर्मीं जे त्यां कर्म ज्ञान्यांसी ज्ञानयोग हे दोनी ॥ ३ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - हे निष्पाप अर्जुना, ह्या लोकी ज्ञानयोगाने सांख्यांची आणि कर्मयोगाने योग्यांची अशी दोन प्रकारची निष्ठा (मोक्षमार्ग) आहे असे मी पूर्वी (मागील अध्यायात) सांगितले. ३

न कर्मणामनारम्भात्प्रैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्रुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

आर्या - नैष्कर्म्य तो न पावे कर्माचा जो करी अनारंभ ।

केवळ संन्यासाने पुरुषास न मुक्तिचा समारंभ ॥ ४ ॥

कर्माचा आरंभ न केल्याने पुरुषाला नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही आणि कर्माचा त्याग केल्यानेच सिद्धी मिळते असे नाही. ४

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

आर्या - कर्माविण कोणीही क्षणभरि पार्था न राहता अवश।

करितो कर्म सदाही प्रकृतिगुणालागिं होउनी वश्य ॥ ५ ॥

कारण, कोणताही प्राणी काही तरी कर्म केल्यावाचून एक क्षणभरही स्वस्थ राहू शकत नाही, पराधीन अशा सर्वांकडून प्रकृतीचे गुण बळेच कर्म करवितात. ५

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

आर्या - कर्मेन्द्रियांसि दमुनी विषय स्मरतो मनामधें गूढ ॥

म्हणती त्यातें ज्ञानी मिथ्याचारी सदा महामूढ ॥ ६ ॥

जो मूर्ख पुरुष कर्मेन्द्रियांना आवरून मनाने विषयांचे चिंतन करीत राहातो त्याला दांभिक म्हणतात. ६

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

आर्या - तोचि विशिष्टहि पार्था अंतःकरणे दमोनियां करणें।

कर्मेन्द्रियेंचि ज्याला त्यागुनि आसक्ति कर्म तें करणें ॥ ७ ॥

पण हे अर्जुना, जो मनाने इंद्रियांचे नियमन करून आसक्ती न ठेवता कर्मेन्द्रियांकडून कामे करून घेतो, तो श्रेष्ठ होय. ७

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्धचेदकर्मणः ॥ ८ ॥

आर्या - कर्म बरें न अकर्म स्वीकारीं कर्म अवशामात्राही।

कर्म त्यजितां पार्था न चले क्षणभर शरीरयात्रा ही ॥ ८ ॥

तुझे नियत म्हणजे नेमलेले कर्म तू कर, कारण काहीच न करण्यापेक्षा कर्म करणे हे अधिक चांगले. काहीच कर्म केले नाहीस तर तुझा शरीरनिर्वाहसुद्धा चालणार नाही. ८

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

आर्या - यज्ञार्थाविण करितां कौंतेया कर्म तें जना बाधी ।

निःसंग कर्म हरिच्या प्रीत्यर्थ करावया असो बा धी ॥ ९ ॥

यज्ञाकरता म्हणजे परमेश्वरप्रीत्यर्थ केलेल्या कर्माहून इतर कर्म लोकांना बंधन होते; म्हणून हे कौंतेया, संग सोडून परमेश्वरप्रीत्यर्थ तू कर्म करीत जा. ९

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

आर्या - यज्ञासह जन निर्मुनि बोले विधि त्यांस हें असे स्पष्ट ।

यज्ञं प्रसवा तुम्ही तुमचा पुरवील काम हा इष्ट ॥ १० ॥

पूर्वी (सृष्टीचा आंरभी) यज्ञासह प्रजा उत्पन्न करून ब्रह्मदेव त्यांना म्हणाला - तुम्ही ह्याच्या (यज्ञाच्या) योगाने वृद्धी पावा. हा यज्ञ तुमची कामधेनू, म्हणजे मनोरथ पूर्ण करणारा होवो. १०

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

आर्या - यज्ञं देवासि तुम्ही देव तुम्हांला परस्परें भावा ।

अन्योन्यभावनेनें पावाल श्रेय धरुनियां भावा ॥ ११ ॥

यज्ञाने तुम्ही देवांची संभावना करा, ते तुम्हाला प्रसन्न होवोत. परस्पराना संतुष्ट करून तुम्ही आपले परम कल्याण करून घ्या. ११

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

आर्या - यज्ञीं भावित सुर ते देति तुम्हां इष्ट भोग ते थोर।

देवीं जें दिधलें तें त्यांसि न देतांचि खाय तो चोर॥१२॥

यज्ञाने तृप्त झालेले देव तुम्हाला इच्छित भोग देतील. त्यांनी दिलेले भोग त्यांना अर्पण न करता जो स्वतःच त्यांचा उपभोग घेतो, तो चोरच होय. १२

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

आर्या - निर्दोष सर्वथा ते सेविति जे नित्य यज्ञअवशिष्ट।

भक्षिति केवळ अघ ते यज्ञाविण भक्षिती अती मिष्ट॥१३॥

यज्ञातील अवशिष्ट राहिलेले अन्न खाणारे सर्व पापांपासून मुक्त होतात; परंतु जे केवळ आपल्यासाठीच अन्न शिजवितात (आणि सेवन करतात) ते पापी लोक तर पापच भक्षण करतात. १३

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

आर्या - अन्नापासुनि भूतें पर्जन्यापासुनीच तें अन्न।

ऋतुपासुनि पर्जन्य ऋतु तो कर्माहुनी नसे भिन्न॥१४॥

कर्म ब्रह्मज तेंही अक्षरभव जाणजेत समयज्ञीं।

सर्वगत ब्रह्महि जें प्रतिष्ठित असे सदैव तें यज्ञीं॥१५॥

अन्नापासून प्राणी उत्पन्न होतात, पर्जन्यापासून अन्न होते, यज्ञापासून (यज्ञाच्या पुण्यापासून) पर्जन्य उत्पन्न होतो आणि यज्ञ कर्मापासून होतो. कर्माची उत्पत्ती ब्रह्मापासून, ब्रह्माची उत्पत्ती अक्षरा (परमात्म्या) पासून होते; म्हणून सर्वव्यापी ब्रह्म नेहमी यज्ञांत प्रतिष्ठित असते. १४-१५

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

आर्या - एवं परंपरागत जो कोणी हा न चालवी बोध।

इंद्रियनिरत अघायू त्याचें आयुष्य सर्वथा मोघ ॥ १६ ॥

ह्याप्रमाणे (परमात्म्याने) सुरू केलेले हे (यज्ञाचे अगर कर्माचे) चक्र म्हणजे गाडे ह्या जगात जो चालवीत नाही, त्याचे आयुष्य पापरूप असून त्या इंद्रियलंपटाचे जिणे व्यर्थ होय. १६

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतुमश्च मानवः।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

आर्या - आत्मरत आत्मतुम क्षत्रियवर्या जगामर्धी आर्य।

जो आत्मतुष्ट पार्था नाही त्यालागिं कोणतें कार्य ॥ १७ ॥

कार्ये अर्थे कार्ये अनर्थ जो या त्यजीच उभयांस।

सर्वाभूती पार्था नाही अर्थ व्यपाश्रये त्यास ॥ १८ ॥

परंतु जो केवळ आत्म्यांतच रममाण, आत्म्यांतच तुम आणि आत्म्याच्या ठायीच संतुष्ट असतो, त्याला काही कर्तव्य उरत नाही. कर्म करण्यात अगर न करण्यात त्याला काही अर्थ अगर हेतू साधावयाचा नसतो किंवा कोणत्याही प्राण्यांकडून काही प्रयोजन साधावयाचे नसते. १७-१८

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

आर्या - यास्तव सक्त न होतां अवश्य जें कर्म त्याविना न रहा।

सक्त न होतां कर्मा करितां ब्रह्मास पावतो नर हा ॥ १९ ॥

म्हणून तू आसक्तिरहित होऊन आपले कर्तव्यकर्म नेहमी करीत जा. आसक्ती सोडून कर्म करणाऱ्या पुरुषाला परम पद मिळते. १९

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।

लोकसङ्ग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

आर्या - जनकादिकही कर्म झाले ते सिद्ध पावले शर्म।

जनसंग्रहाकडेही पाहुनि पार्था करीं सदा कर्म ॥ २० ॥

जनकादिकांनीही कमनिच उत्तम सिद्धी मिळवली, शिवाय लोकहिताकडे लक्ष देऊन तुलाही कर्म करणे उचित आहे. २०

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

आर्या - चालति जन त्या मार्गे घालति तो श्रेष्ठ पांडवा धारा ।

ते जें प्रमाण करिती वर्तति जन त्या वरोनि आधारा ॥ २१ ॥

श्रेष्ठ पुरुष जे जे करतो, ते ते इतर लोक करू लागतात. तो जे प्रमाण (खरे) मानतो त्याचेच लोक अनुकरण करतात. २१

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

आर्या - त्रिभुवनि कर्तव्याची माझ्या कांहीं मनीं नसे ऊर्मी ।

अप्राप्त पावयाची नसतांही वर्ततोच मी कर्मि ॥ २२ ॥

हे पार्था, त्रैलोक्यात मला काही कर्तव्य नाही. मला न मिळालेले अगर मिळवावयाचे असे काही नाही, तरी मी कर्म करित आहे. २२

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

आर्या - जरि होऊनि निरालस कर्माच्या मी न चालतो वाटे ।

तरि सकळहि जन माझ्या मार्गे येती मला असें वाटे ॥ २३ ॥

कारण जर मी आळस सोडून कर्म करणार नाही तर माणसे सर्व प्रकारे माझेच अनुकरण करतील. २३

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

आर्या - जरि न करीं कर्मा तरि हे होतील लोक उच्छिन्न ।

तेव्हां प्रजाविनाशक संकरकर्तांही मी परिच्छिन्न ॥ २४ ॥

मी जर कर्म न करीन, तर हे सर्व लोक नाश पावतील आणि मी संकराचा कर्ता आणि ह्या प्रजांचा घात करणारा होईन. २४

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

आर्या - अज्ञासक्त जसे कां असती कर्माचिया महाहार्दी ।

ज्ञानी सक्त न तैसा परि जनशिक्षार्थ कर्म राहाटी ॥ २५ ॥

कर्मांत आसक्त झालेले अज्ञानी लोक ज्याप्रमाणे कर्म करतात, त्याप्रमाणे लोकसंग्रह करू इच्छिणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाने आसक्ती सोडून आपली कर्म करावीत. २५

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

आर्या - जे अज्ञ कर्मसक्त प्रज्ञा त्यांची कदा न पतीवजे ।

युक्तप्रज्ञें आपण कर्मांसि करोनि त्यांसि वर्तीवजे ॥ २६ ॥

कर्माच्या ठायी आसक्त असलेल्या अज्ञ जनांचा बुद्धिभेद करू नये. विद्वान मनुष्याने आपण योगमुक्त होऊन म्हणजे योग्य रीतीने सर्व कर्म उत्कृष्टपणे आचरून इतरांकडून सर्व कर्म करवावीत. २६

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

आर्या - प्रकृतिगुणानुग कर्म होती ऐसें असोनि हा मूढ ।

मी कर्ता म्हणवुनियां अभिमानीं व्यर्थ होत आरूढ ॥ २७ ॥

प्रकृतीच्या गुणांनी कर्म सर्व प्रकारे केली जात असता अहंकाराने मोहित झालेला पुरुष, मी कर्ता आहे, असे मानतो. २७

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

आर्या - गुणकर्मविभागीं तो तत्त्वज्ञान्यासि भेद साहीना ।

गुण संधींतचि वर्तति ऐसें जाणोनि सक्त होईना ॥ २८ ॥

हे अर्जुना, गुण आणि कर्म ही आपल्याहून निराळी आहेत हे तत्त्व जाणणारा ज्ञानी पुरुष इंद्रियात्मक गुणांचा विषयात्मक गुणांमध्ये हा खेळ आहे असे समजून त्यात आसक्त होत नाही. २८

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

आर्या - प्रकृतिगुणें मोहित जे गुणकर्मीं सक्त मंद अज्ञानी।
त्यांचे मनास चालन न करावें जाणत्यांही सुज्ञांनीं ॥ २९ ॥

प्रकृतीच्या गुणांनीं वेडावलेले लोक गुण व कर्म ह्यांत आसक्त होतात. अशा असर्वज्ञ म्हणजे मंद लोकांचा सर्वज्ञ म्हणजे ज्ञानी पुरुषाने बुद्धिभेद करू नये. २९

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

आर्या - अध्यात्मविचारें करि माझ्या ठाई स्वकर्मसंन्यास।
निर्मम निष्काम रणीं निश्चळ होवोनि मारि सैन्यास ॥ ३० ॥

आत्मस्वरूपी चित्त लावून सर्व कर्म मला अर्पण कर आणि फलाची आशा व ममत्व सोडून शोकरहित होत्साता युद्ध कर. ३०

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

आर्या - ईर्ष्या त्यागुनि पार्था ऐसे माझ्या मतीं न जे विटती।
विश्वासी ते मानव कर्मापासोनि सर्वदा सुटती ॥ ३१ ॥

जे लोक मत्सररहित होऊन श्रद्धेने माझ्या ह्या मताप्रमाणे नेहमी आचरण करतात, तेही कर्मबंधापासून मुक्त होतात. ३१

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम्।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

आर्या - करुनी ईर्ष्या त्यजिती जे या माझ्या मतास कीं नाश।
सर्व ज्ञानविमूढचि पावति ते जाण पातकी नाश ॥ ३२ ॥

ह्याच्या उलट जे लोक मत्सरग्रस्त होऊन ह्या माझ्या मताचे अनुसरण करीत नाहीत ते सर्व प्रकारच्या ज्ञानाला मुकलेले व महामूर्ख नष्ट होतात असे जाण. ३२

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

आर्या - ज्ञानीही वश केला प्रकृतीच्या तूं पहा उपाधीन ।

प्रकृतीला वश भूतें प्रकृतिस निग्रह करी न आधीन ॥ ३३ ॥

ज्ञानवान् पुरुषही आपल्या स्वभावाला अनुसरून वागतो. सर्व प्राणी देखील आपापल्या प्रकृतीच्या वळणावर म्हणजे स्वभावावर जातात. तेथे निग्रह काय करणार ? ३३

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

आर्या - ज्या त्याहि इंद्रियार्थी राग अणि द्वेष हे रिपू थोर ।

त्यांला वश नच व्हावें हे दोघे मोक्षमार्गिंचे चोर ॥ ३४ ॥

इंद्रिये आणि त्यांचे विषय ह्यांच्यामधील प्रीती व द्वेष (आवड-निवड) ही ठरलेली आहेत. त्यांच्या ताब्यात मनुष्याने जाऊ नये, कारण ते त्याचे शत्रू होत. ३४

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

आर्या - उत्तम परधर्माहुनि विगुणहि निजधर्म पुण्य दे थोर ।

निजधर्मो मरण बरें परधर्म नरक होय तो घोर ॥ ३५ ॥

सुखाने आचरता येणाऱ्या परधर्मपिक्षा गुणविहीन किंवा अवघड असा स्वधर्म अधिक श्रेयस्कर आहे. स्वधर्मामध्ये (त्याप्रमाणे वागत असता) मरणही श्रेयस्कर, परंतु परधर्म भयंकर होय. ३५

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्ण्येय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

आर्या - पार्थ म्हणे कोण नरें योजिलला करित पाप वद बापा ।

इच्छा नसतांचि बळें प्रेरिलला कीं करी जसा पापा ॥ ३६ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे वाष्ण्येया (श्रीकृष्णा), स्वतःची इच्छा नसताही बळाने जुंपल्याप्रमाणे मनुष्य पाप करतो ते कोणाच्या प्रेरणेने ? ३६

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

आर्या - कृष्ण म्हणे पार्था हा रजोगुणोद्भवचि काम हा क्रोध ।

ग्रासक बहु पापी हा वैरी तूं जाण करुनियां शोध ॥ ३७ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - रजोगुणापासून उत्पन्न झालेला काम व क्रोध हेच सर्व पापाला कारण आहेत. हे मोठे अधात्री व महापापी आहेत. हे ह्या लोकीं मोठे वैरी आहेत असे समज. ३७

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

आर्या - जैसा आदर्श मळें जरायुनें गर्भ वन्हि धूमामें ।

वेष्टित तैसें पार्था आवरिलें हें समग्र कामानें ॥ ३८ ॥

धुराने अग्नी किंवा धुळीने आरसा जसा आच्छादिलेला असतो किंवा गर्भ जसा वारेने वेष्टिलेला असतो तसे त्याने (कामाने-क्रोधाने) हे सर्व गुरफटून टाकलेले आहे. ३८

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

आर्या - ज्ञात्याचा नित्य रिपू हा काम ज्ञान आवरी जाण ।

न म्हणे पुरे कधीही पूर्ण नव्हे हा कदा तुझी आण ॥ ३९ ॥

हे कौंतिया, कधीही तूम न होणारा अग्नीच, ज्ञान्यांचा नित्य वैरी, अशा ह्या कामाने ज्ञान झाकून टाकले जाते. ३९

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

आर्या - इंद्रिय-मन-बुद्धीशीं अधिष्ठीनीयां वसे सदा देहीं।

ईहीकरुनि यातें आवरुनि ज्ञान मोहवी देही ॥ ४० ॥

इंद्रिये, मन आणि बुद्धी हांच्या आश्रयाने हा (काम) ज्ञान झाकून टाकतो आणि मनुष्याला मोहात पाडतो. ४०

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

आर्या - यास्तव इंद्रियदमनें विज्ञानज्ञाननाशका आधीं।

पापी रिपु कामाला मारुनियां मारिजे महा आधी ॥ ४१ ॥

हे अर्जुना, तू ह्या इंद्रियांचे नियमन करून शास्त्रीय ज्ञान आणि अनुभवज्ञान ह्यांचा नाशक जो काम, त्याला मारून टाक. ४१

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

आर्या - इंद्रियगण हा पर तो त्याहुनि मन त्याहुनी मती पर ती।

तीहुनि आत्मा पर तो नाही उत्कृष्टता तयापरती ॥ ४२ ॥

इंद्रिये ही (देहापेक्षा) सूक्ष्म म्हणून श्रेष्ठ, इंद्रियांपेक्षा मन, मनापेक्षा बुद्धी आणि बुद्धीपेक्षा आत्मा श्रेष्ठ आहे. ४२

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

आर्या - एवं बुद्धिपरातें जाणुनि मतिनें मना महाबाहो।

नियमुनि निजरिपु कामा मारीं जयवंत तूं महा बा हो ॥ ४३ ॥

हे अर्जुना, बुद्धीहून श्रेष्ठ आत्म्याला जाणून स्वतःला आवरून, जिंकण्यास कठीण अशा कामरूपी शत्रूला मारून टाक. ४३

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदांतील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी कर्मयोग नावाचा

तिसरा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय।

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

ज्ञानकर्मसंन्यासयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥

[ह्या अध्यायाच्या आरंभी 'मी हा योग सूर्याला सांगितला, सूर्याने मनीला सांगितला आणि मनूने इक्ष्वाकूला सांगितला, ह्याप्रमाणे हा योग राजर्षींना समजला आणि दीर्घकालानंतर नष्ट झालेला हा योग मी आज तुला सांगितला' अशी ह्या योगाची परंपरा भगवंतानी अर्जुनाला सांगितली (श्लोक १-३). तेव्हा सहजच ओघाने पुनर्जन्माचा प्रश्न उद्भवला (श्लोक ४). तुला तुझे पूर्वीचे जन्म आठवत नाहीत, मी ते सर्व जाणतो अशी प्रस्तावना करून जेव्हा धर्माची ग्लानी होते आणि अधर्माचे प्राबल्य माजते, तेव्हा साधूंचे संरक्षण, दुष्टांचा नाश आणि धर्मसंस्थापना ह्या कार्याकरता मी प्रत्येक युगात अवतार घेतो, माझे हे दिव्य जन्म व कर्म जो जाणतो तो मुक्त होऊन मलाच मिळतो आणि ह्याप्रमाणे प्रीती, भय, क्रोध सोडून मत्परायण होऊन व ज्ञानरूप तपाचे पावन होऊन अनेक लोक माझ्या स्वरूपी येऊन मिळाले आहेत अशी भगवंतांनी थोडक्यात अवतारमीमांसा (श्लोक ५-१०) कथन केली आहे. अवताराचे प्रयोजन सांगताना आपण लोकसंग्रहकारक कर्मे निरलसपणे करतो आणि कर्मफलांच्या ठायी आपली इच्छा नाही हे जो जाणतो तोही कर्मांनी बद्ध होत नाही अशी फलश्रुती सांगून पूर्वीच्या मुमुक्षूंनी ह्याप्रमाणेच कर्मे केली आणि तूही त्याप्रमाणेच कर असे सांगून (श्लोक १५) कर्म म्हणजे काय, विकर्म आणि अकर्म म्हणजे काय ह्याचा भगवंतांनी थोडक्यात खुलासा केला आहे (श्लोक १६-१७). नंतर योगयुक्त व ज्ञानी पुरुष कर्मे करूनही नैष्कर्म्य कसे संपादन करतो ह्याचेही सुंदर विवेचन केलेले आहे (श्लोक १८-२३). पुढे 'ब्रह्मार्पण'

म्हणजे काय हे सांगून (श्लोक २४) फलांसहित निरनिराळ्या यज्ञांचे वर्णन केलेले आहे (श्लोक २४-३२). शेवटी सर्व यज्ञांत ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे, सर्व कर्म ज्ञानात लय पावते, ज्ञानासारखे पवित्र ह्या लोकी दुसरे काही नाही इत्यादि ज्ञानाचा महिमा सांगून श्रद्धाळू, जितेंद्रिय व मत्पर होऊन तूं ज्ञान मिळव म्हणजे तुला परम शांतीचा लाभ होईल असे सांगून हा अध्याय पुरा केला आहे.]

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

आर्या - पार्था सांगितला म्यां अव्यय हा जाण योग सूर्यास ।

सूर्ये मनुला कथिला मनुनें इक्ष्वाकु राजवर्यास ॥ १ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - अविनाशी असा हा योग मी पूर्वी विवस्वानाला म्हणजे सूर्याला सांगितला होता, सूर्याने मनुस सांगितला आणि मनुने इक्ष्वाकूस सांगितला. १

एवं परंपराप्राममिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

आर्या - एवं परंपरागत राजर्षी योग जाणती श्रेष्ठ ।

महता कालेकळनी होता झाला परंतपा नष्ट ॥ २ ॥

ह्याप्रमाणे परंपरेने प्राप्त झालेला हा योग राजर्षींना समजला, पण हे परंतपा अर्जुना! दीर्घकालानंतर तो योग नष्ट झाला. २

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

आर्या - भक्तसखा तूं म्हणुनी पुरातन तुलाच योग हा कथिला ।

एकें भारतवर्या परम निजरहस्ययुक्तिनें ग्रथिला ॥ ३ ॥

तोच हा पुरातन योग मी आज तुला सांगितला. तू माझा भक्त व सखा आहेस म्हणून हे उत्तम रहस्य मी तुला सांगितले. ३

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

आर्या - जन्म पुरातन रविचा जन्म तुझा यादवा दिसे अपर ।

आधीं कथिलें त्वां हें कैसें जाणेन सांग याउपर ॥ ४ ॥

अर्जुन म्हणाला - तुझा जन्म अलीकडचा व सूर्याचा प्राचीन काळचा; असे असता तू त्याला हा योग प्रथम सांगितला हे मी कसे समजावे ? ४

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

आर्या - तूझीं माझीं गेलीं पार्था जन्में बहूत संसारीं ।

तें तूं नेणसि बापा जाणें सर्वज्ञ मीच कंसारी ॥ ५ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - माझे आणि तुझे पुष्कळ जन्म होऊन गेले. ते सर्व मी जाणतो; पण हे शत्रुनाशना, तुला ते आठवत नाहीत. ५

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

आर्या - अज अव्यय भूतेश्वर निर्गुण जो मी उपाधिला त्यजितों ।

प्रकृतिसि अधिष्ठनियां मायेनें आपणास मी सृजितों ॥ ६ ॥

मी जन्मरहित, अविनाशी आणि भूतांचा ईश्वर असूनही माझ्या प्रकृतीच्या ठायी अधिष्ठित होऊन आपल्या मायेने जन्म घेतो. ६

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

आर्या - ज्या ज्या समर्थी धर्मलानी होते अधर्म उद्भवतो।

त्या त्या समर्थी वेगें भारतवर्या जगांत संभवतों ॥७॥

जेव्हा जेव्हा धर्माची ग्लानी होते आणि अधर्माचे प्राबल्य माजते, तेव्हा मी स्वतःला उत्पन्न करतो. ७

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

आर्या - साधुनाण कराया खळदुष्टांचें करावया हनन।

धर्म स्थापायासी घेतों पार्था युगायुगीं जनन ॥ ८ ॥

साधूंचे संरक्षण, दुष्टांचा नाश आणि धर्मसंस्थापना ह्यांसाठी मी युगायुगांत उत्पन्न होतो. ८

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

आर्या - एवं पार्था माझे जाणें जो जन्मकर्म निश्चित रे।

देहांतीं जन्म पुन्हा न पवे मजशीं मिळोनि तोचि तरे ॥ ९ ॥

माझे दिव्य जन्म व दिव्य कर्म जो यथार्थ जाणतो तो, हे अर्जुना, देहत्यागानंतर पुनः जन्मास न येता मलाच येऊन मिळतो. ९

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

आर्या - रागभय क्रोधरहित मन्मय ते जन्मले नर सुपूत।

ज्ञानतपें पावत बहु पावति मजला मदाश्रयें पूत ॥ १० ॥

प्रीती-भय-क्रोध टाकून देऊन, मत्परायण होऊन माझ्या आश्रयास आलेले अनेक लोक ज्ञानरूप तपाने पावन होत्साते माझ्या स्वरूपास येऊन मिळालेले आहेत. १०

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

आर्या - जे जैसें मज भजती तैसें भजतों त्यांसि मी पाह।

माझ्या वर्त्मा सर्वहि अनुवर्ते मनुजसंघ बापा हा ॥ ११ ॥

जे मला जसे भजतात, तसे मी त्यांना फल देतो. हे पार्था! लोक सर्व प्रकारे माझाच मार्ग अनुसरतात. ११

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

आर्या - कर्माची हे सिद्धी इच्छुनियां देवतायजन करिती ।

मानवलोकीं हो ती कर्माची सिद्धि जेहि लोकरिती ॥ १२ ॥

कर्मफळाची इच्छा करणारे लोक ह्या लोकी अन्य देवतांची पूजा करतात, कारण ह्या मनुष्यलोकी कर्माची सिद्धी लवकर होते. १२

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

आर्या - गुणकर्मविभागें म्यां केले उत्पन्न वर्ण हे चार ।

त्यांचा कर्ताही मी जाण अकर्ता करुनि सुविचार ॥ १३ ॥

गुणांच्या आणि कर्मांच्या भेदाप्रमाणे (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र ह्या) चार वर्णांची व्यवस्था मीच निर्माण केली आहे. मी तिचा कर्ता असूनही, अकर्ता व अविनाशी आहे असे जाण. १३

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

आर्या - कर्मा लिम नव्हे मी कर्मफळीं कामना न बा धांवे ।

ऐसें जो मज जाणे त्याला कर्मी कदा न बाधावे ॥ १४ ॥

कर्माचा लेप म्हणजे बाधा मला नाही, कर्मफलाच्या टायी माझी इच्छा नाही, असे जो मला जाणतो, तोही कर्मांनी बद्ध होत नाही. १४

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

आर्या - ऐसें जाणुनि कर्म केलीं पूर्विल मुमुक्षुंच्या निकरें ।

प्राचीनांनीं केलीं कर्म म्हणवूनि तूं करीं निकरें ॥ १५ ॥

ह्याप्रमाणे जाणून प्राचीन काळाच्या मुमुक्षूंनीही कर्म केले, म्हणून तूही प्राचीन लोकांनी पूर्वी केले त्याप्रमाणे कर्म कर. १५

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

आर्या - कर्माकर्मविचारिं मोहित जे थोर थोर कविराय ।

तें कर्म तुला कथितों पार्था जें जाणतां अशुभ जाय ॥ १६ ॥

कर्म म्हणजे काय, अकर्म म्हणजे काय हांविषयी मोठे बुद्धिमान् लोक मोहित झालेले आहेत, म्हणून जे जाणले असता पापापासून मुक्त होशील असे कर्म मी तुला सांगतो. १६

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

आर्या - कर्माकर्मविकर्म जाणावीं सद्दिचार साधूनी ।

कर्माची गहन गती ऐसें कथिलें सदैव साधूनीं ॥ १७ ॥

कर्म म्हणजे काय, विकर्म (विपरीत कर्म) म्हणजे काय, अकर्म (कर्म न करणे) म्हणजे काय हे सर्व जाणले पाहिजे, कारण कर्माचे तत्त्व फार गहन आहे. १७

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

आर्या - कर्म अकर्मी कर्मी अकर्म पाहे तथा कळे वर्म ।

तो बुद्धिवंत युक्तहि केलें त्याणें समस्तही कर्म ॥ १८ ॥

कर्माच्या ठायी अकर्म (कर्माचा दोष न लागल्यामुळे जे करूनही न केल्यासारखे होते) आणि अकर्माच्या ठायी कर्म (काही न करणे हे जरी बाह्यतः अकर्म असे दिसते तरी ह्या अकर्मांमध्येही केव्हा केव्हा बरेच कर्म घडते) ज्याच्या नजरेस येते (जो जाणतो) तो पुरुष माणसांत ज्ञानी, योगयुक्त व सर्व कर्म करणारा होय. १८

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

आर्या - कर्मरिंभ जयाचे इच्छासंकल्पवर्ज जे प्राज्ञ ।

कर्म ज्ञानाग्निने जाळिते ते जाण पंडित प्राज्ञ ॥ १९ ॥

ज्याचे सर्व उद्योग, फलेच्छा (कामना) विरहित असतात आणि ज्ञानाग्रीने ज्याची कर्मे दग्ध झालेली आहेत त्याला ज्ञाते पुरुष पंडित असे म्हणतात. १९

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥

आर्या - कर्मफलातें त्यागी नित्य सुतृप्त स्वयेंचि अनुभवितो ।

कर्मी प्रवृत्त असतां न करी कांहीं स्वसौख्य अनुभवि तो ॥ २० ॥

कर्मफलाची आसक्ती सोडून जो सदा तृप्त व निराश्रय असतो, तो कर्मांत प्रवृत्त झाला असला तरी वस्तुतः काहीच करत नाही. २०

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

आर्या - निष्काम तनुमनांशी अवरुनि निःसंगतेशि जो वरिता ।

केवलं तनुसंबंधीं कर्म करुनी न लिंपतो दुरिता ॥ २१ ॥

निरिच्छ होऊन चित्ताचे नियमन करणारा पुरुष शारीरिक कर्म करीत असताही दोषाला पात्र होत नाही. २१

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

आर्या - तुष्ट यदृच्छालाभें द्वंद्वरहित जो विमत्सरी युक्त ।

ज्याला सिद्धि असिद्धी सम तो कर्म करुनिही मुक्त ॥ २२ ॥

सहजगत्या जे मिळेल त्यांत संतुष्ट, (सुखदुःखादि) द्वंद्वापासून अलिप्त, निर्मत्सर, लाभालाभ (यशापयशा) सारखे मानणारा पुरुष कर्म करुनही त्यांत (त्याच्या पापपुण्याने) बांधला जात नाही. २२

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

आर्या - जो निःसंग विमुक्त ज्ञानी ज्याचें करीत मन निलया ।

यज्ञार्थ कर्म करितो त्याचीं कर्मेहि पावती विलया ॥ २३ ॥

संगरहित, (अहंकारादिकांपासून) मुक्त, ज्ञानाचे ठायी स्थिरचित्त झालेला, यज्ञासाठी कर्म करणारा, अज्ञा पुरुषाचे समग्र कर्म (बंधन) लयास जाते. २३

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

आर्या - अर्पण हवि हुत वन्ही सर्वहि हें ब्रह्मरूप जो मानी।

ब्रह्मक्रिया समाधी करुनी ब्रह्मासि पावतो ज्ञानी ॥ २४ ॥

अर्पण म्हणजे हवनक्रिया ब्रह्म, हवि म्हणजे हवनद्रव्य ब्रह्म, हवनाग्नि ब्रह्म आणि हवन करणाराही ब्रह्म, ह्याप्रमाणे सर्व कर्म ब्रह्मात्मक झाले; अज्ञी समबुद्धी झाल्यावर मिळणारे फलही ब्रह्मच होय. २४

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

आर्या - कर्म सदैव मखातें करिती वदलों सुयुक्ति हो मीं ती।

ब्रह्माग्निचे ठायीं ज्ञानी यज्ञंकरुनि होमी ती ॥ २५ ॥

काही योगी देवादिकांच्या उद्देशाने यज्ञ करतात, तर दुसरे काही योगी ब्रह्मरूप अग्नीमध्ये (स्वाध्यायरूपी) यज्ञाने यजन करतात. २५

श्रोत्रादीनिन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति।

शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

आर्या - संयमवन्हंत कोणी करिती श्रोत्रादिहोमचि सदा हा।

शब्दादिक विषयांच्या करिती करणाग्निनें कुणी दाहा ॥ २६ ॥

कोणी संयमरूप अग्नीमध्ये श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रियाचा यज्ञ करतात, तर कोणी इंद्रियरूप अग्नीमध्ये शब्दादि विषयांचा यज्ञ (इंद्रियनिग्रह) करतात. २६

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

आर्या - प्राणेंद्रियकर्मांचा अवघा समुदाय होमितां जळतो।

ज्ञानंकरुनी कोणी पेटविती आत्मसंयमानळ तो ॥ २७ ॥

ज्ञानाने प्रदीप्त झालेल्या मनोनिग्रहरूपी अग्रीत दुसरे कोणी इंद्रियांची व प्राणांची सर्व कर्मे हवन करतात. २७

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

आर्या - स्वाध्यायमखा कोणी करिती ज्ञानाध्वरासि संन्यासी ।

योगद्रव्य तपोमय यज्ञातें दृढव्रताढ्य संन्यासी ॥ २८ ॥

कोणी द्रव्ययज्ञ, कोणी तपोयज्ञ, कोणी योगयज्ञ, कोणी स्वाध्याययज्ञ तर कोणी ज्ञानयज्ञ करणारे तीक्ष्ण व्रताचे यती असतात. २८

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

आर्या - प्राणी अपान होमे प्राण अपानी कुणी स्वबोधानें ।

प्राणापानगतीतें रोधुनि असती समीररोधानें ॥ २९ ॥

प्राणायामाविषयी तत्पर (किंवा त्यात निमग्न) असणारे कित्येक प्राण व अपान हांच्या गतीचा निरोध करून प्राणांचा अपानात आणि अपानांचा प्राणात होम करतात. २९

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

आर्या - कोणी नियताहारें प्राणी प्राणांसि होमिती बापा ।

हे सर्व यज्ञवेत्ते क्षालिति यज्ञैकरूनियां पापा ॥ ३० ॥

दुसरे कोणी आहार नियमित करून प्राणातच प्राणांचे हवन करतात. हे सर्वही यज्ञ जाणणारे व यज्ञाने आपल्या पापाचा क्षय करून घेणारे होत. ३०

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

आर्या - यज्ञावशिष्ट अमृत सेवुनि पावति सनातन ब्रह्म ।

यज्ञावांचुनि कैसे लोक तथा पावतील जें ब्रह्म ॥ ३१ ॥

हे कुरुश्रेष्ठा, अर्जुना, यज्ञाचा अवशिष्ट प्रसाद हेच अमृत सेवन करणारे लोक सनातन ब्रह्माप्रत पावतात. यज्ञ न करणाराला इहलोकसुखा नाही, मग परलोक कोटून मिळणार ? ३१

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सवनिवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

आर्या - एवं बहुविध यज्ञ श्रुतिनें सांगितले असे स्वमुखें ।

कर्मज अवघे ऐसे जाणुनि हो मुक्त तूं निजात्मसुखें ॥ ३२ ॥

ह्याप्रमाणे अनेक प्रकारचे यज्ञ ब्रह्माच्या म्हणजे वेदाच्या मुखाने (वेदांमध्ये) विस्ताराने सांगितले आहेत. ते सर्व कर्मजन्य आहेत असे जाण म्हणजे तू मुक्त होशील. ३२

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

आर्या - द्रव्यमखाहुनि अधिक ज्ञानमखा जाणते भवा तरती ।

ज्ञानेंकरुनि कर्म अवधीं सांडुनि परंतपा परतीं ॥ ३३ ॥

हे परंतपा (अर्जुना), द्रव्यमय यज्ञापेक्षा ज्ञानमय यज्ञ श्रेष्ठ आहे, कारण सर्व कर्मांचे पर्यवसान ज्ञानामध्ये होते. ३३

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

आर्या - तें तूं नमनें प्रश्नें गुरुसेवेनें धनंजया जाण ।

तत्त्वज्ञानी ज्ञाना उपदेशिति गुज सख्या तुझी आण ॥ ३४ ॥

तत्त्ववेत्ते, ज्ञानी, त्यांना प्रणिपात केल्याने, पुनः पुनः प्रश्न केल्याने आणि त्यांची सेवा केल्याने, ते ज्ञान तुला उपदेशितील हे जाण. ३४

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

आर्या - ज्या ज्ञानेंचकरुनियां पावसि पार्था पुन्हा न मोह महा ।

जेणें समग्र भूतें स्वात्मा निरखिशि ममात्मपरसम हा ॥ ३५ ॥

हे ज्ञान प्राप्त झाल्यावर हे पांडवा, पुनः तुला असा मोह होणार नाही.
ह्या ज्ञानाने सर्व भूते आपल्या (जीवात्म्याच्या) ठायी व नंतर माझ्या
(परमात्म्याच्या) ठायी पाहाशील. ३५

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानम्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥ ३६ ॥

आर्या - मोठा पापी अससी जरि पापासी तुझ्या नसे पार ।

ज्ञानम्लव घेउनियां जासिल वृजिनाब्धिच्याच तूं पार ॥ ३६ ॥

जरी तू सर्व पाप्यांपेक्षा अत्यंत पापी असलास तरी ह्या ज्ञाननौकेने
सर्व पापसमुद्र सहज तरून जाशील. ३६

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

आर्या - जैसा समिद्ध अग्नी करितो भस्म क्षणामधें काढां ।

कर्म भस्म करावीं ज्ञानाग्नीनें तशीं पराकाष्ठा ॥ ३७ ॥

हे अर्जुना, प्रदीप्त केलेला अग्नी काष्ठांना जाळून टाकतो तसा ज्ञानाग्नी
सर्व कर्म भस्म करून टाकतो. ३७

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

आर्या - नाही सम ज्या दुसरें पवित्र ज्ञानामधें नसे काळें ।

तें तूं स्वकर्मयोगें होउनि संसिद्धि पावसी काळें ॥ ३८ ॥

ज्ञानासारखे पवित्र ह्या लोकी दुसरे काही नाही. ते ज्ञान, योगाने
सुसंकृत झालेला पुरुष योग्य काली आपल्या ठायी (अंतःकरणात) प्राप्त
करून घेतो. ३८

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

आर्या - तत्पर विजितेंद्रिय तो ज्याच्या चित्तीं सदैव विश्वास ।

ज्ञानें शांतिस पावे वदतों मी कृष्ण तुजचि विश्वास ॥ ३९ ॥

श्रद्धावान्, एकनिष्ठ आणि जितेंद्रिय असा पुरुष हे ज्ञान प्राप्त करून घेतो आणि ते प्राप्त होताक्षणीच त्याला त्वरित परम शांती मिळते. ३९

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

आर्या - जो अज्ञ अविश्वासी करि संशयवंत आपुला नाश ।

लोकद्वय नाहीही सुख नाही ज्यास संशय मनास ॥ ४० ॥

अज्ञ, अश्रद्धाळू व संशयखोर मनुष्य नाश पावतो; संशयखोराला ना इहलोक, ना परलोक, ना सुख. ४०

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

आर्या - योगें कर्में त्यागी ज्ञानें छेदीच संशया त्याला ।

जाणें धनंजया तूं कर्में बाधिति न आत्मवेत्त्याला ॥ ४१ ॥

हे धनंजया, योगाने ज्यांनी आपली कर्में (परमेश्वराला) समर्पण केली, ज्ञानाने ज्याचे संशय नाहीसे झाले, अशा आत्मनिष्ठ पुरुषाला कर्में बद्ध करीत नाहीत. ४१

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वेनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

आर्या - यास्तव अज्ञानें जो हृदयीं उपजुनि करी महा तूट ।

ज्ञानासीनें छेदुनि संशय तो कर्मयोग करि ऊठ ॥ ४२ ॥

हे अर्जुना, अज्ञानातून उत्पन्न झालेल्या हृदयातील संशयाला ज्ञानरूपी खड्गाने छाटून, योगाचा आश्रय कर आणि युद्धाला ऊठ. ४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदातील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी ज्ञानकर्मसंन्यासयोग नावाचा

चौथा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ पंचमोऽध्यायः ॥

कर्मसंन्यासयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[चौथ्या अध्यायाच्या शेवटी ज्ञानाची (सांख्ययोगाची - कर्मसंन्यासयोगाची) स्तुती केलेली ऐकून अर्जुन ह्या अध्यायाच्या आरंभी कर्मसंन्यास आणि कर्मयोग ह्यांपैकी कोणता मार्ग अधिक श्रेयस्कर आहे ते निश्चितपणे मला सांगा, असे म्हणत आहे. दोन्ही मार्ग सारखेच मोक्षप्रद आहेत, कोणत्याही एका मागणे गेले तरी दोहोंचे फळ मिळते, पण त्यातल्या त्यात कर्मयोग श्रेष्ठ आहे; कारण योगावाचून कर्मसंन्यास प्राप्त करून घेणे कठीण आहे आणि योगयुक्ताला ब्रह्माची प्राप्ती त्वरित होते असे भगवंतांनी उत्तर दिले आहे (श्लोक १-६). ह्यानंतर योगयुक्त पुरुष कर्मे करीत असता त्यांनी बद्ध होत नाही. पाहाणे, ऐकणे, चालणे, बोलणे इत्यादि क्रिया करीत असता इंद्रिये आपापल्या विषयांच्या ठायी वावरत आहेत असे मानून आपण काहीच करीत नाही असे तो समजतो; संग सोडून चित्तशुद्धीकरता सर्व कर्मे तो ब्रह्मार्पण करतो, ह्यामुळे तो पाण्यातील कमलपत्राप्रमाणे अलिप्त असतो आणि अंतिम शांती मिळवितो इत्यादि विवेचन भगवंतांनी ७-१२ श्लोकांत केलेले आहे. ईश्वर कोणाला 'कर्मे करा किंवा सोडा' असे सांगत नाही, प्रकृतीच सर्व काही करविते. हे न समजल्यामुळे अज्ञ लोक मोह पावतात; पण ज्ञानी आपले मन व बुद्धी ही परब्रह्माच्या ठिकाणी लावून, तन्निष्ठ व तत्परायण होऊन, विद्याविनययुक्त ब्राह्मण, गाय, हत्ती, कुत्रा आणि चांडाळ ह्या सर्वांच्या ठिकाणी आपली दृष्टी सम करून घेतात आणि जिवंतपणीच संसार जिंकून अक्षय्य सुख मिळवितात. कामक्रोधविरहित, आत्मनिष्ठ, आत्मसंयमी व सर्वभूतहितरत अशा

आत्मज्ञानसंपन्न यतींच्या सन्निध ब्रह्मनिर्वाणमोक्ष उभा असतो, हा मोक्ष किंवा ही स्थिती मरणोत्तर प्राप्त न होता जिवंतपणीच प्राणायामादि योगसाधनांनी प्राप्त होते आणि सर्व यज्ञ व तपे ह्यांचा भोक्ता, सर्व लोकांचा ईश्वर आणि सर्व प्राणिमात्रांचा सखा अशा (सगुण) परमात्म्याशी - माझ्याशी ऐक्य होऊन शांती मिळते इत्यादि १३-२९ श्लोकांत भगवंतांनी विवरण करून हा अध्याय पुरा केला आहे.]

अर्जुन उवाच ।

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यद्भूय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

आर्या - सांगसि कर्माचा तूं योगहि संन्यासही मला आर्गे।

कृष्णा या दोंमध्ये श्रेयस्कर एक निश्चयें सांगें ॥ १ ॥

अर्जुन म्हणाला - कृष्णा, एकदा कर्मसंन्यासाची व पुनः कर्मयोगाची तुम्ही प्रशंसा करता, तेव्हा ह्या दोहोंपैकी जे अधिक श्रेयस्कर असेल ते चांगले निश्चय करून मला सांगा. १

श्रीभगवानुवाच ।

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

आर्या - संन्यास कर्मयोगहि दोन्ही कल्याणकर परंतु जर्नी।

कर्मत्यागाहुनि हा विचारितां कर्मयोग बहुत गुर्णी ॥ २ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - कर्मसंन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही मोक्षदायक आहेत; पण त्यांपैकी कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोग हा श्रेष्ठ होय. २

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

आर्या - निर्द्वंद्व महाबाहो निरीह जो द्वेषिनाच अन्यासी।

पावेना बंध कधीं जाणावा सत्य तोचि संन्यासी ॥ ३ ॥

जो मनुष्य द्वेष किंवा इच्छा करीत नाही तो नित्य - संन्यासी समजावा; कारण, हे पराक्रमी अर्जुना, (रागद्वेषादि) द्वंद्वविरहित पुरुष बंधनापासून सहज मुक्त होतो. ३

सांख्ययोगी पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्भयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

आर्या - सांख्याचें योगाचें मूर्खा भिन्नत्व पंडितां नाहीं ।

दोघांचें फळ देतो सम्यक् एकहि अनुष्ठितांनाही ॥ ४ ॥

सांख्य आणि योग हे वेगळे आहेत असे अज्ञ लोक म्हणतात, ज्ञानी तसे म्हणत नाहीत. कोणत्याही एका मार्गाचे अनुष्ठान चांगल्या रीतीने केल्यास दोहोंचे फळ मिळते. ४

यत् साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

आर्या - सांख्ये पावे जैसें योगेही स्थान लब्ध होय तसें ।

सांख्यातें योगातें पाहे जो एक तोचि पाहतसे ॥ ५ ॥

जे स्थान सांख्यांना मिळते, तेच योग्यांनाही मिळते. सांख्य व योग हे एकच आहेत असे जो जाणतो तोच ज्ञानी होय. ५

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

आर्या - संन्यास महाबाहो योगावांचोनि फार दुष्कर तो ।

योगे युक्तचि मुनि तो ब्रह्मप्राप्तीसि शीघ्र तो करितो ॥ ६ ॥

हे पराक्रमी अर्जुना, योगावाचून संन्यास प्राप्त करून घेणे फार कठीण आहे. योगयुक्त मुनीला ब्रह्माची प्राप्ती त्वरित होते. ६

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

आर्या - विजितात्मा शुद्धात्मा योगी रत जो जितेंद्रियग्राम ।

आत्मा सकळांचा तो कर्म करुनी अलिप्त निष्काम ॥ ७ ॥

जो योगयुक्त झाला, ज्याचे अंतःकरण शुद्ध आहे, ज्याने आपले मन, शरीर व इंद्रिये जिंकली आहेत, सर्वभूतांचा आत्मा हाच ज्याचा आत्मा झाला आहे, (सर्व भूतांशी ज्याचे प्रेमाने व ज्ञानाने ऐक्य झाले आहे) असा पुरुष कर्मे करीत असतांही अलिप्त असतो. ७

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्छिघ्नन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥

आर्या - अज्ञानीं वासग्रहणीं निद्रा श्रवणीं हि दर्शनीं गमनीं।

स्पर्शीं श्वासीं कर्ता मी हं तत्त्वज्ञ युक्त तो न मनी ॥ ८ ॥

योगयुक्त तत्त्ववेत्ता पुरुष आपण पाहात, ऐकत, स्पर्श करीत, वास घेत, खात, चालत, निद्रा घेत, श्वसन करीत - ८

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

आर्या - निपुणहि निमिषोन्मेषीं दानग्रहणीं हि भाषणप्रमुखीं।

करणं करणार्थी हं वर्तति भावुनि सदा विदेहि सुखी ॥ ९ ॥

- बोलत, मलादि विसर्जन करीत, घेत, डोळ्यांच्या पापण्या उघडीत व मिटीत (इत्यादि क्रिया करीत) असतां इंद्रिये आपापल्या विषयांच्या ठायी वावरत आहेत असे मानून वागतो आणि आपण काहीच करीत नाही असे समजतो. ९

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

आर्या - ब्रह्मीं अर्पुनि कर्मे करि जो होउनि अलिप्त संगमळीं।

पापे लिप्त नसे तो कमळदळ जसें न लिप्त होय जळीं ॥ १० ॥

ब्रह्मार्पण करून आसक्तिविरहित जो कर्मे करतो, तो कमळाचे पान पाण्यात जसे भिजत नाही तसा पापाने लिप्त होत नाही. १०

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

आर्या - देह मन बुद्धि यांहीं योगी गतवासनेंद्रियांसहित ।

निजचित्तशुद्धिसाठीं संग त्यागूनियां क्रिया करित ॥ ११ ॥

आसक्ति सोडून आत्म (चित्त) शुद्धीकरता, शरीराने, मनाने, बुद्धीने आणि केवळ इंद्रियांनी योगी कर्म करीत असतात. ११

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्धयते ॥ १२ ॥

आर्या - त्यागुनि कर्मफळातें पावे तो मुक्त नैष्ठिकी शांती ।

कामें अयुक्त बंधा कर्मफळासक्त पावतो अंतीं ॥ १२ ॥

(योग) युक्त पुरुष कर्मफल टाकून परम शांती मिळवितो, पण जो युक्त नाही तो कामनेच्या योगाने फलासक्त झाल्यामुळे बद्ध होतो. १२

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

आर्या - करुनी कर्महि मनें संन्यासी होउनी असे स्वसुखें ।

देहनवद्वारपुरीं कांहीं न करी स्वयें न करवि सुखें ॥ १३ ॥

जितेंद्रिय ज्ञानी पुरुष सर्व कर्मांचा करून मनाने संन्यास करून (ती ईश्वरार्पण करून); (दोन डोळे, दोन कान, दोन नाकपुड्या, मुख, मूत्रद्वार व गुदद्वार ह्या) नऊ द्वारांच्या देहरूप नगरात काही न करता सुखाने राहातो. १३

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

आर्या - कर्तृत्व कर्म यातें लोकांचें निर्मितो न ईश्वर तें ।

तेविं न कर्मफळाच्या भोगा संस्कारचक्र हें वर्ते ॥ १४ ॥

लोकांचे कर्तृत्व, त्यांची कर्म, कर्मफलाची योजना ही ईश्वर निर्माण करीत नाही. स्वभाव म्हणजे प्रकृतीच ते सर्व काही करते. १४

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

आर्या - कोणाचें अघ नेघे नेघे पुण्यासही विभु परंतु।

अज्ञान ज्ञानातें अवरी तेणेंचि मोहती जंतू॥ १५॥

सर्वज्यापी परमेश्वर कोणाचे पुण्य किंवा पाप आपल्याकडे घेत नाही.
लोकांचे ज्ञान अज्ञानाने आच्छादित झाल्यामुळे ते मोह पावतात; १५

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्॥ १६॥

आर्या - आत्मज्ञानें ज्याचें अज्ञान समूळ पावलें नाश।

सूर्यापरि दावी तें ज्ञान प्रगटोनि आत्मरूपास॥ १६॥

ज्ञानाने ज्यांचे अज्ञान नाहीसे झालेले असते, त्यांचे सूर्याप्रमाणे
उज्ज्वल असे ते आत्मज्ञान परमतत्त्व (ब्रह्म) प्रकाशित करते. १६

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः॥ १७॥

आर्या - तन्निष्ठ तत्परायण अपुंनि मन बुद्धि ईश्वरीं सारी।

न पवति पुनरावृत्तिं ज्ञाने नाशोनि कल्मषे भारी॥ १७॥

त्या परब्रह्माच्या ठिकाणी ज्यांचे मन व बुद्धी ही रममाण झालेली
असते, जे तन्निष्ठ व तत्परायण झालेले असतात, ज्यांचे पाप ज्ञानाने पार
नाहीसे झालेले असते, ते पुनः जन्मास येत नाहीत (मुक्त होतात). १७

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥ १८॥

आर्या - विद्याविनयी ब्राह्मण गाय गज श्वपच आणि तीं श्वानें।

पाहति समदृष्टी जे पंडित ते वंदिजेत विश्वानें॥ १८॥

विद्या व विनय यांनी युक्त ब्राह्मण, तसेच गाय, हत्ती, कुत्रा आणि
चांडाळ ह्या सर्वांच्या ठिकाणी पंडितांची (ज्ञान्यांची) दृष्टी सम
(सारखी) असते. १८

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥ १९॥

* ॥ ७८ ॥ * सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

आर्या - स्थिर मन समीं जयांचें जितांचि भव जिंकिला तिहीं पार्था ।

सम तें ब्रह्म सुनिर्मळ तस्माद् ब्रह्मींच ते समीं समता ॥ १९ ॥

ज्यांच्या मनामध्ये समभाव सतत असतो त्यांनी येथेच (जिवंतपणीच) संसार जिंकला आहे, कारण ब्रह्म हे निर्दोष व सम आहे; म्हणून ते ब्रह्माच्या ठायी स्थिर असतात. १९

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

आर्या - प्रिय होतां हर्षना अप्रिय होतांचि दुःख जो साहे ।

स्थिरबुद्धि न जो मूढ ब्रह्मीं ब्रह्मज्ञ पांडवा राहे ॥ २० ॥

ज्याची बुद्धी स्थिर असते, जो मोह पावत नाही, जो ब्रह्माच्या ठायी स्थित असतो असा, ब्रह्मवेत्ता पुरुष प्रिय वस्तू प्राप्त झाली असता हर्ष मानत नाही आणि अप्रिय वस्तू प्राप्त झाली असता उद्विग्न होत नाही. २०

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्रुते ॥ २१ ॥

आर्या - बाह्यस्पर्श त्यागी पावे अंतःसुखासि जो योगी ।

तो ब्रह्मयोगयुक्त ज्ञानी अक्षय्य पूर्ण सुख भोगी ॥ २१ ॥

बाह्यसुखांत ज्याचे मन आसक्त नाही, त्यालाच आत्मसुख मिळते. ब्रह्माशी युक्त झालेला असा हा पुरुष अक्षय्य सुखाचा उपभोग घेतो. २१

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

आर्या - जे विषयभोग पार्था ते दुःखाचे प्रतिक्षणीं दाते ।

उत्पत्तिनाशवंत स्ववशें रमविति बुधासि न कदा ते ॥ २२ ॥

(इंद्रियांच्या व विषयांच्या) स्पर्शापासून उत्पन्न होणारे भोग सदैव दुःखाचे मूळ होत. हे कौन्तेया, त्यांना उत्पत्ती व नाश असल्यामुळे ज्ञानी त्यात रममाण होत नाही. २२

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्दारीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

आर्या - निजमरणाहुनि पूर्वी कामक्रोधादि वेग जो साहे ।

तो योगी तोचि सुखी तो ज्ञानी योग्य मुक्तिला लाहे ॥ २३ ॥

जो ह्या लोकी देहपातापूर्वी कामक्रोधांचा वेग सहन करण्यास समर्थ आहे तोच योगी व तोच सुखी. २३

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

आर्या - अंतःप्रकाशमय जो अंतःसुखयुक्त अंतराराम ।

तो ब्रह्मयुक्त योगी पावे निर्वाण पांडवा ब्रह्म ॥ २४ ॥

ज्याला अंतरंगातच सुख प्राप्त होते व अंतरात्म्यांतच ज्याला आराम आणि प्रकाश मिळू लागतो तो योगी ब्रह्मरूप होऊन ब्रह्मामध्ये निर्वाण (मोक्ष) पावतो. २४

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

आर्या - निर्वाणब्रह्मातें पावति ऋषिवर्य जाण निष्पापा ।

छिन्नद्वैत यतात्मे करणारे सर्व भूतहित बापा ॥ २५ ॥

ज्यांची पापे नाहीशी झाली आहेत, ज्यांचा द्वैतभाव गेला आहे, अशा आत्मसंयमी व सर्व भूतांच्या हिताविषयी तत्पर असलेल्या ऋषींना हा ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिळतो. २५

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

आर्या - कामक्रोधत्यागीं जे यति वशचित्त साधुजनमैत्र ।

निर्वाणब्रह्म त्यां विदितात्म्यांला असेचि सर्वत्र ॥ २६ ॥

कामक्रोधविरहित, आत्मसंयमी व आत्मज्ञानसंपन्न अशा यतींच्या अंतरंगातून ब्रह्मभाव वर्तत असतो.

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिमुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥

आर्या - बाह्यस्पर्शत्यागं भ्रूमध्यामाजि दृष्टि रोधोनि ।

नासांतरसंचारी प्राणापानहि समान साधुनी ॥ २७ ॥

इंद्रिय-मन-बुद्धीतें दमुनी धरि मुक्तिची मनीं चोप ।

तो मुनि मुक्त म्हणावा नाही ज्याला भय स्पृहा कोप ॥ २८ ॥

बाह्यविषय बाहेर ठेवून, दृष्टी भ्रूमध्यभागी स्थिर करून प्राण व अपान हे दोन्ही, नाकाच्या आत सम चालू ठेवून ज्याने इंद्रिये, मन व बुद्धी ह्यांचे संयमन केले आहे, मोक्षपरायण होऊन ज्याने इच्छा, भय, क्रोध ही टाकून दिली आहेत असा मुनी सदा मुक्तच आहे. २७-२८

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९ ॥

आर्या - भोक्ता यज्ञतपांचा लोकेश्वर मीच वेद-वेदांती ।

भूतांचा सुहृदहि मी मातें जाणूनि पावतो अंती ॥ २९ ॥

मी सर्व यज्ञ व तपे ह्यांचा भोक्ता, सर्व लोकांचा ईश्वर, सर्व प्राण्यांचा सखा आहे असे जाणून तो शांती पावतो. २९

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसंन्यासयोगो नाम

पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदातील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी कर्मसंन्यासयोग नावाचा

पाचवा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

आत्मसंयमयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[ह्या अध्यायात ध्यानाचा अभ्यास सांगितलेला असल्यामुळे ह्याला अभ्यासयोग किंवा ध्यानयोग असे अन्वर्थक नाव गीतेच्या काही प्रतीत दिलेले आढळते तेही योग्य आहे. आतापर्यंत अर्जुनाला सांख्यमताप्रमाणे आत्म्याच्या अमरत्वाचा (आत्मज्ञानाचा) उपदेश झाला, कर्म फलासक्तिरहित व निष्कामबुद्धीने कशी करावीत ह्याविषयी कर्मयोगाचा उपदेश झाला, सांख्य व योग ह्या मागाने ब्रह्मनिर्वाणमोक्ष कसा मिळतो ह्याचेही विवेचन झाले. आता ह्या सर्व साधनांचा प्राण किंवा आत्मा, त्यांना पुष्टी देणारा असा अभ्यासयोग ह्या अध्यायात सांगण्याचा उपक्रम केला आहे. पहिल्या नऊ श्लोकांत मागील अध्यायात सांगितलेल्या शिकवणीचा थोडक्यात उपसंहार केलेला आहे. अष्टांगयोगापैकी पहिली दोन अंगे (यम व नियम) मागील अध्यायात कमी-अधिक विस्ताराने निरनिराळ्या प्रकारांनी वर्णिलेली आहेत व ह्या अध्यायात १६-१७ श्लोकांत त्यांचे थोडेसे दिग्दर्शन, आहार-विहार व निद्रा-जागृती ह्यांपुरते केलेले आहे. ११-१४ श्लोकांत आसन कसे घालावे हे थोडक्यात सांगितले आहे. प्राणायामाचा निर्देश अध्याय ४, २९ व अध्याय ५, २७ ह्यांत केल्यामुळे येथे ह्याविषयी काही सांगितलेले दिसत नाही. प्रत्याहार (इंद्रिये व मन ह्यांना विषयांपासून परावृत्त करणे) २४-२६ श्लोकांत सांगितला आहे. ही योगाची पहिली पाच अंगे झाली, त्यांतील पहिली चार ही बाह्य व पाचवे प्रत्याहार हे अंतर्बाह्य असून पुढील तीन अंतरंगे धारणा (चित्ताची स्थिरता), ध्यान (चित्ताची एकाग्रता) आणि समाधी (चित्ताची एकाकारता किंवा स्वरूपाकारता) ही २०-२३ श्लोकांत 'योग'

ह्या संज्ञेखाली थोडक्यांत सांगितलेली आहेत. अशा अभ्यासी योग्याचा सर्वाभूतीं भगवद्भाव कसा होतो आणि सर्वाभूतीं समदृष्टी कशी होते हे २९-३२ श्लोकांत सांगितले आहे. अध्यायाच्या शेवटी अर्जुनाने दोन शंका घेतल्या आहेत. १) मन चंचल असते, तर मग हा योग कसा साध्य होईल? २) श्रद्धेने योगाचा अभ्यास करित असता मध्येच काही कारणामुळे तो बंद पडला तर काय गती होते? ह्यांवर भगवंतांनी १) मन चंचल असले तरी अभ्यास व वैराग्य ह्यांनी त्याला जिंकता येते आणि मनाला जिंकले की योग साध्य होतो; २) योगाचा अभ्यास करणारा कधीही दुर्गतीला पावत नाही, मध्येच तो मरण पावला तर पुढील जन्मी योग्याच्या अगर ब्रह्मवेत्त्याच्या पवित्र कुलांत तो उत्पन्न होतो आणि पूर्वसंस्कारामुळे त्याचा योगाभ्यास चालू राहून तो सिद्धी मिळवून परमगतीला पोहोचतो; अशी अनुक्रमे उत्तरे देऊन त्याच्या शंकांचे समाधान केलेले आहे आणि तपस्वी, ज्ञानी व कर्मी ह्या सर्वापेक्षा योगी श्रेष्ठ असल्यामुळे 'तू योगी हो' असा अर्जुनास उपदेश करून हा अध्याय संपविला आहे.]

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्रिर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

आर्या - कर्मफळाचा आश्रय न करुनि जो नर करित निजधर्म ।

तो संन्यासी योगी नेणें अक्रिय अनग्रि तें वर्म ॥ १ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - कर्माच्या फलाची अपेक्षा न करता जो आपले कर्तव्यकर्म करतो, तोच संन्यासी व तोच योगी. निरग्रि म्हणजे अग्रिहोत्रादि कर्मे सोडून देणारा व काहीही कर्म न करणारा, खरा संन्यासी व योगी नव्हे. १

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगिं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

आर्या - ज्या संन्यास म्हणावे पार्था त्यालाच योग तू जाण।

संकल्प-त्यागाविण, कोणी योगी नव्हे, तुझी आण ॥ २ ॥

पांडवा, ज्याला संन्यास म्हणतात तोच योग असे समज; कारण संकल्पाचा त्याग केल्याखेरीज कोणीही योगी होऊ शकत नाही. २

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

आर्या - योगारूढक्षु मुनि जो पार्था कारण तयासि तें कर्म।

योगारूढ मुनीला कारण शम तोचि दे महाशर्म ॥ ३ ॥

योगारूढ होऊं इच्छिणाऱ्या मुनीस कर्म हे कारण (साधन) सांगितले आहे आणि योगारूढ झाला म्हणजे शम (मनाची शांती) हे त्याचे (ज्ञानपरिपाकाचे) साधन सांगितले आहे. ३

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

आर्या - जेव्हां कुंतीतनया टाकुनि संकल्पजाळ-भारूड।

कर्मी आणिक विषयीं उदास जो तोचि योग-आरूढ ॥ ४ ॥

जेव्हा तो विषयांच्या व कर्मांच्या ठिकाणी आसक्त होत नाही आणि सर्व संकल्प टाकून देतो तेव्हा त्याला योगारूढ म्हणतात. ४

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत्।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

आर्या - उद्धरिजे अपअपणां करिजे अपुला न घात आहो तो।

मित्रहि अपुला आपण पार्था अपुलाचि शत्रुही होतो ॥ ५ ॥

आपण होऊन आपला उद्धार करावा; आपण आपला नाश करून घेऊं नये, कारण प्रत्येकजण स्वतःच आपला बंधू किंवा शत्रू असतो. ५

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

आर्या - जिंकी मन जो त्याचें मानस तें आत्मबंधु हितकर तो।

मानस अनात्मयाचें होतें अपुला रिपूहि तो करतो ॥ ६ ॥

ज्याने आपणच आपल्याला (मनाला) जिंकले आहे, तो आपल्या स्वतःचा बंधू होतो; पण ज्याने स्वतःला जिंकले नाही तो स्वतःच शत्रूप्रमाणे स्वतःचे कै करतो. ६

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

आर्या - जितमन शांतात्मा जो त्याचा आत्मा भवार्णवांत तरे ।

शीतोष्णीं सुखदुःखीं मानामानीं असे समाहित रे ॥ ७ ॥

ज्याने आपले मन जिंकलेले असते आणि ज्याला शांती प्राप्त झालेली असते, त्याचा आत्मा शीत-उष्ण, सुखदुःख, मानापमान ह्यांच्या ठिकाणी अत्यंत सम राहातो. ७

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

आर्या - जो कूटस्थ जितेंद्रिय, विज्ञानज्ञानतृप्तिनें धाला ।

देंकुळ धोंडा सोनें ज्या सम तो युक्त मान्य विबुधांला ॥ ८ ॥

ज्याचा आत्मा ज्ञानाने आणि विज्ञानाने तृप्त झालेला असतो, ज्याने आपली इंद्रिये जिंकलेली असतात, जो कूटस्थ म्हणजे निर्विकार असतो आणि मातीचे टेकूळ, दगड व सोने ही जो सारखी मानू लागतो त्यालाच सिद्धयोगी असे म्हणतात. ८

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

आर्या - द्वेष्य उदासीन रिपू बंधू मध्यस्थ सुहृद अणि मित्र ।

साधू पापी यांला पाहे सम तो विशिष्ट सर्वत्र ॥ ९ ॥

स्नेही, (अहेतुक कल्याणेच्छ), मित्र, (सहेतुक प्रेमकर्ता), वैरी, उदासीन, मध्यस्थ, द्वेष्य, बंधू, साधू आणि पापी ह्यांच्या ठायी जो समबुद्धी असतो, तो श्रेष्ठ होय. ९

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

आर्या - जो संयतचित्तात्मा पार्था निष्काम संचयत्यागी।

एकांतीं एकाकीं ब्रह्मीं योजी मनास जो योगी ॥ १० ॥

योग्याने एकान्तात राहून, शरीर व मन आवरून आशा आणि पण्डिह टाकून सतत योगाभ्यासास लागावे. १०

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

आर्या - शुद्ध स्थानीं अपुलें, स्थिर आसन घालुनी सुयोगरतें।

अत्युच्च नीचहि न जें, वलाजिन दर्भ ज्यांत उत्तर तें ॥ ११ ॥

त्या आसनिं बैसोनी करुनी एकाग्र धीर-चित्त मुनीं।

आत्मविशुद्धीसाठीं योजावा योग इंद्रियें दमुनी ॥ १२ ॥

पवित्र व शुद्ध अशा ठिकाणी आपले स्थिर आसन मांडावे. ते फार उंच किंवा फार खोलात नसावे. त्यावर दर्भ, नंतर त्यावर मृगाजिन आणि त्यावर स्वच्छ वस्त्र घालून, चित्त व इंद्रिये ह्यांचे व्यापार नियमित करून मन एकाग्र करून, अंतःकरणाच्या शुद्धीसाठी आसनावर बसून योगाचा अभ्यास करावा. ११-१२

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥

आर्या - काय शिर-ग्रीवांतें सम अचळ तसें करुनि नासाग्र।

पाहुनि, दिशा न पाहुनि करुनी ब्रह्मीं मनास एकाग्र ॥ १३ ॥

मजवरि मन ज्याचें त्या शांतात्म्याचें समूळ भय परतो।

सब्रह्मचर्य रत जो युक्त असो मन दमूनि तत्पर तो ॥ १४ ॥

शरीर (पाठ) डोके व मान ही सम म्हणजे उभी सरळ रेषेत निश्चल धारण करून, स्थिर होऊन दिशांकडे म्हणजे सभोवार न बघता, नासाग्री दृष्टी लावून, मन शांत व निर्भय ठेवून, ब्रह्मचर्यव्रताने राहून, मनाचे संयमन करून, माझ्या ठायी चित्त ठेवून, मत्परायण होऊन योगाभ्यासामध्ये एकाग्र असावे. १३-१४

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

आर्या - नियमनि चित्त ब्रह्मीं योजी पेसा सदैव जो योगी ।

मद्विषया जे परमा ते हे निर्वाणशांति तो भोगी ॥ १५ ॥

हाप्रमाणे आपला योगाभ्यास सतत चालू ठेवणाऱ्या आणि आपल्या मनाचे नियमन करणाऱ्या योग्याला मोक्षप्रद अशी माझ्या ठायी असणारी शांती प्राप्त होते. १५

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

आर्या - केवळ उपवाश्याला योग नको आणि फार खात्याला ।

जागे फार निजेही कर्तिया योग पारखा त्याला ॥ १६ ॥

हे अर्जुना, अतिशय खाणाऱ्यास किंवा काहीच न खाणाऱ्यास, अती झोपाळूस किंवा अती जागरण करणाऱ्यास हा योग साध्यत नाही. १६

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

आर्या - आहार विहार नियत करितो कर्मीहि नेमिल्या चेष्टा ।

फार न जागे न निजे योग तया सौख्य दे कुरुश्रेष्ठा ॥ १७ ॥

ज्याचा आहारविहार मित व योग्य, ज्याचे कर्माचरण बेताचे, ज्याची निद्रा व जागृती परिमित, त्यालाच हा योग दुःखनाशक होतो. १७

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

आर्या - जेव्हां ब्रह्मीच वसे ज्याचें नियमित सदैव अंतर तो।

निःस्पृह कार्मीं तेव्हां युक्त म्हणावा सुखा न अंतरतो ॥ १८ ॥

जेव्हा त्याचे आवरलेले मन आत्म्याच्या ठिकाणी स्थिर होते आणि सर्व कामनांविषयी तो निःस्पृह होतो तेव्हा त्याला योगी म्हणतात. १८

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

आर्या - जो आत्मयोग योजी जितमन ज्याचाहि कामरिपु मेल।

तो सद्योगी पावे सुस्थिर निर्वातदीप-उपमेला ॥ १९ ॥

निर्वात जागी ठेवलेल्या दिव्याप्रमाणे, चित्त नियमन केलेल्या आणि योगाभ्यास करणाऱ्या योग्याची स्थिती असते. १९

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया।

यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ २२ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम्।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

आर्या - जेथें उपरम पावे मन योगनिरुद्ध निज सुखें पुष्ट।

जेथें आपण अपणां पाहुनि अपुल्याच ठारिं संतुष्ट ॥ २० ॥

बुद्धिग्राह्य अतीन्द्रिय आत्यंतिक सौख्य जें तथा जाणे।

जेथे सुस्थिर होतां तत्त्वापासुन न होतसे जाणें ॥ २१ ॥

ज्या लाभार्ते पावुनि लाभ न मानी दुजा अधिक मग तो।

जेथें स्थिर मन करितां मोठ्या दुःखेंहि तो न डगमगतो ॥ २२ ॥

दुःखाचा लेश नसे ज्यांतहि तो योग पांडवा जाण।

सुविरक्तें योजावा निःसंशय हाचि योग निर्वाण ॥ २३ ॥

ज्या स्थितीमध्ये योगाभ्यासाने नियमन केलेले योग्याचे मन रमते, जेथे तो शुद्ध मनाने आत्म्याला पाहून आत्म्यांतच संतुष्ट होतो २० जेथे इंद्रियांना अगोचर; पण बुद्धिगम्य असे अत्यंत सुख तो अनुभवितो आणि जेथे तो एकदा स्थिरावला म्हणजे तत्त्वा (आत्मस्वरूपा-) पासून केव्हाही ढळत नाही २१ तसेच जी स्थिती प्राप्त झाली असता दुसरा कोणताही लाभ त्यास अधिक वाटत नाही आणि त्या स्थितीमध्ये असता कोणतेही मोठे दुःख त्याला चाळवूं शकत नाही २२ त्या दुःखसंबंध नसलेल्या स्थितीला 'योग' म्हणतात. ह्या योगाचा प्रसन्न चित्ताने आणि निश्चयाने अभ्यास करावा. २३

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

आर्या - संकल्पें जे उठती पार्था ते सर्व काम सांडावे ।

सर्वत्र इंद्रियांचा चित्तें गण दमुनि योग मांडावे ॥ २४ ॥

धैर्यें वळवुनि मतिला हळूहळू उपरतीस जिंकावें ।

ब्रह्मीं स्थिर मन करुनी कांहीं मग पांडवा न चिंतावें ॥ २५ ॥

संकल्पा (विषयचिंतना) पासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व वासनांचा सर्वस्वी त्याग करून आणि मनानेच सर्व बाजूंनी इंद्रियसमुदायांचा निग्रह उत्तम प्रकारे करून २४ धैर्ययुक्त बुद्धीने हळूहळू स्थिर होत जावे. अर्थात् मन स्थिर करून दुसऱ्या कशाचेही चिंतन करू नये. २५

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

आर्या - चंचळ मन अस्थिर हें ज्या ज्या विषयाकडेचि ना धांवें

त्या त्यापासुनि आणुनि सुज्ञें हृदयीं हळूच बांधावें ॥ २६ ॥

चंचल व अस्थिर मन जेथून जेथून बाहेर धावूं लागेल, तेथून तेथून त्याला निग्रहाने आवरून ते आत्म्याच्या ठायी स्थिर करावे. २६

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

आर्या - शांतात्मा निष्पाप ब्रह्मीं कांहीं असे न अंतर ज्या ।

उत्तम सुख वरितें त्या जो हा योगी अखंड शांतरजा ॥ २७ ॥

ह्याप्रकारे अतिशय शांतचित्त, रजोगुणापासून मुक्त, निष्पाप व ब्रह्मभूत झालेल्या योग्याला उत्तम सुख प्राप्त होते. २७

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

आर्या - एवं संतत योगी योजी निष्पाप जो मना यास ।

ब्रह्मस्पर्शसुखातें पावे अत्यंत तो अनायास ॥ २८ ॥

ह्याप्रमाणे सदा योगाभ्यास करणारा योगी निष्पाप होऊन ब्रह्मानुभवाच्या निरतिशय सुखाचा उपभोग घेतो. २८

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

आर्या - आत्म्यामार्जीं भूतें पाहे भूतांत आत्मयास महा ।

दृढयोगयुक्त आत्मा ज्याचा तो पाहणार जग सम हा ॥ २९ ॥

ज्याचे अंतःकरण योगयुक्त झाले, त्याची दृष्टी सर्वत्र सम होऊन सर्व भूतांच्या ठायी आपण व आपल्या ठायी सर्व भूते आहेत, असे तो पाहात असतो. २९

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

आर्या - पाहे सर्वत्र मला माझ्या ठायींही सर्व लोकांस ।

माझा त्यासीं मजसीं त्याचा न विनाश एकएकास ॥ ३० ॥

मला सर्व ठिकाणी आणि सर्व माझ्या ठिकाणी जो पाहातो त्याला मी नाहीसा होत नाही व तो मला नाहीसा होत नाही (मी त्याचा व तो माझा होतो). ३०

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

आर्या - सर्वा भूतीं मज जो एकत्वे भजत परम उद्योगी ।

आसोनी विश्वांतहि माझ्या ठायीं असेचि उद्योगी ॥ ३१ ॥

जो योगी सर्व भूतांत असणाऱ्या मला ऐक्यबुद्धीने भजतो, तो सर्वत्र वावरत असला तरी माझ्या ठायीच असतो. ३१

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

आर्या - स्वानुभवे सुखदुःखीं ज्याची सर्वत्र दृष्टि सामान्य ।

परमश्रेष्ठ महात्मा पार्था योगी न तो कसा मान्य ॥ ३२ ॥

अर्जुना, सुख-दुःख, जसे स्वतःला होते तसे सर्व जीवमात्रांना होते, अशा दृष्टीने जो सर्वत्र पाहातो तो योगी सर्वांत श्रेष्ठ होय. ३२

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

आर्या - जो योग तुवां कथिला साम्ये जेणे घडे सदा स्वरती ।

परि त्या चंचलतेस्तव त्याची न दिसे मला स्थिती स्थिर ती ॥ ३३ ॥

चंचल हे मन कृष्णा प्रमाथि दृढ सबळ विषयशुष्करसें ।

बंची त्याचे भासे धारण वायूसमान दुष्करसें ॥ ३४ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे मधुसूदना, समत्वाचा जो हा योग तुम्ही सांगितला तो मनाच्या चंचलपणामुळे कायम टिकेल असे मला वाटत नाही; ३३ कारण हे कृष्णा, मन हे चंचल, उच्छृंखल, बलिष्ठ व दृढ आहे, त्याचा निग्रह करणे हे वाऱ्याच्या निग्रहाप्रमाणे (वाऱ्याची मोट बांधण्याप्रमाणे) मला अत्यंत कठीण वाटते. ३४

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

आर्या - चंचल धरवेना जें निःसंशय मन बहुत तापड ते ।
पार्था अभ्यासानें वैराग्यानें परंतु सांपडतें ॥ ३५ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - हे महाबाहो, खरोखर हे मन चंचल व आवरण्यास फार कठीण आहे; पण हे कौंतेया, अभ्यासाने व वैराग्याने त्याला जिंकता येते. ३५

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

आर्या - वाटे मम मतिला जो अजितात्मा यासि योग दुष्प्राप ।
वश्यात्मा यत्न करी पावाया शक्य त्यासि निष्पाप ॥ ३६ ॥

ज्याचे मन स्वाधीन नाही, त्याला योग साधणे फार कठीण; पण मन ताब्यात ठेवणाऱ्या पुरुषाला उपायाने आणि प्रयत्नाने हा योग साधणे शक्य आहे, असे माझे मत आहे. ३६

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

आर्या - शिथिल श्रद्धा असतां ज्याचें योगांतुनीहि मन चळतें ।
पावुनि न योग सिद्धिस कोण गती त्यास हें न मज कळतें ॥ ३७ ॥
जो अप्रतिष्ठ कृष्णा ब्रह्मपथामाजिं मूढ न समाय ।
होउनि उभयभ्रष्ट छिन्नाभ्रापरि विरे न की काय ॥ ३८ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे कृष्णा, श्रद्धेने युक्त आहे पण विशेष प्रयत्न किंवा संयमन होत नाही म्हणून ज्याचे चित्त योगापासून चलित होते तो योगसिद्धी न पावता कोणत्या गतीला जातो? ३७ हे पराक्रमी कृष्णा, ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गात मोहाने (मूढपणाने) स्थिर न झाल्याने दोहींकडून भ्रष्ट (ना प्रपंच, ना परमार्थ) झालेला हा पुरुष फुटलेल्या मेघाप्रमाणे नाश तर पावत नाही ना? ३८

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

आर्या - या माझ्या संदेहा कृष्णा तूची समर्थ वाराया।

तुजवीण संशयाचा छेत्ता कोणी न यादवा राया ॥ ३९ ॥

हे कृष्णा, माझा हा संशय निःशेष दूर करण्यास तूच योग्य आहेस. तुझ्यावाचून ह्या संशयाचा परिहार करणारा दुसरा कोणी दिसत नाही. ३९

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

आर्या - इहलोकीं परलोकीं नाश त्याचा कधीं नसे बापा।

सुकृताचारें कोणी दुर्गति न पवे तसाचि संतापा ॥ ४० ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - पार्था, त्याला इहलोकी किंवा परलोकी विनाश नाही. बाबा, शुभ कर्म करणारा केव्हाही दुर्गतीला जात नाही. ४०

प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

आर्या - जे पुण्यवंत त्यांच्या लोकीं चिरकाळ भोगुनी इष्ट।

शुद्धा श्रीमंतांच्या सदर्नीं घे जन्म योगविभ्रष्ट ॥ ४१ ॥

पुण्यकर्में करणाऱ्या पुरुषांना मिळणाऱ्या स्वर्गादि उत्तम लोकांना पोचून तेथे हजारो वर्षे राहून योगभ्रष्ट पुरुष शुचिर्भूतांच्या व श्रीमंतांच्या (ब्रह्मवेत्त्यांच्या) घरी जन्म घेतो. ४१

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम्।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

आर्या - अथवा मतिमंतांच्या योग्यांच्या जन्म घे कुलोत्तर्सी।

येसें अति दुर्लभ हें या लोकीं जन्म जाण सदंशीं ॥ ४२ ॥

अथवा बुद्धिमान अशा योग्यांच्या कुळात तो जन्माला येतो. अशा प्रकारचा जन्म ह्या लोकी अतिशय दुर्लभ आहे. ४२

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ४३ ॥

आर्या - तेथें जन्मांतरिचा पावे संयोग योगबुद्धीचा।

योगी तो कौतिया पुनरपि करितो प्रयत्न सिद्धीचा ॥ ४३ ॥

तेथे त्याला पूर्वजन्मातला बुद्धिसंस्कार प्राप्त होतो आणि हे कुरुनंदना (अर्जुना), तो नंतर पुन्हा अधिक सिद्धी मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. ४३

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

आर्या - त्या पूर्वाभ्यासबळें परवश तो योग मागुता मांडी।

जाणों इच्छी योगचि शब्दब्रह्मासि तोचि वोलांडी ॥ ४४ ॥

त्याची इच्छा नसताही बळेच तो पूर्वजन्मीच्या अभ्यासाने योगाकडे ओढला जातो. योगाचा जिज्ञासूही वेदाच्या, म्हणजे वेदोक्त कर्मफलाच्या, पलीकडे जातो (त्याहून श्रेष्ठ फळ पावतो). ४४

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

आर्या - यत्नें योग करी तो होतां निष्पाप त्याउपर मग ती।

बहु जन्में सिद्धाला योग्याला होय जाण परम गती ॥ ४५ ॥

सारांशतः प्रयत्नाने उद्योग (अभ्यास) करणारा योगी, सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन व अनेक जन्मांपासून संपादित केलेल्या योगाची सिद्धी पावून अखेर उत्तम गतीस पोचतो. ४५

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

आर्या - अधिक तपस्व्याहुनिही योगी ज्ञान्याहुनी महा बा हो ।

आणि अधिक कर्मिहुनि यास्तव हो योगी तूं महाबाहो ॥ ४६ ॥

तपस्व्यांपेक्षा योगी श्रेष्ठ, ज्ञान्यांपेक्षाही योगी श्रेष्ठ आणि कर्मठांपेक्षाही योगी श्रेष्ठ आहे. ह्यास्तव हे अर्जुना, तू योगी हो. ४६

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

आर्या - सर्वा योग्यांमध्ये, मातें मद्गतमनें हरोनि तम ।

श्रद्धावंत भजे जो, तो मज अतिमान्य जाण युक्ततम ॥ ४७ ॥

सर्व योग्यांमध्येही जो माझ्या ठिकाणी अंतःकरण लावून श्रद्धेने मला भजतो त्यालाच मी सर्वांत युक्त मानतो. ४७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदातील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी आत्मसंयमयोग नावाचा

सहावा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ सममोऽध्यायः ॥

ज्ञानविज्ञानयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[सहाय्या अध्यायात ध्यानयोग (आत्मसंयमयोग) सांगितला; आता ज्याचे ध्यान करावयाचे (ध्येयाचे), त्या परमात्मस्वरूपाचे ज्ञानविज्ञानसहित वर्णन भगवंतांनी ह्या अध्यायात केले आहे. पंचमहाभूते, मन, बुद्धी, अहंकार अशी आठ प्रकारची माझी अपरा (गौण) प्रकृती आणि जिच्या योगाने जगताचे धारण होते अशी जीवभूत परा (श्रेष्ठ) प्रकृती आहे आणि ह्या द्विधा प्रकृतीपासून सर्व प्राणिमात्र उत्पन्न होतात आणि मीच सर्व जगाचा उत्पत्तिकर्ता व संहारकर्ता आहे असे (श्लोक ३-६) सांगून, मीच पाण्यातील रस, चंद्रसूर्यातील प्रभा, वेदांतील प्रणव, आकाशातील शब्द, पुरुषांतील पराक्रम, पृथ्वीमधील उत्तम सुवास, अग्नीमधील तेज, भूतांमधील जीवन, तपस्व्यांमधील तप, बुद्धिमंतांची बुद्धी, तेजस्व्यांचे तेज, कामरागविवर्जित अशा बलवानांचे बल, सर्व भूतांमधील धर्मानुकूल काम, थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे जगद्रूपी मणिमालेतील सूत्र किंवा सर्व भूतमात्रांचे सनातन बीज मीच आहे, असे विवरण (७-११) केले आहे. नंतर गुणत्रय व माया ही माझ्यापासून उत्पन्न झालेली असून, त्यांनी मोहित झालेले लोक मला परमात्म्याला शरण येत नाहीत इत्यादि वर्णन करून (श्लोक १२-१५) आर्त, जिज्ञासू, अर्थार्थी व ज्ञानी असे चार प्रकारचे भक्त सांगून, त्यांत 'ज्ञानी भक्त माझा आत्माच आहे', असें बजावून भगवंतांनी त्याची श्रेष्ठता प्रस्थापित केली आहे (श्लोक १६-१९). पुढे अन्यदेवताभक्तांचे वर्णन म्हणजे निरनिराळ्या कामनांनी प्रेरित होऊन लोक अन्य देवांच्या भजनी कसे लागतात, त्यांना त्यांच्या श्रद्धेमुळे कसे फळ मिळते; पण

ते कसे नाशवंत असते, अविवेकी लोक माझा प्रभाव व खरे स्वरूप न जाणता ह्या सृष्टीत कसे भ्रमात पडतात इत्यादि सांगून (श्लोक २० ते २७) पुण्यवान् भक्त सुखदुःखादि द्वंद्वापासून मुक्त होऊन दृढ निश्चयाने मला भजतात आणि जननमरणाच्या फेऱ्यांतून मुक्त होण्यासाठी माझा आश्रय करून, ते ब्रह्माला, सर्व अध्यात्म्याला, अखिल कर्मांला आणि अधिभूत, अधिदैव, अधियज्ञ अशा मला (परमात्म्याला) जाणतात आणि अंतकाळीही मला विसरत नाहीत असे वर्णन करून (श्लो. २७-३०) हा अध्याय संपविला आहे.]

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

आर्या - माझी आसक्ति मनीं मदाश्रयें योग करुनि निर्वाण ।

निश्चित समग्र मातें जाणसि तें ऐक सांगतों जाण ॥ १ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - हे पार्था, माझ्या ठिकाणी मन लावून आणि माझाच आश्रय करून योगाभ्यास करीत असता तू मला निःसंशय व संपूर्ण कसे जाणशील ते ऐक. १

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

आर्या - विज्ञानज्ञान तुला कथितों साकल्य वदति जें शिष्ट ।

ज्यातें जाणोन पुन्हा जाणायाचेंहि नुरविं अवशिष्ट ॥ २ ॥

मी तुला विज्ञान (अनुभवज्ञान) सहित ज्ञान पूर्णपणे सांगतो. ते जाणल्यावर ह्या लोकी आणखी जाणण्याजोगे म्हणून काही उरत नाही. २

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

आर्या - मनुजांच्याहि सहस्रीं विरळा करि यत्न सिद्धिचा सत्त्वं।

यत्नहि कर्त्या सिद्धांमार्जी विरळाचि जाणतो तत्त्वं ॥ ३ ॥

हजारो माणसांत एखादा सिद्धीसाठी प्रयत्न करतो आणि प्रयत्न करणाऱ्या सिद्ध पुरुषांपैकी एखाद्यासच माझे यथार्थ ज्ञान होते. ३

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

आर्या - क्षिति जळ तेज समीरण आणिक आकाशही अविच्छिन्न।

मन बुद्धि अहंकार प्रकृति अशी जाण अष्टधा भिन्न ॥ ४ ॥

पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश (ही पंचभूते) आणि मन, बुद्धी व अहंकार मिळून माझी प्रकृती आठ प्रकारांनी विभागलेली आहे. ४

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

आर्या - जीवस्वरूप दुसरी प्रकृति परम जाण सांगतो तुज गा।

तू ऐक महाबाहो धरिती जे यास दास ते मज गा ॥ ५ ॥

ही अपरा म्हणजे गौण प्रकृती होय. ह्याशिवाय, हे महाबाहो, जिच्या योगाने ह्या जगताचे धारण होते अशी परा म्हणजे श्रेष्ठ प्रतीची जीवस्वरूपी माझी दुसरी प्रकृती आहे असे समज. ५

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

आर्या - प्रकृतीपासुनि भूतें सर्वहि होताति हाचि निर्धार।

परि मी सकळ जगाच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयांसि आधार ॥ ६ ॥

ह्या (द्विधा) प्रकृतीपासून सर्व भूते उत्पन्न होतात हे जाण. मीच ह्या सर्व जगताचा उत्पत्तिकर्ता व संहारकर्ता आहे. ६

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनञ्जय।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

आर्या - मजहुनि अन्य निराळें नाही दुसरें धनंजया काहीं।

माझे ठायीं ग्रथिल्लें सर्वहि सूत्रीं मण्यापरी पाहीं ॥ ७ ॥

हे धनंजया, माझ्याहून श्रेष्ठ असे दुसरे काही नाही. दोन्यात ओवलेल्या मण्यांप्रमाणे माझ्या ठायी हे सर्व जग ओवलेले आहे. ७

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

आर्या - रविचंद्रांत द्युति मी सर्वा वेदांत मीच ओंकार ।

उदकीं रस शब्द नर्भी पुरुषांतहि मीच पौरुषाकार ॥ ८ ॥

हे कौन्तेया, पाण्यामधील रस, चंद्रसूर्यामधील प्रभा, सर्व वेदांतला प्रणव, आकाशातला शब्द आणि पुरुषांमधील पराक्रम मी आहे. ८

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

आर्या - मी भूत पुण्यगंधहि मी ज्वलित विभावसूत तेज असें ।

तप मी तपस्विचांतहि जीवन भूतांत जाण मीच असे ॥ ९ ॥

पृथ्वीमध्ये उत्तम सुवास तो मी, अग्नीमध्ये तेज मी, सर्व भूतांच्या ठायीं जीवन मी, तपस्व्यांमधील तप मी आहे. ९

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

आर्या - बुद्धि सुबुद्धांतचि मी भूतांचें बीज जें सनातन मी ।

तेजहि तेजस्व्यांतचि मी हें जाणोनियां सनात नमीं ॥ १० ॥

हे पार्था, सर्व भूतांचे सनातन बीज मी आहे असे समज. बुद्धिमतांची बुद्धी मी व तेजस्व्यांचे तेजही मी आहे. १०

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

आर्या - बलही बलवंतांचें पार्था जें कामरागवर्जित मी ।

धर्माविरुद्ध कांहीं भूतीं मी जो न नेत अंधतमीं ॥ ११ ॥

वासना व आसक्ती ह्यांनी रहित असे बलवानांचे बल मी व सर्व भूतांच्या ठिकाणी धर्माला अनुकूल असणारा काम मी आहे. ११

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

आर्या - सात्त्विक राजस तामस मजपासुनियांच भाव हे सारे।

त्यांमार्जी मी न वसें मजमार्जी असति भाव हे सारे ॥ १२ ॥

सात्त्विक, राजस, तामस पदार्थ हे सर्व माझ्यापासून उत्पन्न झाले आहेत. ते माझ्या आधीन (माझ्यात) आहेत, मी त्यांच्यात नाही. १२

त्रिभिर्गुणमयैर्भविरेभिः सर्वमिदं जगत्।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

आर्या - भाव तिन्ही हे पावत झाले जग हे इहींच मोहास।

नेणें मातें पार्थ त्रिगुणपरा सर्व काम देहास ॥ १३ ॥

ह्या तीन गुणात्मक पदार्थांनी भुलून गेलेले हे सर्व जग, त्याच्या फलीकडे असणारा अविनाशी असा जो मी त्याला जाणत नाही. १३

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

आर्या - दैवी ही त्रिगुणमयी माझी माया जगांत दुस्तर ती।

येती शरण मला जे त्यांची माया समूळ निस्तरती ॥ १४ ॥

त्रिगुणात्मक अशी ही माझी दैवी माया दुस्तर आहे. जे मलाच शरण येऊन भजतात तेच ह्या मायेला तरून जातात. १४

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः।

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

आर्या - मायाभ्रष्ट ज्ञानहि मानसिं जे धरिति दैत्यभावातें।

दुष्कृति मूढ नराधम पावति मज न बळरामभावातें ॥ १५ ॥

दुष्कर्म करणारे, मायेच्या योगाने ज्यांचे ज्ञान हरपले आहे असे, आसुरी भावाचा आश्रय करणारे मूढ नराधम मला शरण येत नाहीत. १५

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

आर्या - भजती भावें मातें नर कतिंया चतुर्विध प्रकृती।

अर्थार्थी जिज्ञासू आर्त ज्ञानी असे महा सुकृती ॥ १६ ॥

हे भरतश्रेष्ठा, दुःखग्रस्त, ज्ञान मिळवू इच्छिणारा, धनेच्छू आणि तत्त्वज्ञ असे चार प्रकारचे पुण्यवान् लोक मला भजतात. १६

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

आर्या - त्यांत विशिष्टज्ञानी करितो जो एकभक्ति मुक्त्यर्थ।

तो ज्ञानीही प्रिय मज त्या प्रिय मी नित्य युक्त इत्यर्थ ॥ १७ ॥

त्यांपैकी एकनिष्ठेने माझी भक्ती करणारा, नेहमी युक्त (मन्निष्ठ) असणारा असा ज्ञानी भक्तच श्रेष्ठ होय. मी ज्ञान्याला अत्यंत प्रिय व ज्ञानीही मला तसाच प्रिय आहे. १७

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

आर्या - सर्वहि उदार पार्था ज्ञानी आत्माचि माझिये मतिला।

मान्य असे युक्तात्मा पावे आश्रित मलाच सद्गतिला ॥ १८ ॥

हे सर्व उदार म्हणजे थोर आहेत; पण त्यात ज्ञानी तर माझा आत्माच होय असे मी मानतो; कारण तो माझ्या ठायी सदा चित्त लावून व मलाच सर्वोत्तम गती मानून माझा आश्रय करतो. १८

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

आर्या - बहु जन्मांचे अंतीं पावे तो ज्ञानवंत भवशमना।

जग वासुदेवरूपी पावे तो दुर्लभ प्रशस्तमना ॥ १९ ॥

अनेक जन्मांच्या शेवटी 'वासुदेव सर्व काही आहे' अशा बुद्धीने ज्ञानी मला भजतो. असा महात्मा फारच दुर्लभ होय. १९

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

आर्या - त्या त्या कामें हरलें ज्ञान म्हणुनि अन्य देवता यजिती।

त्या त्या नियमा धरुनी प्रकृतिस वश होउनी न त्या त्यजिती ॥ २० ॥

वेगवेगळ्या कामनांनी ज्यांचे ज्ञान भलतीकडे गेले आहे असे लोक स्वप्रकृतिवश होऊन भिन्न भिन्न (उपासनेचे) नियम पाळून अन्य देवतांच्या भजनी लागतात. २०

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

आर्या - जो जो ज्या ज्या देवा इच्छी पूजावयासि भक्तीनें।

तेथें त्याला देतो अचळश्रद्धेस कपटयुक्तीनें ॥ २१ ॥

जो जो भक्त ज्या ज्या देवतेच्या रूपाची श्रद्धेने आराधना करू इच्छितो त्याची त्याची त्या देवतेच्या ठायी श्रद्धा मी स्थिर करतो. २१

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते।

लभते च ततः कामान्भयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

आर्या - त्या श्रद्धेच करुनि तो त्यां इतरां देवतांसचि भजोन।

म्यांच दिलें फळ घे त्या देवापासोनियांहि समजोन ॥ २२ ॥

मग त्या श्रद्धेने युक्त होऊन तो त्या देवतेची आराधना करतो व नंतर मीच निर्मिलेल्या त्या कामनांची फळे त्याला मिळतात. २२

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्।

देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

आर्या - परि त्या अल्पमतीचें पार्था फळ नाशवंत तूं समज।

देवार्चक देवातें पावति मद्भक्त पावताति मज ॥ २३ ॥

पण अशा अल्पबुद्धी लोकांना मिळणारे फळ नाशवंत असते. देवांचे भक्त देवांकडे जातात, माझे भक्त मलाच येऊन मिळतात. २३

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

आर्या - अव्यक्ता मज आतां व्यक्तिस पेसेंचि मानुनी भ्रमती।

उत्तम माझा अव्यय नेणुनियां परम भाव ते कुमती ॥ २४ ॥

अविवेकी लोक माझे पर म्हणजे श्रेष्ठ, उत्कृष्ट आणि अव्यय स्वरूप न जाणता अव्यक्त अशा मला प्रगट मानतात. २४

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

आर्या - मी न दिसे सर्वाला मायेने आसतों सदा गूढ ।

मज अव्यया मला ते म्हणवुनि पार्था न जाणती मूढ ॥ २५ ॥

मी योगमायेने वेष्टिलो असल्याने सर्वांना दिसत नाही. मी अज (जन्मरहित) व अव्यय (अविनाशी) आहे हे मूढ लोक जाणत नाहीत.

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥

आर्या - भूतें आणि भविष्यें जाणें मी वर्तमानही भूतें ।

परि त्यांमार्जी कोणी जाणें मातें कदापि न विभूतें ॥ २६ ॥

भूतकालांतील, वर्तमानकालांतील आणि भविष्यकालांतील सर्व भूते (प्राणी) मी जाणतो; पण मला कोणी जाणत नाही. २६

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

आर्या - इच्छाद्वेषभवाच्या पडोनिचां द्वंद्वमोहजाळातें ।

सर्वहि भूतें पार्था पावति मोहास सृष्टिकाळातें ॥ २७ ॥

हे परंतपा भारता (अर्जुना), इच्छा व द्वेष ह्यांपासून उद्भवणाऱ्या सुखदुःखादि द्वंद्वाच्या मोहाने सर्व भूते ह्या सृष्टीत भ्रम पावतात. २७

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

आर्या - ज्यांचें पाप निमालें लोकीं जे फार पुण्यवंत जन ।

ते द्वंद्वमोहविरहित करिती माझें दृढव्रती भजन ॥ २८ ॥

पण ज्या पुण्यकर्मीं लोकांचे पाप संपले ते (सुखदुःखादि) द्वंद्वाच्या मोहापासून मुक्त होऊन दृढ निश्चयाने मला भजतात. २८

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

आर्या - वाराया जन्मजरा योगी करिती प्रयत्न जे सकळे।

माझा आश्रय करुनी अध्यात्म ब्रह्मकर्म त्यांस कळे ॥ २९ ॥

जे माझा आश्रय करून जरामरणांतून म्हणजे पुनर्जन्माच्या फेऱ्यांतून मुक्त होण्यासाठी प्रयत्न करतात, ते त्या परब्रह्माला, सर्व अध्यात्माला आणि अखिल कर्मांला जाणतात. २९

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

आर्या - मी साधिदेव पार्था साधिमस्त्वहि साधिभूत मीच असें।

जाणति जे मज अंती जाणति मज नित्य युक्त तेचि असे ॥ ३० ॥

अधिभूत, अधिदैव व अधियज्ञ यांसह मला जे जाणतात, ते युक्तचित्त (योगयुक्त) पुरुष मरणसमयीही मला विसरत नाहीत. ३०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदांतील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी ज्ञानविज्ञानयोग नावाचा

सातवा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

अक्षरब्रह्मयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[सातव्या अध्यायात आलेल्या ब्रह्म, अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव व अधियज्ञ ह्या पारिभाषिक शब्दांचा खुलासा अर्जुनाच्या प्रश्नावरून ह्या अध्यायाच्या आरंभी भगवंतांनी केला आहे (श्लोक १-४). ह्या अध्यायात एक मुख्य तारक तत्त्व सांगितलेले असल्यामुळे ह्याला 'तारकब्रह्मयोग' असेही नाव दिलेले आढळते. 'सदासर्वदा परमात्म्याचे स्मरण करावे (सदासर्वदा योग तूझा घडावा) म्हणजे अंतकाळीही त्याचे स्मरण राहून उत्तम गती प्राप्त होते.' हे ते तत्त्व होय (श्लोक ५-१५ विशेषतः श्लोक ७ व श्लोक १४ हे पाहावेत). अनन्य चित्ताने सदा माझे स्मरण करणाऱ्या नित्ययुक्त योग्याला मी सहज प्राप्त होतो असे भगवंतांनी सांगितले आहे (श्लोक १४). 'त्याचे स्मरण म्हणजे त्याचे अवतरण' ही खूणगांठही साधकांनी नेहमी ध्यानात ठेवावी. अंतकाळी ज्याचे ध्यान करावयाचे, त्या परमात्मस्वरूपाचे वर्णन, ते कसे करावयाचे, प्राण कोठे लावावयाचा आणि प्रणवोच्चार करून परमात्म्याचे स्मरण करित देह ठेवला असता उत्तम गती कशी मिळते; ह्याचे थोडक्यात वर्णन (श्लोक ८-१३) केलेले आहे. प्रत्येक कल्पाच्या आरंभी व अंती सर्व प्राण्यांचा प्रभव व प्रलय अव्यक्ता- (हिरण्यगर्भा) पासून कसा होतो, मला येऊन मिळाल्यास पुनर्जन्म नाही, परवी ब्रह्मादिलोकांपर्यंत सर्वांना पुनरावृत्ती आहेच (श्लोक १५-१९); पण ह्या अव्यक्ताहून श्रेष्ठ असे एक अविनाशी तत्त्व आहे, तेथे पोहोचले असता परत फिरणे नाही; असे हे माझे पद अनन्यभक्तीनेच प्राप्त होते; असे भगवंतांनी सांगितले आहे (श्लोक २०-२२). त्यानंतर केव्हा मरण आले

असता पुनर्जन्म येत नाही आणि केव्हा देह पडला असता पुनर्जन्म येतो हे, म्हणजे अर्चिरादि व धूम्रादि दोन मार्ग किंवा गती ह्यांचे थोडक्यात वर्णन देऊन आणि ह्या गतींचे ज्ञान असणारा योगी मोह न पावता परमपदाला पोहोचतो; असे सांगून (श्लोक २३-२८) ह्या अध्यायाची परिसमाप्ती केलेली आहे.]

अर्जुन उवाच ।

किं तद् ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

आर्या - पुरुषोत्तम कवणें तें अध्यात्म ब्रह्म आणि तें कर्म ।
अधिदैवहि अधिभूतहि वद त्याचें तें असेल वा वर्म ॥ १ ॥
कोण कसा या देहीं अधियज्ञ मनांत तेंहि बाणावें ।
कैसें प्रयाणसमयीं गृहीतचिर्तीं तुलाहि जाणावें ॥ २ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे पुरुषोत्तमा, ब्रह्म म्हणजे काय? अध्यात्म म्हणजे काय? कर्म म्हणजे काय? अधिभूत म्हणजे काय? अधिदैव कशाला म्हणतात? हे मधुसूदना, ह्या देहामध्ये अधियज्ञ तो कोण व कसा आहे? आणि मनोनिग्रही पुरुषांनी अंतकाळी तुला कसे जाणावे? १-२

श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

आर्या - अक्षर परम ब्रह्म स्वभाव अध्यात्म वदति मुनिवर्ग ।
पंच महाभूतांचा विकार तें जाण कर्म तनुसर्ग ॥ ३ ॥

* ॥ १०६ ॥ * सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीभगवान् म्हणाले - अक्षर म्हणजे कधीही नाश न पावणारे श्रेष्ठ तत्त्व ते ब्रह्म. स्वभाव म्हणजे अक्षरब्रह्माचा प्रत्येक देहातील अंश जो जीव त्यास अध्यात्म म्हणतात. भूतमात्रांची उत्पत्ती करणारा जो विसर्ग-सृष्टिव्यापार त्याला कर्म असे म्हणतात. ३

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

आर्या - अधिभूत क्षरतनु हे अक्षर अधिदैव होय अधिकारी ।
अधियज्ञ मीच देहीं जीवांचा पाळणार उपकारी ॥ ४ ॥

भूतांचा नाशवंत भाव (देहादि पदार्थ) ते अधिभूत आणि (ह्या सर्व पदार्थात) जो पुरुष म्हणजे सचेतन अधिष्ठाता तो अधिदैवत. हे नरश्रेष्ठा, ह्या देहात अधियज्ञ म्हणजे सर्व यज्ञांचा अधिपती मीच आहे. ४

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

आर्या - जो मनुज अंतकाळीं स्मरोनि मातें त्यजी कलेवर तो ।
येथें संशय नाही माझ्या भावासि तो बळें वरतो ॥ ५ ॥

आणि अंतकाळी जो माझेच स्मरण करीत देह सोडतो, तो माझ्याच स्वरूपाला पावतो ह्यांत संशय नाही. ५

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

आर्या - सोडी कलेवरारें ज्या ज्या भावासि पांडवा स्मरूनी ।
त्या त्या भावा पावे चित्तीं ते भावना सदा धरूनी ॥ ६ ॥

अंतकाळी मनुष्य ज्या ज्या भावाचे स्मरण करीत देह सोडतो, तो त्याच भावांत सदा रंगून गेल्यामुळे त्यालाच पावतो. ६

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिमिमैवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥

आर्या - यास्तव सर्वा काळीं स्मर मज परि तूं करीं अर्धी युद्ध ।
पावसि निश्चित मातें मजला मन बुद्धि अर्पुनी शुद्ध ॥ ७ ॥

ह्यास्तव सर्व काळीं माझेच स्मरण कर आणि युद्ध कर. माझ्या ठायी
मन व बुद्धी अर्पण करून वागलास म्हणजे तूं मलाच पावशील ह्यांत
संशय नाही. ७

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

आर्या - अभ्यासयोगनिरतें अनन्य चित्तें सदैव चिंतोन ।
दिव्य परम पुरुषा त्या पावे विषयीं कदा न गुंतोन ॥ ८ ॥

हे पार्था, चित्त दुसरीकडे जाऊं न देता ते अभ्यासाच्या साहाय्याने
(योगाने) स्थिर करून जो त्या दिव्य पुरुषाचे निरंतर चिंतन करीत
असतो; तो त्यालाच जाऊन मिळतो. ८

कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥
प्रयाणकाले मनसाऽचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्
स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

आर्या - तमसःपर रवितेजा अचिंत्य धाता कवी अणून अणूं ।
शास्ता पुराण मी मज चिंतुनि दे जो मना दुजें न अणूं ॥ ९ ॥
दिव्य परम पुरुषाला अचळमनें योगभक्ति साधूनी ।
पावे प्रयाणकाळीं भूमध्यें प्राण तोचि रोधूनी ॥ १० ॥

* ॥ १०८ ॥ * सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

कवि (सर्वज्ञ), पुरातन, शास्ता, अणूपेक्षांही सूक्ष्म, सर्वाचा धाता म्हणजे आधार, अचिंत्यस्वरूप, सूर्याप्रमाणे तेजस्वी, अंधारापलीकडचा असा पुरुषाचे जो मनुष्य अंतकाळी योगाच्या सामर्थ्याने व भक्तीने युक्त होऊन मन स्थिर करून आणि भुवयांमध्ये प्राण उत्तम रीतीने स्थापून स्मरण करतो तो त्याच दिव्य पुरुषाप्रत पावतो. ९-१०

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

आर्या - जे ब्रह्मचर्यलभ्यहि जेथें यति स्थिति रागनिस्तारें ।

अक्षर वेदज्ञ म्हणति तें पद तुज सांगतों सविस्तारें ॥ ११ ॥

वेदवेत्ते ज्याला अक्षर (अविनाशी) म्हणतात, विरक्त होऊन यती ज्यात प्रवेश करतात, ज्याची इच्छा करणारे (मुमुक्षू) ब्रह्मचर्यव्रत पाळतात, ते पद मी तुला संक्षेपाने सांगतो. ११

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्न्याधायान्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

आर्या - रोधुनि सर्व द्वारें हृदयामार्जी मनासही दमुनी ।

ब्रह्मांडीं प्राण अणुनि अधिष्ठुनी योगधारणेस मुनी ॥ १२ ॥

जो प्रणवासहि जपतो मार्तें तैसाच नित्य जो स्मरतो ।

मग अचिरादिमार्गे जाउनि सहब्रह्म या गती लभतो ॥ १३ ॥

सर्व द्वारे (इंद्रिये) रोधून, मन हृदयात स्थिर करून, प्राण मस्तकात स्थापून, समाधियोगात स्थिर होऊन, ॐ ह्या एकाक्षर ब्रह्माचा उच्चार करीत व माझे स्मरण करीत; जो देह सोडून जातो त्याला उत्तम गती मिळते. १२-१३

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

आर्या - मी अन्य नव्हे पेशा चित्तें जो स्मरतसे सदा मातें ।

पार्था सुलभ तथा मी योगीं जो नित्य योजिला त्यातें ॥ १४ ॥

हे पार्था, अनन्य चित्ताने सदा माझे स्मरण करणाऱ्या नित्ययुक्त योग्याला मी सहज प्राप्त होतो. १४

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

आर्या - मातें पावुनि पुनरपि नश्वर जें जन्मदुःखबीज कृषी ।

पावति ते न महात्मे गेले जे परम सिद्धि लागि ऋषी ॥ १५ ॥

मला येऊन मिळाल्यावर परमसिद्धी पावलेल्या ह्या महात्म्यांस दुःखाचे आगर व अशाश्वत असा पुनर्जन्म प्राप्त होत नाही. १५

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

आर्या - ब्रह्मभुवनपर्यंत प्रकट सकळ हो करी पुनावर्ती ।

मातें पावुनि कोणी न पडे तो मृत्युदुस्तरावर्ती ॥ १६ ॥

हे अर्जुना, ब्रह्मलोकापर्यंत गेलेल्यांनासुद्धा पुनरावृत्ती (पुनर्जन्म) आहेत; पण हे कौंतेया, मला येऊन पावल्यावर पुनः जन्म नाही. १६

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद् ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

आर्या - सहस्रयुगपर्यंत ब्रह्म्याचा दिवस बोलती त्याला ।

तो युगसहस्ररात्री विदित अहोरात्र काळवेत्त्याला ॥ १७ ॥

सहस्रयुगांचा काल म्हणजे ब्रह्मदेवाचा एक दिवस व तितकाच काल म्हणजे त्याची एक रात्र होते; असे जे जाणतात तेच अहोरात्रवेत्ते म्हणजे कालाचे तत्त्व जाणणारे होत. १७

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

आर्या - होती दिवसारंभी अव्यक्तांत्नि सर्वही व्यक्ती ।
रात्रीच्या आरंभी त्या होती लीन त्याचि अव्यक्ती ॥ १८ ॥

हा (ब्रह्मदेवाचा) दिवस सुरू झाला म्हणजे अव्यक्ता (प्रकृती) पासून सर्व दृश्य पदार्थ उत्पन्न होतात आणि रात्र सुरू झाली म्हणजे त्याच अव्यक्तात ते लय पावतात. १८

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

आर्या - भूतांचा संघहि हा होउनि होऊनिही सदा हो तो ।
रात्रींत लीन होतो दिवसां उत्पन्न परवशं होतो ॥ १९ ॥

हे पार्था, तोच परतंत्र असा सर्व भूतांचा समुदाय वारंवार उत्पन्न होऊन रात्रीस लय पावतो आणि दिवस येताच पुनः उत्पन्न होतो. १९

परस्तस्मान्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

आर्या - अव्यक्तव्यक्ताहुनि भाव असे पर सनातन दुजा तो ।
भूतांच्या नाशींही न कधीही पांडवा लया जातो ॥ २० ॥
अव्यक्त अक्षरहि जो परमा गति म्हणति त्यासि अनघा रे ।
तें माझें धाम परम ज्यातें पावुनि न येति माघारे ॥ २१ ॥

ह्या अव्यक्ताहून (प्रकृतीहून) निराळा म्हणजे श्रेष्ठ असा दुसरा एक सनातन अव्यक्त पदार्थ आहे. सर्व भूतांचा नाश झाला असताही तो नाश पावत नाही. ह्या अव्यक्तालाच अक्षर किंवा परमगती असे म्हणतात. ज्या पदाला जाऊन पोहोचले असता कोणी पुनः परत फिरत नाही (जन्मास येत नाही) तेच माझे परमधाम होय. २०-२१

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

आर्या - तो परम पुरुष सखया सुलभ असे जो अनन्य भक्तीने ।

भूतें ज्यांत जयानें हे सर्व व्याप्त जाण युक्तीने ॥ २२ ॥

हे पार्थ, ज्याच्या आंत सर्व भूते आहेत आणि ज्याने हे सर्व जग व्यापले आहे तो परमपुरुष अनन्यभक्तीनेच प्राप्त होतो. २२

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

आर्या - पडतां तनु ज्या काळीं जे पुनरावृत्ति अपुनरावृत्ती ।

पावति योगी कथितों त्या काळा एक दे मनोवृत्ती ॥ २३ ॥

हे भरतश्रेष्ठा, कोणत्या काली परलोकी प्रयाण केले असता योगी परत जन्मास येत नाहीत आणि कोणत्या काली परलोकी प्रयाण केले ते असता परत जन्मास येतात, तो काळ मी तुला सांगतो. २३

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

आर्या - षण्मास उत्तरायण अग्नि दिन ज्योति शुक्लपक्ष असे ।

तेथें प्रयाणकर्ते ब्रह्म ब्रह्मज्ञ पावताति असे ॥ २४ ॥

अग्नी, ज्योती, दिवस, शुक्लपक्ष, उत्तरायणाचे सहा महिने ह्यांत परलोकी गेलेले ब्रह्मवेत्ते लोक ब्रह्मास पोचतात (त्यांना पुनर्जन्म नाही). २४

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

आर्या - षण्मास दक्षिणायन धूम निशा कृष्णपक्ष संयोगी ।

तेथेंचि फिरे कर्मठ चांद्रमसज्योति पावुनी योगी ॥ २५ ॥

धूर, रात्र, कृष्णपक्ष व दक्षिणायनाचे सहा महिने ह्यांत प्रयाण करणारा चंद्रलोकाला जाऊन पोचतो आणि पुनः जन्मास येतो. २५

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

आर्या - ज्या शुक्लकृष्णगति त्या विश्वाच्या मान्य जाण शाश्वत रे।

एकीनें जन्मा ये दुसरीनें मुक्त होउनीच तरे ॥ २६ ॥

ह्याप्रमाणे शुक्ल (प्रकाशमय अगर ज्ञानमय) आणि कृष्ण (अंधकारमय अगर अज्ञानमय) अशा जगताच्या दोन शाश्वत गती म्हणजे कायमचे मार्ग मानले आहेत. एका मार्गाने जाणारा परत फिरत नाही (मुक्ती मिळवितो) आणि दुसऱ्या मार्गाने जाणारा पुनः (जन्मास) येतो. २६

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

आर्या - या दोहीं मार्गातें जाणुनि योगी न वश्य मोहास।

यास्तव सर्वा काळीं करि तूं योगास काम-दोहास ॥ २७ ॥

हे पार्था, ह्या दोन सृती म्हणजे मार्ग जाणणारा कोणीही योगी मोह पावत नाही; म्हणून हे अर्जुना, तूं सर्वकाल योगयुक्त हो. २७

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम्।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

आर्या - तप-यज्ञ-वेद-दानीं जें हें फळपुण्य त्यासि आक्रमुनी।

हें जाणुनियां पावे आद्य परमपद सुयुक्त तोचि मुनी ॥ २८ ॥

योग्याला हे सर्व (शुक्ल - कृष्णगतीचे) ज्ञान झाल्यामुळे वेद, यज्ञ, तप, दान ह्यांमध्ये सांगितलेल्या पुण्यफलाच्या पलीकडच्या आद्य परमपदाला तो जाऊन पोहोचतो. २८

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरब्रह्मयोगो नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदांतील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्रातील

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी अक्षरब्रह्मयोग नावाचा

आठवा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ नवमोऽध्यायः ॥

राजविद्याराजगुह्ययोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[ह्या अध्यायाला अध्यात्मयोग असेही नाव काही प्रतीत दिलेले आढळते. सातव्या अध्यायात सांगितलेल्या विज्ञानसहित ज्ञानाचे वर्णन येथे चालू ठेवलेले आहे. हे ज्ञान पवित्र, उत्तम, अनुभवगम्य, धर्मानुकूल, सुखकारक व अविनाशी असल्यामुळे ह्याला राजविद्या किंवा राजगुह्य असे म्हटलेले योग्य आहे (श्लोक १-२). प्रथम ४-६ श्लोकांत परमात्म्याच्या योगैश्वर्याचे वर्णन केलेले आहे. अध्याय ८ श्लोक १८-१९ ह्यांत सांगितलेली सृष्टीची उत्पत्ती व तिचा प्रलय ह्या विषयींची कल्पना येथे पुनः (श्लोक ७-८) सांगितली आहे. माझ्या आश्रयाने प्रकृती चराचर जग उत्पन्न करते; पण मी अनासक्त असल्यामुळे मला कोणतीही कर्म बंधनकारक होत नाहीत असे ८-१० श्लोकांत सांगितले आहे. मागे अध्याय ७ श्लोक १३-१५ मध्ये व पुढे १६ व्या अध्यायात येणारे आसुरी व अभक्त लोकांचे वर्णन ११-१२ श्लोकांत दिलेले आहे. १३-१४ श्लोकांत अनन्यभक्तीचा, सतत कीर्तनाचा आणि 'नित्ययुक्त' उपासनेचा उल्लेख आहे. १५ व्या श्लोकात अभेदभावाने, पृथक्भावाने आणि ज्ञानयज्ञाने माझी उपासना करणारे आहेत, असे सांगून १६-१९ श्लोकांत परमात्म्याचे निरनिराळे भाव वर्णिलेले आहेत. २०-२१ श्लोकांत सकाम उपासना करून स्वर्गप्राप्ती करून घेणाऱ्या आणि पुण्याची गांठ संपताच पतन पावणाऱ्या सकाम भक्तांचे वर्णन आहे. २३-२५ श्लोकांत अन्यदेवतांच्या भक्तांचे वर्णन असून २२ व्या श्लोकात व पुढे श्लोक २६-३३ पर्यंत अनन्यभक्तीचे वर्णन करून व स्त्रिया, वैश्य, शूद्र आणि पापयोनी लोक माझा आश्रय करून परमगतीला पोहोचतात हे सांगून

शेवटच्या श्लोकात 'माझ्या ठिकाणी मन लाव, माझा भक्त हो, माझे यजन कर आणि मला नमस्कार कर; ह्याप्रमाणे मत्परायण होऊन तुझे चित्त माझ्या ठायी सदा लावलेस (युक्त्वैवमात्मानं) म्हणजे तू मलाच येऊन मिळशील,' हे राजगुह्य सांगून हा अध्याय संपविला आहे.]

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १ ॥

आर्या - विज्ञानज्ञानसहित कथितों तुज गुह्य ऐकुनी बा धा ।

ईर्ष्याविहरित ज्यातें जाणुनि न पवसि कदा अशुभबाधा ॥ १ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - तूं निर्मत्सरी (भक्त) आहेस म्हणून गुह्यांतले गुह्य असे विज्ञानसहित ज्ञान मी तुला सांगतो. ते जाणल्यावर तू पापापासून मुक्त होशील. १

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

आर्या - उत्तम साक्षात्कारी धर्म्यहि अणि पूत राजविद्येचें ।

जें राजगुह्य उत्तम शक्य कराया रिपू अविद्येचें ॥ २ ॥

हे ज्ञान सर्व विद्यांमध्ये श्रेष्ठ, सर्व गुह्यांत श्रेष्ठ, पवित्र, उत्तम, प्रत्यक्ष अनुभवास येणारे, धर्म्य (धर्मानुकूल), आचरण्यास सुखकारक आणि अव्यय (अविनाशी) असे आहे. २

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

आर्या - पुरुष श्रद्धाविरहित न भजति जे धर्ममार्ग कंसाारी ।

जो मी या मज न पवुनि फिरती ते मृत्युवर्त्म संसारी ॥ ३ ॥

हे परंतपा, ह्या धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे पुरुष मला येऊन न मिळता जन्ममरणयुक्त संसारात परत येतात. ३

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

आर्या - अव्यक्तमूर्तिने म्यां व्यापियलें नित्य जाण सर्व जगा ।
भूतें माझ्या ठायीं भूतांमाजीं न तूं पहा मज गा ॥ ४ ॥
मजमाजिं न भूतें हीं माझा ऐश्वर्ययोग बा पाहा ।
भूतकर भूतभावन माझा आत्मा जर्गी न बापा हा ॥ ५ ॥

मी आपल्या अव्यक्तस्वरूपाने हे सर्व जग व्यापले आहे. माझ्या ठायी सर्व भूते आहेत, मी त्यांच्या ठायी नाही. भूते माझ्या ठायी नाहीत. माझे योगसामर्थ्य असे आहे. भूते उत्पन्न करणारा माझा आत्मा भूते धारण करूनही भूतांत नाही. ४-५

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

आर्या - जैसा सर्वग वायू गगनाधारे असे जगट्याण ।
तैसें माझे ठायीं सर्वहि भूतें असें बरें जाण ॥ ६ ॥

सर्वगामी व मोठा वायू ज्याप्रमाणे आकाशाच्या ठायी नित्य असतो, त्याप्रमाणे भूते माझ्या ठायी आहेत असे समज. ६

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

आर्या - कल्पारंभीं भूतें करितों निर्माण मीच निष्पापा ।
कल्पक्षयीं पुन्हा तीं येती प्रकृतींत माझिया बापा ॥ ७ ॥

हे कौंतेया, कल्पांती सर्व भूते माझ्या प्रकृतीस येऊन मिळतात आणि कल्पारंभी मीच त्यांना उत्पन्न करतो. ७

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

आर्या - वा कुरुकुळावतंसा आधीं प्रकृतीस आपुल्या वरितो।

परवश भूतसमूह प्रकृतिवशे मग पुनःपुन्हा करितो॥८॥

मी आपल्या प्रकृतीचा आश्रय करून अवश (म्हणजे प्रकृतीच्या आधीन) असा हा भूतांचा समुदाय पुनः पुनः निर्माण करतो. ८

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

आर्या - परि तीं कर्म मातें बांधुनि नेती कदा न अंधतर्मी।

त्या कर्मांही असतो औदासीन्यें असक्त संतत मी ॥९॥

हे धनंजया, (सृष्टी निर्माण करण्याच्या) ह्या कर्मांमध्ये माझी आसक्ती नसून मी उदासीनवत् असल्यामुळे ही कर्म मला बद्ध करित नाहीत. ९

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

आर्या - मी अध्यक्ष म्हणोनी प्रकृतीही निर्मितो चराचर ती।

या हेतूनें विश्वें संसारामाजिं नित्य संचरती ॥१०॥

माझ्या अध्यक्षतेने (आश्रयाने) प्रकृती चराचर जग उत्पन्न करते. ह्या कारणामुळे, हे कौंतेया, हे जगत् पुनः पुनः उत्पन्न होते. १०

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

आर्या - जो मी भूतमहेश्वर त्या माझा भाव परम जो गूढ।

नेणुनि मनुष्य मातें मानुनि अवमानिती महामूढ ॥११॥

मी सर्व भूतांचा महेश्वर आहे हा माझा श्रेष्ठ भाव (स्वरूप) न जाणणारे मूर्ख लोक मनुष्यदेहाचा मी आश्रय केला आहे असे मानून माझी अवज्ञा करतात. ११

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

आर्या - आशा कर्म ज्ञानहि वृथा जयांचें सकाम मंदमती।

जें दैत्यराक्षसांची मोहकरी प्रकृति होउनी भ्रमती ॥१२॥

त्यांच्या आशा, कर्मे व ज्ञान ही सर्व व्यर्थ होतात. ते विवेकशून्य होऊन मोह पाडणाऱ्या राक्षसी व आसुरी स्वभावाचा आश्रय करतात; १२

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥

आर्या - एकाग्रमन महात्मे त्या दैवी प्रकृतिचे अधिष्ठाते ।

अव्यय मी भूतादिहि मज जाणुनि भजति धरुनि निष्ठा ते ॥ १३ ॥

पण हे पार्था, दैवी प्रकृतीचा आश्रय केलेले महात्मे, मी भूतांचे आदिस्थान व अव्यय आहे असे जाणून अनन्यभावाने मला भजतात. १३

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ॥
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

आर्या - सतत कीर्तित माते दृढव्रती यत्नशील अनुरक्त ।

नमुनी मज भक्तीने उपासिती नित्ययुक्त मद्रक्त ॥ १४ ॥

यत्नशील, दृढव्रत आणि नित्ययुक्त होत्साते ते सदा कीर्तन व वंदन करीत माझी उपासना करतात. १४

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

आर्या - कोणी उपासिती ते ज्ञानमखानें सदा मला यजुनी ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा मज विश्वतोमुखा भजुनी ॥ १५ ॥

दुसरे कित्येक सर्वतोमुख (विश्वव्यापी) असा जो मी त्या माझे अभेदभावाने, भेदभावाने किंवा पुष्कळ प्रकारे ज्ञानयज्ञाने यजन करून उपासना करतात. १५

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

आर्या - कीं विश्वमुखी म्हणवुनि यज्ञ क्रतु अग्नि होमिती तूप ।

मी औषध स्वधा मी पार्था मी सर्व मंत्र गुणरूप ॥ १६ ॥

श्रौतयज्ञ मी, स्मार्तयज्ञ मी, स्वधा (पितृयज्ञ) मी, औषध मी, मंत्र
मी, आज्य (घृत) मी, अग्नी मी, आहुती मीच. १६

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोँकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

आर्या - विश्वाचा मी धाता पिता पितामहहि मीच साकार ।

माता वेद्य पवित्रहि ऋक्-साम-यजुःश्रुतीहि ओँकार ॥ १७ ॥

ह्या जगताचा माता, पिता, धाता (आधार), पितामह (आजा) वेद्य
(ज्ञेयवस्तु), पवित्र वस्तू, उँकार, ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेद मीच. १७

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

आर्या - गति मी जगपाळक मी साक्षी आश्रय निवास मी स्वामी ।

उत्पत्ति-स्थिति-पालन निधान मी मित्र बीज विश्वा मी ॥ १८ ॥

गती, पोषक, प्रभू, साक्षी, निवासस्थान, शरण (रक्षक), सखा,
उत्पत्ती, प्रलय, स्थिती, निधान, (जगाचे) अक्षय बीज मीच. १८

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

आर्या - रविरूपें तपतों मी रस आकर्षोनि वृष्टि वोपितसे ।

अमृतहि मी मृत्युहि मी धरितों मी स्थूल-सूक्ष्मरूप तसें ॥ १९ ॥

मी ऊन पडतो, मी पर्जन्य आंखडून धरतो व सोडतो. अमृत
(मोक्ष) व मृत्यू, तसेच सत्-असत्ही मीच आहे. १९

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा

यज्ञैरिध्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २० ॥

आर्या - वैदिक सोमप अनघ स्वर्गति इच्छति यजोनि यागातें ।

इंद्र-भुवनिं त्या पुण्यें भोगिति ते दिव्य देव-भोगातें ॥ २० ॥

तीन वेद जाणणारे, सोमपान करणारे निष्पाप पुरुष यज्ञांनी माझे यजन करून स्वर्गप्राप्तीची इच्छा करतात. ते इंद्राच्या पुण्यलोकास पोचून देवांचे दिव्य सुखभोग उपभोगतात. २०

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

आर्या - स्वर्ग बहु दिन भोगुनि येती पुण्यक्षरीं क्षितीला ते।

एवं श्रुति-धर्मिं सकाम पावति गतागत-फळात् ॥ २१ ॥

ते त्या विशाल स्वर्गलोकाचा उपभोग घेऊन पुण्याची गांड संपली म्हणजे मृत्युलोकात येतात. ह्याप्रमाणे तीन वेदांतील धर्माप्रमाणे वागणारे कामी लोक येरझारा करतात. २१

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

आर्या - चिंतुनि अनन्य मार्ते सेविति जन नित्य युक्त ते जाण।

योगक्षेम तयांचा पार्था मी वाहतो तुझी आण ॥ २२ ॥

जे अनन्यभावाने माझे चिंतन करीत मला भजतात त्या नित्ययोगयुक्त पुरुषांचा योगक्षेम (प्रपंचनिर्वाह) मी चालवितो. २२

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

आर्या - श्रद्धेने अन्य यजुनि करिती ते अन्यदेवता-यजन।

तेही मलाच भजती नेणुनियां विधिस मात्र मूर्ख जन ॥ २३ ॥

जे अन्य देवतांचे भक्त श्रद्धेने आपल्या देवतांची उपासना करतात ते देखील, हे कौंतेया, माझेच (पर्यायाने) यजन करतात; पण त्यांचे हे यजन अविधिपूर्वक होते; २३

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

आर्या - मी सर्वा यज्ञांचा भोक्ता प्रभु मज न जाणुनी तत्त्वं ।

म्हणुनीथां च्यवती ते कैसे भजतील ते मला सत्त्वं ॥ २४ ॥

कारण, सर्व यज्ञांचा भोक्ता व स्वामी मीच आहे; पण ते मला तत्त्वतः म्हणजे यथार्थपणे जाणत नाहीत म्हणून ते पतन पावतात. २४

यान्ति देवव्रता देवान् पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

आर्या - देवव्रती सुरांतें पितृव्रती पावताति पितरांतें ।

भूतार्चक भूतांतें पावति मद्भक्त मज न इतरांतें ॥ २५ ॥

देव, पितर आणि भूते ह्यांची आराधना करणारे लोक त्यांच्या त्यांच्या लोकांस जातात. माझे भजन करणारे मला येऊन मिळतात. २५

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

आर्या - फल-फूल-दल-जलेंही जो मातें करुनि भक्ति अर्पितसे ।

भक्तीनें आणियलें तें मी अमृतचि म्हणोनि वर्पितसें ॥ २६ ॥

जो कोणी मला पान, फूल, फळ किंवा पाणीही भक्तीने अर्पण करतो, त्या शुद्धचित्त मनुष्याच्या भक्तीच्या उपहाराचा (भेटीचा) मी मोठ्या प्रेमाने अंगीकार करतो. २६

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

आर्या - जें करिशी जें खाशी जें होमिदि तपिदि आणि जें देशी ।

तें मज करि अर्पण तूं हा मी श्रीकृष्ण तुजचि उपदेशीं ॥ २७ ॥

हे कौन्तेया, तू जे करतोस, जे खातोस, जे हवन करतोस, जे दान देतोस व जे तप करतोस ते सर्व मला अर्पण कर. २७

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षयसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

आर्या - तेणें त्यजिसी पार्था शुभाशुभ-फलाख्य कर्म-बंध-मला ।

संन्यास योग-युक्तहि पावसि होऊनि मुक्त तूं अमला ॥ २८ ॥

ह्याप्रमाणे केल्याने शुभाशुभफलरूपी कर्मबंधनापासून तू मुक्त होशील आणि (कर्मसमर्पणरूप) संन्यासयोगाने युक्तात्मा म्हणजे शुद्धान्तःकरण आणि मुक्त होत्साता मला येऊन मिळशील. २८

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

आर्या - मी सम सर्वां भूतीं न प्रिय न द्वेष्यही मज रमा जी ।

मज भजती जे प्रेमें मी त्यामाजींहि तेहि मजमाजीं ॥ २९ ॥

मी सर्व भूतांना सारखा आहे. मला कोणी द्वेष्य (वैरी, नावडता) नाही किंवा कोणी प्रिय, (मित्र, आवडता) नाही; पण मला जे भक्तीने भजतात ते माझ्या ठायी असतात व मीही त्यांच्या ठायी असतो. २९

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

आर्या - असुनि दुराचारीही मजला होउनि अनन्य जो भजतो ।

साधुचि तो मानावा निश्चय त्याचा बरा गमे मज तो ॥ ३० ॥

अत्यंत दुराचारी असूनही अनन्यभावाने मला भजूं लागला तर तो साधूच मानला पाहिजे; कारण त्याचा व्यवसाय चांगला झाला (तो चांगल्या मार्गाला लागला). ३०

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

आर्या - सत्वर होतो सुकृती पावे स्थिर शांति नमिति ज्या ज्ञाते ।

मद्भक्तां नाश नसे करि कौंतिया अशा प्रतिज्ञांतें ॥ ३१ ॥

तो सत्वर धर्मात्मा होतो आणि शाश्वत शांतीला पोहोचतो. हे कौंतिया, माझा भक्त कधीही नाश पावत नाही; हे तू पक्के जाण; ३१

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२

आर्या - माझा आश्रय करुनी जे कोणी पापयोनिच्या देहीं।

स्त्री वैश्य शूद्र तैसे जाती गति पर न पडुनि संदेहीं ॥ ३२ ॥

कारण हे पार्था, माझा आश्रय केल्याने स्त्रिया, वैश्य, शूद्र किंवा नीच कुळांत जन्मलेले देखील परमगतीला पावतात. ३२

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

आर्या - मग तो भक्त ब्राह्मण राजर्षी पुण्य पावतील निका ।

मज तूं भज हा पावुनि नश्वर नर-लोक थोर दुःखनिका ॥ ३३ ॥

मग जे पुण्यवान् ब्राह्मण, राजर्षी माझे भक्त आहेत, त्यांना सद्वृत्ती मिळेल हे काय सांगावे? अनित्य व असुख अशा ह्या मृत्युलोकी तू (जन्म पावला) आहेस म्हणून माझे भजन कर. ३३

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

आर्या - मद्रूपीं मन ठेवीं मद्भक्ति करीं मला नमीं यज रे ।

यापरि मनासि योजुनि मदाश्रयें पावशी मला गजरें ॥ ३४ ॥

माझ्या ठिकाणी मन लाव, माझा भक्त हो, माझी उपासना कर आणि मलाच नमस्कार कर. ह्याप्रमाणे मत्परायण होऊन आपले चित्त माझ्या ठायी लावलेस म्हणजे तू मलाच येऊन पावशील. ३४

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदांतील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्रांतील

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी राजविद्याराजगुह्ययोग नावाचा

नववा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ दशमोऽध्यायः ॥

विभूतियोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[नवव्या अध्यायात माझ्या ठिकाणीच मन लाव व माझीच भक्ती कर इत्यादि श्रेष्ठ गुह्य अर्जुनाला सांगितल्यावर, परमात्मस्वरूपावर मन कसे लावावे हे नीट समजून सांगण्याकरता ह्या अध्यायात भगवंतांनी आपल्या प्रमुख विभूती सांगितल्या आहेत; म्हणून ह्या अध्यायाला विभूतियोग असे नाव दिलेले आहे. आरंभीच्या ८ श्लोकांत भगवंतांनी आपले निरनिराळे भाव सांगितले आहेत आणि ९-११ श्लोकांत माझ्या ठायी चित्त व प्राण लावणाऱ्या, परस्परांना बोध करून भगवंतांचे गुण गाणाऱ्या आणि त्यांतच संतुष्ट व रममाण होणाऱ्या एकनिष्ठ भक्तांच्या मेळ्याचे छोटेसे वर्णन करून मीच त्यांना बुद्धियोग देतो असे आश्वासन दिले आहे. १२-१८ श्लोकांत अर्जुनाने भगवंताची स्तुती करून, 'कथं विद्यामहं योगिस्त्वां सदा परिचिंतयन् -' (हे योगिन्, सदा तुझे चिंतन करीत असता मी तुला कसे जाणावे?) असे विचारून आपल्या विभूती सांगण्याविषयी विनंती केली आहे आणि १९-३८ श्लोकांत भगवंतांनी आपल्या दिव्य व प्रमुख विभूती सांगितल्या आहेत. शेवटी म्हटले आहे की अर्जुना, चराचर सृष्टीत जे जे काही आहे त्या प्रत्येकाचे बीज मीच आहे, माझ्या विरहित असे काहीही नाही, माझ्या विभूती अनंत आहेत, मी फक्त संक्षेपानेच ह्या विभूती तुला सांगितल्या आहेत, ३९-४०, म्हणून जेथे जेथे ऐश्वर्य, शोभा आणि सामर्थ्य दृष्टीस पडेल तेथे तेथे माझा अंश आहे असे समज, फार कशाला?, मी माझ्या एका अंशानेच हे सर्व विश्व व्यापून राहिलो आहे, असे सांगून (श्लोक ४१-४२) हा अध्याय संपविला आहे.]

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

आर्या - पुनरपिहि महाबाहो कथितों मी परमवचन बा परिस ।

तुज मी हितगुज वदतों तूं परम प्रिय मलाहि बा परिस ॥ १ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - हे महाबाहो, पुनः माझे श्रेष्ठ वचन ऐक; माझ्या भाषणाने संतुष्ट होणाऱ्या तुला ते मी तुझ्या हितार्थ सांगत आहे. १

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

आर्या - सुरगण आणि महर्षी नेणति माझा कुणीच संभवतो ।

आदी चराचरा मी मजपासुनि होय सर्व संभव तो ॥ २ ॥

देवांना आणि महर्षींनाही माझी उत्पत्ती माहीत नाही; कारण मी सर्व प्रकारे त्यांचे आदिकरण आहे. २

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

आर्या - जो मी लोकमहेश्वर अनादि जो मी असें मज समजला ।

तो निष्पापशिरोमणि तोचि असंमूढ जाणता मजला ॥ ३ ॥

मी अज (जन्मरहित), अनादि, सर्व लोकांचा महेश्वर आहे असे जो जाणतो, तो मनुष्यांमध्ये मोहरहित होऊन सर्व पापांपासून मुक्त होतो. ३

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

आर्या - ज्ञान असंमोह सख्या शम दम पार्था तशीच जाण मती।
सुख दुःख भयाभयही अभाव सत्य क्षमाहि उत्तम ती ॥ ४ ॥

संतोष दान समता यश अपयश तप तशी अहिंसा रे।
भूतांचे बहुविध हे मजपासुनि होति भाव हे सारे ॥ ५ ॥

बुद्धी, ज्ञान, असंमोह (निर्भ्रमस्थिती), क्षमा, सत्य, दम, शम, सुख, दुःख, भव (उत्पत्ती), अभाव (नाश), भय, अभय, अहिंसा, समता, संतोष, तप, दान, यश, अपयश इत्यादि, निरनिराळ्या प्रकारचे भाव, (म्हणजे अवस्था किंवा विकार) प्राण्यांना माझ्यापासून प्राप्त होतात. ४-५

महर्षयः सम पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

आर्या - समर्षि चार पूर्वज मनु हे मानस समग्र मद्भाव।

झाले लोकीं त्यांच्या प्रजाहि ज्यांचा महानही भाव ॥ ६ ॥

पूर्वीचे सात महर्षी आणि चार मनु हे माझे मनाने निर्माण केलेले भाव होत. ह्यांच्यापासून ही प्रजा ह्या लोकांमध्ये निर्माण झाली. ६

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

आर्या - माझे विभूतिलाही जाणे योगासि तत्त्वतां योगी।

किमपिहि संदेह नसे अति दृढ योगासि होय संयोगी ॥ ७ ॥

माझी ही विभूती आणि हा योग जो यथार्थ जाणतो त्याला स्थिर किंवा निश्चल योग प्राप्त होतो ह्यात संशय नाही. ७

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

आर्या - उद्भव मी सर्वांचा प्रवर्तते मजहिपासुनी सारें।

हें जाणुनि मज भजती बुध ते होती न लिम संसारें ॥ ८ ॥

मी सर्वांचा उत्पादक आहे व मजपासून सर्व (जगत्) प्रवृत्त होते. हे जाणून शहाणे लोक मला भावाने (प्रेमाने) भजतात. ८

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम्।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

आर्या - वर्णिति संतत मातें परस्परें बोधिती सुधीरमती।

मजवरि चित्त प्राणहि ठेविति संतोषती सुधी रमती ॥ ९ ॥

ते माझ्या ठिकाणी चित्त लावून माझ्या ठिकाणी प्राण ठेवून (अर्पण करून) परस्परांना माझा बोध करीत, माझे कीर्तन करीत (माझ्या लीला वर्णन करून गात नाचत), त्यांतच नेहमी संतुष्ट व रममाण असतात. ९

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

आर्या - ते नित्ययुक्त मातें प्रीतीनें भजति त्यां सकामांतें।

तो बुद्धियोग देतों पावति जेणें धनंजया मातें ॥ १० ॥

ह्याप्रमाणे निरंतर (भक्ती) युक्त होत्साते अत्यंत प्रीतिपूर्वक मला भजणाऱ्या लोकांना, ते मला जेणेकरून येऊन मिळतील असा बुद्धियोग (सम्यक् तत्त्वज्ञान) मीच देतो. १०

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।

नाशायाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

आर्या - मी हृदयस्थ तयांच्या करुणेनें ज्ञानदीप लावोनी।

देतों आत्मसुखातें अज्ञानातें लयासि नेवोनी ॥ ११ ॥

त्यांच्यावर अनुग्रह करण्यासाठी त्यांच्या अंतःकरणात वास करून सोज्वळ ज्ञानदीपाने मी त्यांच्या अज्ञानांधकाराचा नाश करतो. ११

अर्जुन उवाच।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिनरिदस्तथा।

असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

आर्या - तूंचि परब्रह्म विभू पुरुष परंधाम दिव्य शाश्वत तूं।
अज आदी अव्यव तूं परम पवित्रहि जगत्पटीं तंतूं ॥ १२ ॥

यापरि सांगसि तूंही वदति सकळ ऋषिहि तूज दिव्यास।
देवऋषी नारद तो देवल असितहि तसा मुनी व्यास ॥ १३ ॥

अर्जुन म्हणाला - तू परब्रह्म, परं धाम (श्रेष्ठ स्थान), परमपवित्र, दिव्य व शाश्वत पुरुष, आदिदेव, अजन्मा आणि विभू (सर्वव्यापी) आहेस असे सर्व ऋषी, देवर्षी नारद, असित, देवल आणि व्यासही सांगतात आणि स्वतः तूही मला तेच सांगत आहेस. १२-१३

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव।

न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥

आर्या - जें वदसि केशवा मज तें मी अवघेहि मानितों साच।

व्यक्ती सुरासुर तुझी नेणति भगवंत अससि ऐसाच ॥ १४ ॥

हे केशवा, तू जे सांगतोस ते सर्व मी सत्य मानतो. हे भगवन्, तुझे स्वरूप देवदानवांना समजले नाही. १४

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

आर्या - आपणचि आपणा तूं जाणसि बापा स्वयें सुराधीशा।

भूतोद्भवकर देवा भूतेशा देवदेव जगदीशा ॥ १५ ॥

हे भूतभावना (भूतांच्या उत्पादका), भूतेशा, देवाधिदेवा जगत्पते, हे पुरुषोत्तमा, तू स्वतःच आपण आपल्याला जाणतोस. १५

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः।

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

आर्या - दिव्य विभूती अपुल्या सांगाव्या मजहि त्या विभूतींनीं।

यदुकुळचकोरचंद्रा व्यापिसि हे लोक तूं विभूतींनीं ॥ १६ ॥

ज्या विभूतींच्या योगाने तू हे सर्व लोक व्यापून राहिला आहेस त्या सर्व आपल्या दिव्य विभूती सांगण्यास तूच योग्य आहेस. १६

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

आर्या - चिंतुनि तुजला कैसें जाणावें म्यां मनांत यदुवंशा ।

कोण्या कोण्या भावीं चिंतू कैशा तुझ्या विशिष्टांशा ॥ १७ ॥

हे योगेश्वरा, सदा तुझे चिंतन करीत असता, मी तुला कसे जाणावे ? आणि हे भगवन्, कोणकोणत्या भावां (पदार्थां) मध्ये मी तुझे चिंतन करावे ? १७

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।

भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

आर्या - अपुली पुन्हा सविस्तर विभूति अणि योग सांग बहुधा तो ।

तुझिया वचन-सुधेच्या श्रवणें माझाहि जीव बहु धातो ॥ १८ ॥

हे जनार्दना, तुझी विभूती व योग पुनः विस्ताराने सांग; कारण तुझे अमृतासारखे भाषण ऐकता ऐकता माझी तृप्ती होत नाही. १८

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

आर्या - त्या मुख्य आपुल्याही दिव्य विभूती द्या अकूपार ।

मी संक्षेपें कथितों विस्तारा माझिया नसे पार ॥ १९ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - ठीक आहे, माझ्या अनेक दिव्य विभूतींपैकी मुख्य मुख्य मी तुला सांगतो; कारण हे कुरुश्रेष्ठ, माझ्या (विभूतींच्या) विस्ताराला अंत नाही. १९

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

आर्या - सकळां भूतांच्या मी हृदयीं आत्मा असें गुडाकेशा ।

मी आदि-मध्य-अंतहि भूतांचा जाण मज हृषीकेशा ॥ २० ॥

हे गुडाकेशा, सर्व भूतांच्या अंतरी असणारा आत्मा मी आहे. सर्व भूतांचा आदि, मध्य व अंतही मीच आहे. २०

आदित्यानामहं विष्णुज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आर्या - अदितिसुतीं मी विष्णू पार्थ ज्योतिर्गणांत मीच रवी ।

मरुतांमाजिं मरीची भगणांमाजीं शशी तनू बरवी ॥ २१ ॥

आदित्यांमध्ये विष्णू मी, तेजस्व्यांमध्ये प्रकाशमान् सूर्य मी, मरुद्राणामध्ये मरीची मी, नक्षत्रांत चंद्र मी आहे. २१

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

आर्या - इंद्रियांमाजीं मन मी पार्थ वेदांत जाण सामातें ।

भूतांत चेतना मी सुरांत मी इंद्र जाण या मातें ॥ २२ ॥

वेदांमध्ये सामवेद मी, देवांमध्ये इंद्र मी, इंद्रियांमध्ये मन मी, प्राण्यांमध्ये चैतन्य मीच आहे. २२

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

आर्या - पावक वसूंमधें मी राक्षस यक्षांत मीच वैश्रवण ।

मी पर्वतांत मेरू शंकर रुद्रांत मी करीं श्रवण ॥ २३ ॥

रुद्रांमध्ये शंकर, यक्षराक्षसांमध्ये कुबेर, वसूंमध्ये अग्नी आणि पर्वतांमध्ये मेरू मीच आहे. २३

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

आर्या - मीच उपाध्यायांतहि बृहस्पती मुख्य ज्यास इंद्र नमी ।

सागर सरोवरीं मी सेनापाळांत तो षडानन मी ॥ २४ ॥

पार्थ, पुरोहितांमध्ये मुख्य जो बृहस्पती, सेनापतींमध्ये कार्तिकस्वामी आणि जलाशयांमध्ये समुद्र मीच आहे हे जाण. २४

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥

आर्या - प्रणवाक्षर वाणित मी जाण भृगू मी महर्षिसुज्ञांत ।

मी स्थावरीं हिमालय मी जपयज्ञ प्रशस्त यज्ञांत ॥ २५ ॥

महर्षीमध्ये भृगु, वाणीमध्ये एकाक्षर (ॐ), यज्ञामध्ये जपयज्ञ, स्थावरांमध्ये हिमालय मीच आहे. २५

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

आर्या - वृक्षीं अश्वत्थहि मी देवर्षीमाजिं जाण नारद मी ।

गंधर्विं चित्ररथ मी सिद्ध कपिल रत सदा शमदमीं मी ॥ २६ ॥

सर्व वृक्षांमध्ये अश्वत्थ, देवर्षींमध्ये नारद, गंधर्वांमध्ये चित्ररथ, सिद्धांमध्ये कपिलमुनी मीच आहे. २६

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

आर्या - ऐरावत द्वीपांतहि जाण नरांमाजिं तो नराधिप मी ।

उच्चैःश्रव अश्वान्तहि जाण रसांमाजिं तेंच अमृत मी ॥ २७ ॥

अश्वानंमध्ये अमृताबरोबर (समुद्रमंथनाच्या वेळी) उत्पन्न झालेला उच्चैःश्रवा, गजेन्द्रांमध्ये ऐरावत, मनुष्यांमध्ये राजा मीच आहे हे जाण. २७

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

आर्या - मी आयुधांत वज्रहि मी संतानांत योगि कंदर्प ।

धेनूंत कामधेनू मी सर्पांमाजिं वासुकी सर्प ॥ २८ ॥

शत्रूनांमध्ये वज्र, गाईंमध्ये कामधेनू, प्रजोत्पत्ती करणारा काम आणि सर्पांमध्ये वासुकी मीच आहे. २८

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

आर्या - पितरांत अर्यमा मी शिक्षाकर्त्यांत जाण मीच यम।

मी जलचरांत वरुणहि अनंत नागांत मीच हा नेम ॥ २९ ॥

नागांमध्ये अनंत (शेष), जलचरांमध्ये वरुण मी, पितृगणांमध्ये अर्यमा व नियमन करणारांमध्ये यम मीच आहे. २९

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम्।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

आर्या - पक्ष्यांमाजिं गरुड मी असुरीं प्रह्लाद मी सगुण बाळ।

मी केसरी मृगांतहि आकळणारांत मी असें काळ ॥ ३० ॥

दैत्यांमध्ये प्रह्लाद, गणकांमध्ये काळ, मृगांमध्ये सिंह, पक्ष्यांमध्ये गरुड मीच आहे. ३०

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम्।

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

आर्या - मी धांवत्यांत पवनहि मत्स्यांमाजीं असें महामकर।

सरितांत जाह्नवी मी शस्त्रधरांमाजिं राम सौख्यकर ॥ ३१ ॥

वेगवानांमध्ये (किंवा पवित्र करणाऱ्या वस्तूंमध्ये) वायू शस्त्रधरांमध्ये राम, मत्स्यांमध्ये मगर, नद्यांमध्ये गंगा मीच आहे. ३१

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

आर्या - वादांत तत्त्ववादहि परि मी आद्यंतमध्य सृष्टींत।

विद्येंत आत्मविद्या बरवें हें जाण आत्मसृष्टींत ॥ ३२ ॥

हे अर्जुना, सृष्टीचा आदि, अंत व मध्य मीच, सर्व विद्यांमध्ये अध्यात्मविद्या, वाद करणाऱ्यांचा तत्त्वनिर्णयासाठी केला जाणारा वाद (तत्त्वबोध) मीच आहे. ३२

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च।

अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

आर्या - मी अक्षरीं अकार द्वंद्व समासांत हें विदित सुज्ञां।

मी अक्षय काळ असें धाता मी सर्व सन्मुख प्रज्ञा ॥ ३३ ॥

अक्षरांमध्ये अकार, समासांमध्ये द्वन्द्व-समास मी, अक्षय काल मी, विश्वसन्मुख असा धाता मीच आहे. ३३

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम्।

कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४

आर्या - मी मृत्यु सर्वहर्ता जन्मति जे यांत जन्म मी पाहें।

नारींत स्मृति धृति मति वाणी कीर्ति क्षमा दया पाहे ॥ ३४ ॥

सर्वांना हरण करणारा मृत्यू, पुढे उत्पन्न होणाऱ्या वस्तूंचा उद्भव (उगम) मीच, स्त्रियांमध्ये कीर्ती, श्री, वाणी, स्मृती, प्रज्ञा, धृती व क्षमा मीच आहे. ३४

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम्।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

आर्या - सामांत बृहत्सामहि गायत्री मीच अवधियां छंदी।

मासांत मार्गशीर्षहि कौंतिया मी वसंत ऋतुवृंदी ॥ ३५ ॥

सामवेदामध्ये बृहत्साम (स्तोत्र), छंदांमध्ये गायत्री, मासांमध्ये मार्गशीर्ष व ऋतूंमध्ये वसंत मीच आहे. ३५

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम्।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६

आर्या - तेजस्विनांत तेजहि द्यूतचि मी जाण कपटकर्त्यांत।

जय मी आणिक निश्चय मी सत्त्वहि सत्त्ववंत जे त्यांत ॥ ३६ ॥

छळ करणाऱ्यांमध्ये द्यूत, तेजस्व्यांचे तेज, (विजयी पुरुषांचा) जय, (निश्चयी पुरुषांचा) निश्चय, सात्त्विकांचा सत्त्वगुण मीच आहे. ३६

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनञ्जयः।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

आर्या - वृष्णींत वासुदेवहि कौंतिया मी मुनींमधें व्यास ।

मी पांडवांत अर्जुन कविंमाजी कविस जाण शुक्रास ॥ ३७ ॥

यादवांमध्ये वासुदेव, पांडवांमध्ये धनंजय, मुनींमध्ये व्यास व कवींमध्ये शुक्राचार्य मीच आहे. ३७

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

आर्या - मी नीति जर्गी त्यांतहि दंडहि कर्त्यांत जाण मी दंड ।

गुह्यांत मौन मी हें ज्ञान्याचें ज्ञान जाण ऊदंड ॥ ३८ ॥

दमन करणाऱ्यांतील दंड (शिक्षा), जयाची इच्छा करणाऱ्यांमध्ये नीती, गुह्यांतील मौन व ज्ञानवंतांतील ज्ञान मीच आहे. ३८

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

आर्या - जें सर्वां भूतांचें बीज असे तेंहि अर्जुना हें मी ।

मजविण भूत चराचर न एकही जेविं होय नग हेमीं ॥ ३९ ॥

तसेच हे अर्जुना, सर्व भूतांचे बीज ते मी आहे. माझ्याशिवाय असू शकेल असे चराचर भूत नाही. ३९

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

आर्या - नाही कदापि माझ्या दिव्यविभूतींस अंत निष्पाप ।

उदेशें कथिला तुज म्यां हा विस्तर विभूतींचा बापा ॥ ४० ॥

हे परंतपा, माझ्या दिव्य विभूतींना अंत नाही. विभूतींचा हा विस्तार दिग्दर्शनार्थ मी तुला संक्षेपाने सांगितला. ४०

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥ ४१ ॥

आर्या - जो जो प्राणी श्रीनें विभूतिनें युक्त ऊर्जितें गमतो ।

तो तो माझ्या अंशें संभवला जाण जो सुखें रमतो ॥ ४१ ॥

जी जी वस्तू, विभूती (ऐश्वर्य), श्री (शोभा किंवा कांती) ह्यांनी युक्त असेल आणि ऊर्जित (बलाढ्य किंवा सामर्थ्यवान्) असेल, ती ती माझ्या तेजाच्या अंशापासून झाली आहे असे तू समज. ४१

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

आर्या - अथवा बहुतां ज्ञानें काय तुला अर्जुना सुधीरा हें।

जग सकळहि मी बापा एक्या अंशेचि व्यापुनी राहें ॥ ४२ ॥

अथवा हे अर्जुना, हे असे पुष्कळसे जाणण्याचे तुला काय प्रयोजन ? मी आपल्या एकाच अंशाने हे सर्व जगत् व्यापून राहिलो आहे. ४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषदांतील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्रातील

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी विभूतियोग नावाचा

दहावा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

विश्वरूपदर्शनयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[दहाव्या अध्यायात, 'माझ्या दिव्य विभूतींना अंत नाही, माझ्या एका अंशाने मी हे सर्व विश्व व्यापून राहिलो आहे,' हे सर्व जेव्हा अर्जुनाने ऐकले, तेव्हा परमात्म्याचे विराटस्वरूप पाहाण्याची त्याला इच्छा होऊन ते दाखविण्याविषयी त्याने प्रार्थना केली (श्लोक १-४). भगवंतांनी आपल्या विश्वरूपाचे वर्णन करून ते चर्मचक्षूंनी दिसणे अशक्य असल्यामुळे त्यांनी अर्जुनाला दिव्यदृष्टी दिली आणि आपले विश्वरूप पाहाण्यास सांगितले (श्लोक ५-८). ते विश्वरूप कसे दिसले हे संजयाने धृतराष्ट्रास सांगितले (श्लोक ९-१४). आपण विश्वरूपात काय काय पाहिले ह्याचे सविस्तर वर्णन अर्जुनाने भगवंताला सांगितले (श्लोक १५-३१). आपण कोण आहो, आपला प्रभाव कसा आहे इत्यादि सांगून भगवंतांनी अर्जुनाला युद्धाविषयी उत्तेजन दिले (श्लोक ३२-३४). अर्जुन विश्वरूप पाहून हर्षित झाला खरा पण त्याहून तो अधिक भयभीत झाला म्हणून त्याने भगवंतांची स्तुती करून पुनः आपले पूर्वीचे रूप दाखविण्याविषयी प्रार्थना केली (श्लोक ३५-४६). भगवंतांनी विश्वरूपाचा महिमा सांगून आपले पूर्वीचे रूप धारण केले (श्लोक ४७-५०). केवळ वेदांनी, तपाने, दानाने किंवा यज्ञानेही असे विश्वरूप पाहाणे शक्य नाही, केवळ अनन्यभक्तीनेच मला यथार्थ जाणणे, पाहाणे व माझ्या ठायी प्रवेश करणे शक्य आहे असा सिद्धान्त सांगून (श्लोक ५२-५५) भगवंतांनी हा अध्याय संपविला.

विश्वरूपाचे वर्णन पुरुषसूक्त (ऋग्वेद, १० वे मंडल), छांदोग्योपनिषत् (अ. ७. २५), मुंडकोपनिषत् (अ. २. १-४), श्वेताश्वतरोपनिषत्

(अ. ३. १४-१७), महाभारत (उद्योगपर्व, अ. १३१) इत्यादि ठिकाणी आलेले आहे; पण येथील विश्वरूपाचे वर्णन युद्धाच्या प्रसंगाला अनुसरून गीताकारांनी अद्भुतरसपरिपोषक असे वढविले आहे.]

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

आर्या - अध्यात्म गुह्य उत्तम जें वचन अनुग्रहार्थ मज कथिलें ।

तेणें मोह निमाला ज्ञानामृत हें स्वयेंचि त्वां मथिलें ॥ १ ॥

अर्जुन म्हणाला - मजवर कृपा करण्यासाठी अध्यात्मनामक जे काही अत्यंत गुह्यज्ञान तू मला सांगितलेस, त्याने माझा मोह गेला. १

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

आर्या - उद्भवलय भूतांचे अव्यय-माहात्म्यही सुराध्यक्षा ।

हे दोन्ही ऐकियले तुजपासुनि विस्तरेंच कमळाक्षा ॥ २ ॥

हे कमलपत्राक्षा, भूतांची उत्पत्ति व प्रलय तसेच तुझे अक्षय माहात्म्यही मी तुझ्याकडून सविस्तर ऐकले. २

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

आर्या - यापरि बोलसि जैसें इच्छितसें पाहयासि रूप तसें ।

पाहों इच्छितसें मी तूझे दृश्य स्वरूप अद्भुतसें ॥ ३ ॥

हे परमेश्वरा, असे जे आपले वर्णन तू केलेस ते तसेच तुझे ईश्वरी रूप, हे पुरुषोत्तमा, मी पाहू इच्छितो. ३

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

आर्या - योग्य असें कीं तुज मी, पहावयाला मनांत भावावें।

मग योगेशा मजला, अव्यय ईशस्वरूप दावावें ॥ ४ ॥

हे प्रभो, जर ते स्वरूप पाहाता येणे मला शक्य आहे असे तुला वाटत असेल, तर हे योगेश्वरा, आपले अव्यय स्वरूप मला दाखव. ४

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

आर्या - माझीं रूपें पाहा, काँतिया तूं सहस्रशा शतशा ।

नाना वर्ण जयांतहि प्रकार नानाहि आकृतीहि तशा ॥ ५ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - हे पार्था, माझी अनेक प्रकारची, अनेक रंगांची व आकारांची शोकडोच काय, हजारो अलौकिक रूपे पाहा. ५

पश्यादित्यान्वसूरुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्वर्याणि भारत ॥ ६ ॥

आर्या - माझे रूपीं पाहा तूं वसु रुद्रां मरुद्रणां सत्य ।

पूर्वी न देखिलीं जीं आश्वर्ये भारता महासत्य ॥ ६ ॥

हे भारता, हे पाहा (बारा) आदित्य, (आठ) वसु, (अकरा) रुद्र, (दोन) अश्विनीकुमार, (एकूणपन्नास) मरुद्रण. पूर्वी कधीही न पाहिलेली अनेक आश्वर्ये पाहा. ६

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

आर्या - माझ्या एकावयवीं जग सारें तूं पहा चराचर तें ।

आणिक पाहों इच्छिसि जें तूं तेंही इथेंचि संचरतें ॥ ७ ॥

हे गुडाकेशा, आज येथे माझ्या देहात एकत्र झालेले चराचर जग आणि आणखी जे काही तू पाहू इच्छितोस ते सर्व पाहा; ७

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

आर्या - पार्था या दृष्टीनें मला पहाया समर्थ तूं नाहीं।
देतो तुजला चक्षू दिव्य तयानेचि रूप हें पाहीं ॥ ८ ॥

पण तुझ्या ह्या स्वतःच्या (चर्म) चक्षूंनी तूं मला पाहूं शकणार
नांहीस, तुला मी दिव्यदृष्टी देतो. माझा ईश्वरी योग पाहा. ८

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

आर्या - श्रीपति योगेश्वर तो बोलुनि ऐसें पृथातनूजाला ।
अपुलें ईश्वररूप प्रेमं मग त्यासि दाविता झाला ॥ ९ ॥

संजय म्हणाला - हे राजा (धृतराष्ट्रा), ह्याप्रमाणे बोलून महायोगेश्वर
कृष्णांनी आपले परमश्रेष्ठ ईश्वरीय रूप पार्थाला दाखविले. ९

अनेकवक्त्रनयनमनेकान्द्रुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

आर्या - नाना ज्यांत मुख नयन, बहु अद्भुत दर्शनीहि जें युक्त ।

नाना दिव्याभरणें, नाना दिव्यायुधेहि उद्युक्त ॥ १० ॥

धरि दिव्यलेप द्योतक जें धरिती दिव्य ज्यांत पुष्पवट ।

जें सर्वाश्चर्यमयहि जें विश्वोन्मुख अनंत निष्कपट ॥ ११ ॥

त्या विश्वरूपाला अनेक तोंडे व डोळे असून त्यांत अनेक अद्भुत
रूपे दिसत होती. त्यावर अनेक दिव्य अलंकार असून हातांत अनेक
दिव्य आयुधे होती. १० अंगावर दिव्य माळा व वस्त्रे होती. दिव्य सुगंधी
उटी लावलेली होती. असे ते अत्यंत आश्चर्यमय, प्रकाशमय, अनंत
आणि विश्वतोमुख विश्वरूप भगवानांनी अर्जुनाला दाखविले. ११

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

आर्या - जेव्हां गगनामाजीं एकसरें उगवती सहस्र रवी ।

तेव्हां महात्मयाच्या कांतीची सरि न कांति ते मिस्वी ॥ १२ ॥

आकाशामध्ये सहस्र सूर्यांची प्रभा जर एकदम प्रगट होईल तर ती त्या विश्वरूपाच्या प्रभेसारखी दिसेल. १२

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥

आर्या - त्या देवाच्या देहीं एकावयवीं अनेकधा भिन्न ।

पाहे पांडव तेव्हां हें सारें विश्वही परिच्छिन्न ॥ १३ ॥

नाना प्रकारे विभागलेले सर्व जग त्या देवदेवाच्या देहात (विश्वरूपात) एकत्र स्थित झालेले असे अर्जुनाने पाहिले. १३

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

आर्या - मग तो विस्मित झाला उठले रोमांच त्यास नरदेवा ।

करुनी साष्टांग नमन बोले जोडोनि हस्त नर देवा ॥ १४ ॥

तेव्हा अर्जुन आश्चर्यचकित झाला, त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. दोन्ही कर जोडून देवाला शिरसा प्रणाम करून तो म्हणाला, १४

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे

सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्गान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

आर्या - तुझिया देहीं पाहें सुरभूतविशेष सर्व संघ जग ।

कमलासनस्थ विधि हर देव ऋषी दिव्य सर्व ते भुजग ॥ १५ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे देवा, तुमच्या ह्या देहात सर्व देव, निरनिराळ्या प्राण्यांचा समुदाय, कमलासनस्थ ब्रह्मदेव, शंकर, सर्व ऋषी व सर्व दिव्य सर्पही मला दिसत आहेत. १५

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

आर्या - बहु कर उदर नयन मुख अनंतरूपा चहुंकडे दिससी।

आद्यंत मध्य न तुला विश्वेशा विश्वरूप तूं अससी ॥ १६ ॥

तुम्हाला अनंत बाहू, अनंत उदरे, अनंत मुखे व अनंत नेत्र असून सर्व बाजूंनी तुम्हाला अनंत रूपे आहेत असे मी पाहातो; पण हे विश्वेश्वरा, विश्वरूपा, तुमचा आदि, मध्य व अंत मला दिसत नाही. १६

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च

तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्।

दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

आर्या - चक्र-किरीट-गदा-धर दिससी सर्वत्र चहुंकडे दीप्त।

सप्रभ अशक्य आम्हां अचिंत्य दीप्तार्क वन्हिसम आम् ॥ १७ ॥

मस्तकावर मुगुट व हातांत गदा व चक्र असलेले, तेजःपुंज प्रदीप्त, अग्नी आणि सूर्य ह्यांप्रमाणे देदीप्यमान्, डोळ्यांनी पाहाण्यासही अशक्य असे अपूर्व तुम्ही सर्व ठिकाणी मला दिसता. १७

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

आर्या - अक्षर तूं वेद्य परम अव्यय आश्रय जगा न सामान्य।

शाश्वत धर्म त्राता जुनाट पुरुष मला असा मान्य ॥ १८ ॥

तुम्हीच जाणण्यास योग्य असे अक्षर परब्रह्म, तुम्हीच ह्या विश्वाचे परम आश्रयस्थान, तुम्हीच अविनाशी, शाश्वत धर्माचे रक्षक, तुम्हीच सनातन पुरुष आहांत असे मला वाटते. १८

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-

मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

आर्या - दीप्ताग्नि मुखहि बहुकर रवि-शशि नयन बहुवीर्य या तूतें।

आद्यंत मध्यही ना पाहें मी स्वप्रकाशहेतूतें ॥ १९ ॥

आदि-मध्य-अंत नसलेले, अनंतवीर्य, अनंतभुज, अशा तुमचे चंद्रसूर्य हे डोळे असून पेटलेला अग्नी हे तुमचे तोंड आहे; असे तुम्ही ह्या विश्वाला आपल्या तेजाने तापवीत आहांत असे मी पाहात आहे. १९

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं

लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

आर्या - भूस्वर्गाचें अंतर दिशाहि एक्याचि त्वां असे व्याप्त।

उग्र स्वरूप अद्भुत पाहूनि तुझे त्रिलोक संतप्त ॥ २० ॥

हे महात्मन्, आकाश व पृथ्वी ह्यांमधील अंतर आणि दाही दिशा तुम्ही एकट्याने व्यापून टाकल्या आहेत. तुमचे हे अद्भुत उग्ररूप पाहून हे त्रैलोक्य अतिशय व्यथित (भयभीत) झाले आहे. २०

अमी हि त्वां सुरसङ्गा विशन्ति

केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्गाः

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

आर्या - येती सुर शरण तुला कोणी कर जोडुनी भयें गाती।

स्वस्थ असे वंदुनि मुनि सिद्धहि करिती स्तुती तसे गा ती ॥ २१ ॥

हे पाहा, देवांचे गण तुमचे ठायी प्रवेश करीत आहेत, काही भयाने हात जोडून स्तुती करीत आहेत, 'स्वस्ति' असा शब्द उच्चारून पुष्कळ स्तोत्रांनी महर्षी व सिद्धांचे संघ तुमचे स्तवन करीत आहेत. २१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या

विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्गाः

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

आर्या - वसुरुद्रादित्यमरुत् विश्वेदेवोष्मपाश्विनीकुमर।

गंधर्व यक्ष साध्यहि विस्मित पाहाति सिद्धवर अमर ॥ २२ ॥

रुद्र, आदित्य, वसू, साध्य, विश्वेदेव, अश्विनीकुमार, मरुत्, उष्मपा (पितर), गंधर्व, यक्ष, राक्षस व सिद्धांचे संघ आश्चर्यचकित होऊन तुमच्याकडे पाहात आहेत. २२

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहूरूपादम्।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

आर्या - त्यामार्जी बहु दाढा मांड्या मुख उदर नयन पद कर ते।

विक्राळ घोर तूझे रूप जगासह मला व्यथा करतें ॥ २३ ॥

हे महाबाहो, तुमचे हे अवाढव्य, अनेक तोंडांचे, नेत्रांचे, बाहूंचे, मांड्यांचे, उदरांचे, अनेक दाढांमुळे विक्राळ दिसणारे रूप पाहून सर्व लोकांप्रमाणे मलाही अत्यंत भीती उत्पन्न झाली आहे. २३

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम्।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

आर्या - बहुवर्ण नभःस्पर्शी विस्तृत मुख दीम विपुल नेत्रांस ।

तेज सख्या तुज पाहनि गेलें मम धैर्य पावलें त्रास ॥ २४ ॥

हे विष्णो ! आकाशास भिडलेले, तेजस्वी, अनेक रंगांचे, जबडा पसरलेले, प्रदीम व विशाल अशा तुम्हाला पाहून माझा अंतरात्मा व्याकुळ झाल्यामुळे माझे धैर्य व शांती नाहीशी झाली आहेत. २४

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

आर्या - दंष्ट्रा कराल वदनें तूझीं काळाग्नितुल्य देवेशा ।

पाहनि दिशाहि भुललों सुखहि न मज हो प्रसन्न जगदीशा ॥ २५ ॥

विक्राळ दाढांनी युक्त व प्रलयकाळच्या अग्नीसारखी प्रज्वलित तुमची तोंडे पाहून मला दिशा कळत नाहीत व सुखही वाटत नाही. ह्यासाठी हे जगन्निवासा ! देवदेवा ! प्रसन्न व्हा. २५

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ

सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलग्रा दशनान्तरेषु

संहश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

आर्या - हे धार्तराष्ट्र सारे आणिकही भूमिपाळ तत्पक्षी ।

भीष्म द्रोणहि कर्णहि तैसे जे वीर आमुच्या पक्षीं ॥ २६ ॥

दंष्ट्रा कराल भ्यासुर जीं वदनं रिघति त्यांत संपूर्ण।

दांतांत लागले जे कोणी त्यांचीं शिरें दिसति चूर्ण ॥ २७ ॥

राजांच्या समुदायासह धृतराष्ट्राचे सर्व पुत्र, भीष्म, द्रोण, कर्ण आणि
आम्हाकडील सर्व मुख्य योद्धे, २६ तुमच्या विक्राळ दाटांच्या ह्या अनेक
भयंकर तोंडात त्वरेने शिरत आहेत व काही दांतांमध्ये अडकून
मस्तकांचा चुराडा झालेले असे दृष्टीस पडत आहेत. २७

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः

समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीरा

विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

आर्या - सागरसन्मुख जाती वेग नद्यांचे जसेहि नीरांचे।

तेविं तुङ्ग्या दीममुखीं समूह निघती नृलोक वीरांचे ॥ २८ ॥

नद्यांचे प्रवाह धाव घेऊन जसे समुद्रात मिळतात, तसे हे
नरलोकवीर तुमच्या सर्वतः प्रज्वलित मुखात शिरत आहेत. २८

यथा प्रदीपं ज्वलनं पतङ्गा

विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोका-

स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

आर्या - जैसे दीपान्निमर्धे वेगेंचि पतंग पडुनि मरताती।

तैसे वदनीं तुङ्गिया मरावया लोक शीघ्र शिरताती ॥ २९ ॥

प्रदीप दीपांवर पतंग जसे वेगाने झडप घालतात, तसे हे लोक नाश
पावण्यासाठी तुमच्या मुखांमध्ये मोठ्या वेगाने शिरत आहेत. २९

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-

ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं

भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥

आर्या - सर्वत्र दीम वदनें लोकांचा करिसि भक्षुनी ग्रास ।

कांती अत्युग्र तुझ्या तापविती या जनां समग्रांस ॥ ३० ॥

हे विष्णो, पेटलेल्या मुखांनी सर्व लोकांना सभोंवार ग्रासून टाकीत तुम्ही जिभा चाटीत आहां, तुमच्या उग्र प्रभा आपल्या तेजाने संपूर्ण त्रिभुवनाला व्यापून टाकून तापवीत आहेत. ३०

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

आर्या - तूं कोण उग्ररूपी वद तुज नमित्तों प्रसन्न हो आघा ।

तुज जाणों इच्छितसें प्रवृत्ति नेणें तुझी स्वसंवेद्या ॥ ३१ ॥

उग्ररूप धारण करणारे असे तुम्ही आहांत तरी कोण ते मला सांगा ! हे देवश्रेष्ठा, तुम्हास नमन असो, प्रसन्न व्हा ! तुम्हा आदिपुरुषास तत्त्वतः जाणण्याची माझी इच्छा आहे. तुमची प्रवृत्ती (लीला किंवा करणी) मला कळत नाही. ३१

श्रीभगवानुवाच ।

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

आर्या - मी लोक संहारया झालों काळ प्रवृद्ध ऐसा रे ।

योद्धे रणीं उभे जे तुजवांचुनि उतरतील हे सारे ॥ ३२ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - लोकांचा संहार करणारा मी मोठा काळ आहे, प्राण्यांचा संहार करण्यास्तव मी येथे प्रवृत्त झालो आहे. तू जरी युद्ध केले नाहीस तरी ह्या सैन्यात उभे असलेले सर्व योद्धे राहाणार नाहीत (अर्थात मरणारच). ३२

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम्।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

आर्या - यास्तव उठ तूं यश घे म्यां तों वधिले अर्धीच सर्व अर्जी।
करि युद्ध राज्य अपुलें जिंकीं तूं हो निमित्तमात्र अजी ॥ ३३ ॥

ह्यास्तव तूं ऊठ, यश मिळव आणि शत्रूंना जिंकून समृद्ध राज्याचा
उपभोग घे. हे मी पूर्वीच मारून टाकले आहेत. हे सव्यसाची (अर्जुना),
तू नुसता निमित्त हो. ३३

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान्।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

आर्या - भीष्म द्रोण जयद्रथ कर्ण तसे अन्य वीरही प्रथित।
म्यां वधिल्यांस वधीं तूं जिंकिसि रिपु युद्ध कर न हो व्यथित ॥ ३४ ॥

मी (पूर्वीच) मारलेल्या भीष्म, द्रोण, जयद्रथ, कर्ण यांना व दुसऱ्या
वीरांना तू मार. भिऊ नको, युद्ध कर. रणात तू शत्रूंना जिंकशील. ३४

संजय उवाच।

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

आर्या - कांपे भ्याल्याहुनि मी कर जोडुनि कृष्णवचन पांडव तें।
पेकुनि पुनरपि सद्गद बोले घडिघडि करोनि दंडवतें ॥ ३५ ॥

संजय म्हणाला - कृष्णाचे हे भाषण ऐकून धरधरां कांपणारा अर्जुन हात जोडून नमस्कार करून भीतभीत सद्वदित कंठाने पुनः म्हणाला. ३५

अर्जुन उवाच ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्गाः ॥ ३६ ॥

आर्या - जग सर्व हृषीकेशा यशें तुझ्या दृष्ट आणि अनुरक्त ।

राक्षस पळति भयानें नमिती तुज सिद्धसंघ हे युक्त ॥ ३६ ॥

अर्जुन म्हणाला - हृषीकेशा, तुमच्या कीर्तीनि सर्व जग आनंदभरित होते आणि तुमच्यावर प्रेम करते; तसेच राक्षस भयभीत होऊन दशदिशांना पळतात आणि सिद्धांचे संघ तुम्हाला नमस्कार करतात हे सर्व योग्यच आहे. ३६

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्

गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

आर्या - तुज जन न कां नमिति ते ब्रह्म्याला थोर आद्य तूं कर्ता ।

अव्यक्ताहुनि पर तूं अक्षर तूंही अनंत तूं भर्ता ॥ ३७ ॥

हे महात्मन्, ब्रह्मदेवाचे उत्पत्तिस्थान व त्यापेक्षा श्रेष्ठ अशा तुम्हाला ते का नमन करणार नाहीत ? हे अनंता, देवेशा, जगन्निवासा, तुम्ही सत् व असत् असून त्यांपलीकडील अविनाशी तत्त्वही तुम्हीच आहांत. ३७

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम

त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

आर्या - पुरुष परंधाम परम विश्वमया आदिदेव तमभेत्ता।

विश्व व्याम तुवां ह्ये पुरातनानंत वेद्य तूं वेत्ता ॥ ३८ ॥

तुम्ही आदिदेव, पुराणपुरुष, विश्वाचा आधार, ज्ञाते, ज्ञेय आणि श्रेष्ठ स्थान आहांत. हे अनंतरूपा, तुम्हीच हे विश्व व्यापले आहे. ३८

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

आर्या - प्रपितामह प्रजापति, तूं शशि वरुणाग्नि वायु तो शमन।

नमित्तो सहस्रदां मी, मागुति करित्तो पुनः पुन्हा नमन ॥ ३९ ॥

वायू, यम, अग्नी, वरुण, चंद्र, प्रजापती आणि त्याचाही पिता तुम्हीच आहांत, सहस्रवेळा, पुनः पुनः तुम्हाला नमन असो. ३९

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

सर्व समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

आर्या - सर्वत्र तूज सर्वा नमित्तो देवा पुढेहि अणि मागे।

अतिविक्रम तूं व्यापिसि तुज नमिती सर्व लोक या मागे ॥ ४० ॥

हे सर्वात्मका, तुम्हाला समोरून, पाठीमागून आणि सर्व बाजूंनी नमस्कार असो. तुमचा पराक्रम अगणित व वीर्य अनंत असून तुम्ही सर्वाना व्यापून राहिल्यामुळे तुम्ही 'सर्व' आहांत. ४०

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
 विहारशय्याऽऽसनभोजनेषु ।
 एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं
 तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

आर्या - स्नेहें अणि प्रमादें नेणुनि महिमा सखा म्हणुनि सदयां ।
 बदलों हेंचि तुला मी हे कृष्णा हे यदूत्तमा सख्या ॥ ४१ ॥
 हास्यें करिता झालों सुखशयन क्रीडनाशनासन मी ।
 एकांतीं लोकांतीं करीं क्षमा मी क्षमापनार्थ नमीं ॥ ४२ ॥

तुमचा महिमा न जाणता बरोबरीचा मित्र समजून 'हे कृष्णा, हे यादवा, हे सख्या,' असे म्हणून प्रीतीने अथवा चुकीने जे काही मी अमर्याद बोललो असेन आणि हे अच्युता, आहारविहारात किंवा निजण्याबसण्यात, एकान्ती किंवा चारचौघांत मी जो काही विनोदाने तुमचा अपमान केला असेल त्या सर्वांबद्दल, अचिंत्यप्रभाव अशा तुमची मी क्षमा मागतो. ४१-४२

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य
 त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
 न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
 लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥

आर्या - स्थिरचर लोकांचा तूं बाप गुरु श्रेष्ठ आणि पूज्य महा ।
 न तुज समान अधिक कुणि त्रिजगीं तूझा प्रभाव अनुपम हा ॥ ४३ ॥
 तुम्ही ह्या चराचर जगाचे उत्पादक, पूज्य आणि गुरुचे गुरु आहांत.
 हे अतुलप्रभावा, त्रैलोक्यात तुमच्या बरोबरीचा कोणी नाही; मग तुमच्याहून अधिक श्रेष्ठ कोटून असणार ? ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
 प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
 पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
 प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥

आर्या - यास्तव साष्टांग नमीं प्रसन्न हो मज करीं क्षमा ऐशी।

जैसी करि बाप सुता मित्र सख्या कीं प्रिय प्रिया तैसी ॥ ४४ ॥

म्हणून स्तुत्य व समर्थ अशा तुम्हाला साष्टांग नमस्कार करून प्रसन्न होण्याविषयी मी प्रार्थना करतो. पिता पुत्राचे, मित्र मित्राचे व प्रिय व्यक्ती प्रिय व्यक्तीचे अपराध क्षमा करतो, त्याप्रमाणे हे देवा, तुम्ही मला क्षमा करणे योग्य आहे. ४४

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे।

तदेव मे दर्शय देव रूपं

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

आर्या - पूर्वी न देखियेलें उठले रोमांच यास पाहूनी।

भयभीतमना मज तें दावीं रूप प्रसन्न होऊनी ॥ ४५ ॥

पूर्वी कधीही न पाहिलेले विश्वरूप पाहून मला हर्ष झाला खरा, पण माझे मन भयाने व्याकुळ झाले आहे. हे देवेशा, हे जगन्निवासा, आता प्रसन्न व्हा आणि ते पहिले रूप दाखवा. ४५

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-

मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

आर्या - चक्र किरीट गदा तें धरि पहिलें रूप तूं चतुर्बाहो।

अमितकरा विश्वतनू त्या रूपें इच्छितों तुला पाहों ॥ ४६ ॥

मस्तकी मुगुट व हाती गदाचक्र असे तुम्हाला मी पाहू इच्छितो. हे सहस्रबाहो विश्वमूर्ते, आपल्या चतुर्भुज रूपाने आता प्रगट व्हा. ४६

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं

यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

आर्या - म्यां रूप आत्मयोगें तोषुनि तुज परम दाविलें तें जें ।

तुजविण अन्य न पाहे विश्व अनंताद्य युक्त जें तेजें ॥ ४७ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - मी प्रसन्न होऊन तेजोमय, अनंत, आद्य व श्रेष्ठ असे विश्वरूप माझ्या योगसामर्थ्याने तुला दाखविले. हे तुजवाचून दुसऱ्या कोणीही ह्यापूर्वी पाहिलेले नाही. ४७

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

आर्या - नरलोकीं उग्र तपें दानमखें कर्म-वेद-अध्ययनें ।

त्या रूपें मी तुजविण शक्य पहाया न अन्य या नयनें ॥ ४८ ॥

हे कुरुश्रेष्ठा, वेदांनी, यज्ञांनी, स्वाध्यायाने, दानांनी, विधियुक्त कर्मांनी अथवा उग्र तपांनी माझे हे रूप तुझ्याखेरीज दुसऱ्या कोणालाही ह्या लोकी पाहावयास मिळणे शक्य नाही. ४८

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ् ममेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

आर्या - घोर स्वरूप पाहुनि न हो व्यथा मूढभाव बापा हा ।

निर्भय संतुष्ट मनें माझे पूर्वस्वरूप बा पाहा ॥ ४९ ॥

माझे हे घोर रूप पाहून तू भिऊ नकोस. भय सोडून आनंदाने हेच
रूप पुनः नीट पाहा. ४९

संजय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

आर्या - बोलुनि ऐसें पुनरपि दावी निज रूप तो तया श्वासीं ।

होउनि सौम्य श्रीहरि भ्याला जो पार्थ त्यासि आश्वासी ॥ ५० ॥

संजय म्हणाला - ह्याप्रमाणे भाषण करून वासुदेवांनी अर्जुनाला
पुनः आपले रूप दाखविले आणि पुनः सौम्यतनू धारण करून भयभीत
अर्जुनाला त्या महात्म्याने आश्वासन दिले. ५०

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

आर्या - हें मानुषरूप तुझें पाहुनि सौम्य प्रसन्नचित्त असें ।

स्वस्थ प्रकृतिहि झाली वाटे मी जन्मलोचि आजि असें ॥ ५१ ॥

अर्जुन म्हणाला - जनार्दना, हे तुमचे सौम्य मानवरूप पाहून माझे
मन पूर्ववत् सावरले आहे व सावध व स्वस्थ झाले आहे. ५१

श्रीभगवानुवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

आर्या - जें देखिलें तुवां रे अज्ञक्य जें रूप तें पहायास ।

पाहों इच्छिति सुरही माझ्या रूपास ते महायास ॥ ५२ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - तू पाहिलेले माझे हे रूप पाहाणे अशक्य आहे, हे पाहाण्याची देवांनाही इच्छा असते. ५२

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

आर्या - या परिचा मी दानें यज्ञें वेदें तर्पेहि सायासें ।

शक्य पहायास नसें जैसें त्वां देखिलें अनायासें ॥ ५३ ॥

माझे विश्वरूप जसे तू पाहिलेस तसे वेदांनी, तपाने, दानाने किंवा यज्ञानेही कोणी पाहाणे शक्य नाही. ५३

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

आर्या - ऐसा मी परि एका भक्तीनें लभ्यही प्रवेशाया ।

जाणावया पहाया तत्त्वे मी सुलभ समज ऐशा या ॥ ५४ ॥

हे अर्जुना, केवळ अनन्यभक्तीनेच मला यथार्थ जाणणे, पाहाणे व माझ्या ठायी प्रवेश करणे (मद्रूप होणे) शक्य आहे. ५४

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सद्भवर्जितः ।

निर्वैः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

आर्या - मी तों परम जयाला मम अर्चक आणि नित्य मद्भक्त ।

निर्वै सर्व भूतीं पावे मातें असंग तो युक्त ॥ ५५ ॥

माझ्या प्रीत्यर्थ कर्म करणारा, मत्परायण, संगविरहित आणि सर्व भूतांचे ठायी निर्वै असणारा असा जो माझा भक्त असतो तो, हे पांडवा, मला येऊन मिळतो. ५५

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदांतील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्रांतील

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी विश्वरूपदर्शनयोग नावाचा

अकरावा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय।

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

भक्तियोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्॥

[ह्या अध्यायाचे नाव भक्तियोग आहे. अकराव्या अध्यायात पाहिलेल्या विश्वरूपाची - सगुण ब्रह्माची - भक्ती करणारे आणि अव्यक्त अक्षराची - निर्गुण ब्रह्माची - उपासना करणारे ह्या दोहोंमध्ये श्रेष्ठ योगवेत्ते कोण असा अर्जुनाने प्रश्न केला (श्लोक १). ह्याला भगवंतांनी उत्तर दिले की, दोन्ही उपासक मलाच येऊन मिळतात; पण निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणाऱ्याला कष्ट अधिक होतात आणि जे मन्निष्ठ होऊन सर्व कर्म मला अर्पण करून माझे ध्यान व भजन करतात, त्या माझ्या भक्तांचा मी त्वरित उद्धार करतो; ह्याकरता माझ्या ठायीच मन लाव, माझ्या ठिकाणी बुद्धी स्थिर कर (श्लोक २-८). नंतर भगवत्प्राप्तीचे उपाय किंवा साधने एकाहून एक श्रेष्ठ (म्हणजे सुखकर व सोपी) अशी १ अभ्यास, २ ज्ञान, ३ ध्यान व ४ कर्मफलत्याग अशी सांगून (श्लोक ९-१२) भगवंतांनी पुढे अध्यायाच्या शेवटपर्यंत (श्लोक १३-२०) आपल्या प्रिय भक्ताची लक्षणे वर्णिलेली आहेत.

येथे हे लक्षात ठेवण्याजोगे आहे की, मागे दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवटी (श्लोक ५५-७२) सांगितलेली (स्थितप्रज्ञ) कर्मयोग्याची लक्षणे, ह्या बाराव्या अध्यायाच्या शेवटी (श्लोक १३-२०) सांगितलेली प्रिय भक्ताची (भक्तियोग्याची) लक्षणे आणि अठराव्या अध्यायाच्या शेवटी (श्लोक ५१-५६) सांगितलेली ज्ञान्याची (ज्ञानयोग्याची) लक्षणे बहुतेक अंशी सारखीच आहेत. तेव्हा गीताकारांना कर्म, भक्ती आणि ज्ञान ह्या साधनांत परस्परविरोध न दिसता एकवाक्यता म्हणजे योगच दिसतो; यावरून गीतेत सर्व योगांचा सुंदर समन्वय आहे हे स्पष्ट आहे.]

अर्जुन उवाच ।

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

आर्या - संतत युक्त असे जे उपासिती भक्त तुज तुझ्याचि मर्ते ।

अक्षर अव्यक्त भजति त्यांतहि ते कोण योगवित्तम ते ॥ १ ॥

अर्जुन म्हणाला - ह्याप्रमाणे नेहमी युक्त होऊन जे भक्त तुझे विश्वरूपाचे (सगुण ब्रह्माचे) भजन करतात आणि जे अव्यक्त अक्षराची (निर्गुण ब्रह्माची) उपासना करतात, त्यांपैकी उत्तम योगवेत्ते कोण ? १

श्रीभगवानुवाच ।

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

आर्या - ठेवुनि मजवरि मन जे परम श्रद्धा धरोनि हे अन्य ।

मर्ते उपासिती जे ते मजला युक्ततम महामान्य ॥ २ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - जे माझ्या ठायी मन लावून नेहमी युक्त (स्थिरचित्त) होऊन परम श्रद्धेने माझी उपासना करतात ते मला श्रेष्ठ योगी वाटतात; २

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

आर्या - अव्यक्त ध्रुव अक्षर सर्वग ज्या निर्गुणांत मन नचळ ।

कूटस्थ अनिर्देश्यहि उपासिती जे अचिंत्य अणि अचळ ॥ ३ ॥

सर्वत्र तुल्यदृष्टी इंद्रियगतिकें करोनियां दमन ।

सर्व प्राणिहितीं जे तत्पर पावति मलाच ते अमन ॥ ४ ॥

पण जे इंद्रियांचे संयमन करून, सर्वत्र समबुद्धी ठेवून, सर्व प्राणिमात्रांचे हित करण्याविषयी तत्पर होऊन, अनिर्वाच्य, अव्यक्त, सर्वव्यापी, अचिंत्य, अविकार्य, अचल व नित्य अशा अक्षराची (निर्गुण ब्रह्माची) उपासना करतात तेही मलाच प्राप्त होतात. ३-४

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

आर्या - अव्यक्तसक्तमन जे होताति क्लेश त्यांचिया देहीं ।

अव्यक्त गतीतें बा बहुत क्लेशांचि पावती देही ॥ ५ ॥

त्यांचे मन अव्यक्ताच्या ठिकाणी आसक्त झाल्यामुळे त्यांना अधिक क्लेश होतो; कारण देहवान प्राण्यांना अव्यक्ताची गती (निष्ठा किंवा उपासना) फार कष्टाने प्राप्त होते; ५

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

आर्या - माझ्या ठायीं सर्वहि कर्म जे अर्पुनीहि मत्पर ते ।

ध्याती उपासिती मज अनन्य त्यांचा न योग तो परते ॥ ६ ॥

कुंतीतनया त्यांचा दुःखप्रद मृत्युयुक्त भवसिंधू ।

अटवूनि उद्धरीं मी नेटें त्यांलागिं दीनजनबंधू ॥ ७ ॥

पण हे पार्था, जे मन्निष्ठ होऊन सर्व कर्म मला अर्पण करून अनन्य भावाने माझे ध्यान व भजन करतात त्या मच्चित्त झालेल्या भक्तांचा मी ह्या मृत्युमय भवसागरातून त्वरित उद्धार करतो. ६-७

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

आर्या - ठेवीं मजवरि मन तें पार्था बुद्धीसही न दे परतूं ।

निःसंशय मजमार्जीं प्रवेशसी पांडवा अतःपर तूं ॥ ८ ॥

माझ्याच ठायी मन ठेव, माझ्याच ठिकाणी बुद्धी स्थिर कर म्हणजे देहपातानंतर तू माझ्याच ठायी येऊन राहाशील, ह्यांत संशय नाही. ८

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥९॥

आर्या - जरि शक्य न होय तुला मजमाजीं अचळ मन समाधानें।
तरि तूं मज पावाया इच्छीं अभ्यास-योग-संधानें ॥९॥

आणि जर माझ्या ठिकाणी चित्त सुस्थिर ठेवणे तुला शक्य होत नसेल तर अभ्यासयोगाने मला प्राप्त करून घेण्याची इच्छा कर. ९

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

आर्या - अभ्यास न होय जरी तरि मत्प्रीत्यर्थ विहित कर्म करीं।
किंकरितां मदर्थ कर्म पावसि तूं सिद्धि आत्मसौख्य करीं ॥ १० ॥

अभ्यास करण्यासही तू असमर्थ असशील तर सर्व कर्म मदर्थ (मत्प्रीत्यर्थ) कर. मदर्थ कर्म केल्यानेही तू सिद्धी पावशील. १०

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

आर्या - हेही जरि तुज नोहे तरि करि माझाचि आश्रय स्वच्छ।
जिंकुनि मन हें पार्था टाकावें सर्व कर्मफळ तुच्छ ॥ ११ ॥

हेही (मत्प्रीत्यर्थ कर्म) तुझ्या हातून होत नसेल तर माझ्या योगाचा आश्रय करून (अनन्यभावे शरण येऊन) व मनाचा संयम करून सर्व कर्मांच्या फलाचा त्याग कर. ११

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

आर्या - ज्ञानहि अभ्यासाहुनि शुभकर तें ध्यान त्याहुनीहि पर।
त्याहुनि कर्म-फळाचा त्याग त्यागेंचि शांति या उपर ॥ १२ ॥

अभ्यासाहून ज्ञान श्रेष्ठ, ज्ञानाहून ध्यान श्रेष्ठ आणि ध्यानाहून कर्मफलत्याग श्रेष्ठ होय; त्यागापासून त्वरित शांती प्राप्त होते. १२

अद्वेषा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

आर्या - मैत्र क्षमी सदयही सर्वाभूतीं सदैव अद्वेषा ।

निर्मम निरहंकारी ज्याची दुःखीं सुखींहि सम चेष्टा ॥ १३ ॥

संतत योग करी जो मनोजयानें सदैव संतुष्ट ।

अर्पी मन बुद्धि मला दृढ निश्चय भक्त जो मला इष्ट ॥ १४ ॥

सर्व भूतांचा द्वेष न करणारा, मित्रभावाने वागणारा, दयाळू, निर्मम (ममताशून्य), निरहंकारी (अभिमानरहित), सुखदुःखाला सम मानणारा, क्षमाशील, सदा संतुष्ट, योगी (स्थिरचित्त), संयमी, दृढनिश्चयी, माझ्या ठायी मन व बुद्धि अर्पण केलेला असा माझा भक्त मला प्रिय होय. १३-१४

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

आर्या - भीती लोक न ज्याला लोकां भीतो न जो मला भजतो ।

हर्ष क्रोध भय अणी उद्वेगें मुक्त आवडे मज तो ॥ १५ ॥

ज्याच्यापासून लोकांना त्रास होत नाही व ज्याला लोकांपासून त्रास होत नाही, तसेच हर्ष, क्रोध, भय आणि उद्वेग ह्यांपासून जो अलिप्त असतो, असा भक्त मला प्रिय होय. १५

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

आर्या - जो शुचि दक्ष गतव्यथ निस्पृह जो पूर्ण सुगुणराशीन ।

सर्वोद्योगत्यागी तो प्रिय मज भक्त अति उदासीन ॥ १६ ॥

निस्पृह, शुचिर्भूत (अंतर्बाह्य), दक्ष, उदासीन, खेदरहित, सर्व (काम्य) कर्माचा त्याग करणारा, असा माझा भक्त मला प्रिय होय. १६

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

आर्या - हर्ष द्वेष नसे ज्या न करी शोक स्पृहा महाघोर।

टाकी शुभाशुभां जो प्रिय मजला भक्तियुक्त तो थोर ॥ १७ ॥

ज्याला हर्ष नाही, द्वेष नाही, शोक नाही, कांक्षा (इच्छा) नाही, ज्याने शुभाशुभ कर्माचा (पापपुण्याचा) त्याग केला आहे तो माझा भक्त मला प्रिय होय. १७

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

आर्या - सम शत्रु मित्र ज्याला समान तैसाचि मान अपमानीं।

त्यागी जो संगालें शीतोष्णीं सौख्यदुःख सम मानी ॥ १८ ॥

निंदा स्तुति तुल्य जया गेह त्यागोनि भक्तिला सजला।

संतुष्ट यथालाभें मौनी स्थिरबुद्धि तो रुचे मजला ॥ १९ ॥

शत्रू आणि मित्र, मान आणि अपमान, शीत आणि उष्ण, सुख आणि दुःख ही ज्याला समान झाली, ज्याला कसलीच आसक्ती नाही, १८ निंदा व स्तुती ह्यांना समान मानणारा, मौनी, जे काही मिळेल त्यांत संतुष्ट असणारा, घरादाराचा आश्रय न करणारा, असा स्थिरबुद्धी भक्तिमान् पुरुष मला प्रिय होय. १९

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

आर्या - पार्था हें धर्म्यामृत यथोक्त सद्भक्त यास जे भजती।

विश्वासू मत्पर ते प्रीति तयांची असेच मज बहु ती ॥ २० ॥

श्रद्धावान् आणि मत्परायण होऊन जे ह्या धर्म्यामृताची - अमृततुल्य
धर्माची - उपासना करतात ते भक्त मला अत्यंत प्रिय होत. २०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषदांतील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा
श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी भक्तियोग नावाचा
बारावा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[ह्या अध्यायात भगवंतांनी क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञान सांगितले आहे. क्षेत्र म्हणजे (पंच) महाभूते, अहंकार, बुद्धी, अव्यक्त (प्रकृती), दहा इंद्रिये, मन, पाच विषय, इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, संघात (शरीर व इंद्रिये ह्यांचा संयोग), चेतना आणि धृति ह्यांचा समुदाय किंवा थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे शरीर आणि क्षेत्रज्ञ म्हणजे सर्व क्षेत्रांमध्ये असणारा आणि क्षेत्रांना जाणणारा. हे क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचे ज्ञान आपणास मान्य आहे असे भगवंतांनी सांगितले आहे (श्लोक १-६); पुढे ज्ञान म्हणजे काय, ज्ञानात किती गोष्टींचा अंतर्भाव होतो ते, म्हणजे अमानित्व, अहिंसा, वैराग्य, चित्ताची समता, अनन्यभक्ती इत्यादि ज्ञानांगे आणि त्याविरुद्ध गोष्टी म्हणजे अज्ञान (श्लोक ७-११) असे सांगितले आहे. त्यानंतर ज्ञेय म्हणजे सगुण निर्गुण ब्रह्म ह्याचे वर्णन करून (श्लोक १२-१७) भगवान् पुनः सांख्यांच्या पुरुष-प्रकृतीच्या विवेचनाकडे वळले आहेत. प्रकृती व पुरुष ही दोन्ही अनादि आहेत, सर्व विकार व गुण प्रकृतीपासून उत्पन्न होतात आणि पुरुष प्रकृतीत अधिष्ठित होऊन सुखदुःखांचा उपभोग घेतो इत्यादि सांगून (श्लोक १९-२२) भगवंतांनी पुनः देहात असलेल्या परमात्म्याचे वर्णन करून त्याला कोणी ध्यानाने, कोणी सांख्ययोगाने, कोणी कर्मयोगाने पाहातात, दुसरे कोणी अनुभवी गुरूंनी सांगितल्याप्रमाणे उपासना करतात आणि मुक्त होतात; हा परमात्मा आकाशाप्रमाणे व्यापक व अलिप्त आणि सूर्याप्रमाणे प्रकाशक आहे, हे क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाचे ज्ञान जाणणारे लोक परमगतीला पोहोचतात; असे विवरण अध्यायाच्या अखेरपर्यंत करून हा विषय पूर्ण केला आहे.]

श्रीभगवानुवाच ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

आर्या - हें तव शरीर पार्था, वर्णिलें क्षेत्र तत्त्वेवेत्त्यांनीं ।

त्यातें जाणें वा जो, तोचि क्षेत्रज्ञ बोलिल्ला त्यांनीं ॥ १ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - हे कौंतेया, ह्या शरीरास क्षेत्र (शेत) असे म्हणतात. हे शरीर जो जाणतो त्याला क्षेत्रज्ञ (संसारी जीव) असे तत्त्वज्ञानी म्हणतात. १

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

आर्या - क्षेत्रज्ञ सर्व भूतीं जो तो मी जाण न करि अनुमान ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचे ज्ञानचि जें होय तें मला मान ॥ २ ॥

हे भारता, सर्व क्षेत्रांमध्ये क्षेत्रज्ञ मी आहे असे जाण; क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ ह्यांचे जे तत्त्वतः ज्ञान तेच ज्ञान होय (इतर व्यर्थ पांडित्य) असे माझे मत आहे. २

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

आर्या - तें क्षेत्र होय जेथुनि जया विकारें जसेंहि संक्षेपें ।

तूं ऐक ज्या प्रभावे युक्त क्षेत्रज्ञ हेंहि संक्षेपें ॥ ३ ॥

ते क्षेत्र म्हणजे काय, कोणत्या प्रकारचे, त्याचे विकार कोणते, त्यात कशापासून काय होते, तसेच तो क्षेत्रज्ञ कोण व त्याचा प्रभाव काय हे मी संक्षेपाने सांगतो, ऐक. ३

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

आर्या - बहुधा वर्णित ऋषिंनीं सुज्ञांनींही अनेकविध श्रुतिंत ।

तें ब्रह्मसूत्रपादें सहेतुकें निश्चयात्मकें गीत ॥ ४ ॥

हे (क्षेत्रक्षेत्रज्ञ) ज्ञान ऋषींनी, ऋग्वेदादि वेदांनी आणि हेतुपूर्वक निश्चित केलेल्या ब्रह्मसूत्रांतील पदांनी बहुत प्रकारे गाइले आहे. ४

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

आर्या - पंचमहाभूतें हीं बुद्धी अव्यक्त आणि अहंकार ।

एकादशेंद्रियें ते पंच विषय करिति जे बहु विकार ॥ ५ ॥

संघात चेतना धृति वीरच्छा दुःख सौख्यहि विकारी ।

क्षेत्र तुला संक्षेपें कथिलें हें तूं अहेसि अधिकारी ॥ ६ ॥

(पंच) महाभूते, अहंकार, बुद्धी, अव्यक्त (प्रकृती), दहा इंद्रिये, एक मन, इंद्रियांचे पाच विषय, इच्छा, द्वेष, सुखदुःख, संघात (शरीर व इंद्रिये ह्यांचा संयोग), चेतना आणि धृति (धैर्य) ह्या इतक्या तत्त्वांच्या समुदायास संक्षेपाने सविकार क्षेत्र असे म्हटले आहे. ५-६

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

आर्या - मानत्याग अदंभ क्षांति सरळता तशीचहि अहिंसा ।

स्थैर्य मनोजय शुचिता गुरुसेवा करिति ताप जे हिंसा ॥ ७ ॥

त्याग अहंकाराचा आणि वर्जन इंद्रियार्थ तोषांचें ।
दर्शन घडीघडीही जन्मजराव्याधिदुःखदोषांचें ॥ ८ ॥

सक्त न होतां असणें अलिप्त सर्वत्र दार सुत गेहीं ।
समचित्त नित्य होणें इष्टानिष्टोपपत्तियोगेहीं ॥ ९ ॥

पार्था अनन्ययोगें अव्यभिचारी मतीस मम भजनीं ।
तैसी या जनसंगीं अप्रीति प्रीति पांडवा विजनीं ॥ १० ॥

मान नसणे, दंभ नसणे, अहिंसा, शांती (क्षमाशीलता), आर्जव (सरळपणा), गुरूसेवा, अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा, स्थैर्य, आत्मसंयम (मनोनिग्रह), ७ विषयांविषयी वैराग्य, अहंकाराचा अभाव; जन्म, मृत्यू, जरा (वार्धक्य), व्याधी आणि दुःख ह्यांच्या ठिकाणी वारंवार दोष दृष्टीने पाहाणे, ८ अनासक्ती, स्त्रीपुत्रगृह इत्यादिकांत लंपट नसणे, इष्टानिष्ट प्राप्त झाले तरी चित्ताची समता राहाणे, ९ माझ्या ठायी अनन्यभावाची अदळ भक्ती, एकान्तवास, लोकसमुदायात जाण्याचा कंटाळा, १०

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

आर्या - अध्यात्मज्ञानरती तत्त्वज्ञानार्थदृष्टि हें ज्ञान ।

कथिलें तुज म्यां पार्था जें या व्यतिरिक्त तेंचि अज्ञान ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञानाचे नित्य अनुशीलन, तत्त्वज्ञानाच्या अर्थाचे (मोक्षाचे) आलोचन म्हणजे ज्ञान आणि ह्यांहून जे विपरीत ते अज्ञान होय. ११

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

आर्या - कथितों जें ज्ञेय तुला जाणुनियां अमृत पावती सत्य ।

तें ब्रह्म अनादि परम न स्थूल न सूक्ष्म तें असे नित्य ॥ १२ ॥

जे जाणल्याने मोक्ष मिळतो ते ज्ञेय मी तुला सांगतो. ते अनादि, श्रेष्ठ ब्रह्म होय. त्याला 'सत्' म्हणत नाहीत व 'असत्' ही म्हणत नाहीत; १२

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

आर्या - सर्वत्र पाद कर जें तैसें सर्वत्र हो उदारा हे।

सर्वत्र नयन शिर मुख सर्व व्यापूनि जें सदा राहे ॥ १३ ॥

त्याला सर्वत्र हातपाय आहेत, सर्व बाजूंनी डोळे, मस्तके व मुखे आहेत, सर्वत्र कान आहेत आणि ते सर्वाना व्यापून राहिले आहे. १३

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

आर्या - जें सर्वेन्द्रियवर्जित करि सर्वेन्द्रियगुण प्रकाशातें।

सर्वाधार असक्तहि निर्गुण परि भोगितो गुणांशातें ॥ १४ ॥

सर्व इंद्रियांच्या गुणांचे ते भासक असून त्याला कोणतेच इंद्रिय नाही. ते अनासक्त असून सर्वभूतांचे धारण, पोषण करणारे आहे. निर्गुण असून गुणांचा उपभोग घेणारे आहे. १४

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च।

सूक्ष्मत्वान्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

आर्या - भूतीं अंतर्बाह्य व्यापक जें चरहि आणि जें अचर।

न कळे सूक्ष्म म्हणोनी संनिधवतीं तसेंही दूरतर ॥ १५ ॥

ते सर्व भूतांच्या आत व बाहेरही आहे, चर व अचरही आहे. सूक्ष्म असल्यामुळे जाणण्यास अशक्य आहे. ते दूर असून जवळही आहे. १५

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

आर्या - भिन्नहि नसोनि भूतीं भिन्नापरि राहतें समग्रासी।

ते ज्ञेयहि भूतांचें पोषक अणि निर्मुनी जगत्रासी ॥ १६ ॥

ते ज्ञेय अखंड असून सर्व भूतांत वेगवेगळे आहेसे दिसते. ते सर्व भूतमात्रांस धारण करणारे, ग्रासणारे आणि उत्पन्न करणारे आहे. १६

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १७ ॥

आर्या - ज्योतींत ज्योति असें वर्णिलें पांडवा तमापरतें।

ज्ञान ज्ञेय ज्ञानप्राप्यहि सर्वातरीं न यापरतें ॥ १७ ॥

त्याला तेजांचेही तेज व अंधारा (अज्ञाना) पलीकडचे म्हणतात. ज्ञान, ज्ञेय (जाणण्याची वस्तू), ज्ञानगम्य (ज्ञानाने कळणारे), तेच असून सर्वांच्या हृदयात तेच अधिष्ठित आहे. १७

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

आर्या - ऐसें क्षेत्रज्ञान ज्ञेयहि उपदेशिलेंचि संक्षेपें ।

मद्भक्त जाणुनी हें मद्भावा पावती अविक्षेपें ॥ १८ ॥

ह्याप्रमाणे क्षेत्र, ज्ञान, ज्ञेय म्हणजे काय हे संक्षेपाने सांगितले. हे तत्त्वतः जाणून माझा भक्त माझ्या स्वरूपाला पोचतो. १८

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वचनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

आर्या - पुरुष प्रकृती दोनी जाण अनादी कधीं न उद्भवती ।

गुण आणि विकारहि ते प्रकृतीपासाव जाण संभवती ॥ १९ ॥

प्रकृती आणि पुरुष ही दोन्ही अनादि आहेत; असे जाण व विकार आणि गुण हे प्रकृतीपासून उत्पन्न होतात; असे समज. १९

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

आर्या - हे प्रकृति काय कारण कर्तृत्वीं कथियली समज हें तूं ।

तैसा सुखदुःखाचा भोक्तृत्वीं पुरुष बोलिला हेतू ॥ २० ॥

कार्य (शरीर) व करण (इंद्रिये) ह्यांस उत्पन्न करण्यास प्रकृती कारण आहे आणि सुखदुःखांच्या भोगाला पुरुष कारण आहे असे म्हणतात; २०

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

आर्या - प्रकृतिस्थ पुरुष होउनि भोगि प्रकृतिगुणचि नेणुनी माया ।

अधमोत्तम योनिंतही कारण गुणसंग यास जन्माया ॥ २१ ॥

कारण पुरुष प्रकृतीत अधिष्ठित झाला म्हणजे तो प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या गुणांचा उपभोग घेतो आणि हा गुणसंयोग पुरुषाला (जीवात्म्याला) बऱ्या-वाईट योनीत जन्म घेण्यास कारण होतो. २१

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२ ॥

आर्या - द्रष्टा अनुमोदकही पुरुषहि भोक्ता महेश अणि भर्ता ।

यापरि बोलियला तो या देहाहुनि असे पर अकर्ता ॥ २२ ॥

पाहाणारा, अनुमोदन देणारा, भर्ता, भोक्ता, महेश्वर असा जो आहे; त्यालाच ह्या देहांतील परम-पुरुष किंवा परमात्मा असे म्हणतात. २२

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

आर्या - यापरि पुरुष प्रकृती जाणे गुणसहित त्यांत नर कोणी ।

असतांहि तो प्रपंचीं न पवे जन्मासि जाण परतोनी ॥ २३ ॥

ह्याप्रमाणे जो पुरुषाला व गुणांसह प्रकृतीला तत्त्वतः जाणतो तो सर्व व्यवहार करूनही पुनः जन्म पावत नाही. २३

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

आर्या - कोणी हृदयीं चिंती ध्यानं आत्म्यासि पाहती अपर ।

कोणी सांख्ये योगे पाहति कर्मेहि तोचि योग पर ॥ २४ ॥

कोणी ध्यानाच्या योगाने आत्म्याला आपल्या ठायी पाहातात, कोणी सांख्ययोगाने तर कोणी कर्मयोगाने पाहातात २४

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

आर्या - कोणी हृदयीं ऐसें गुरुवचनें मात्र ऐकुनी पुरती ।

पार्था उपासिती ते श्रवणीं तत्परहि मृत्युते तरती ॥ २५ ॥

आणि दुसरे काही हे न जाणणारे (अज्ञानी) लोक दुसऱ्यांपासून, गुरूंपासून ऐकून घेऊन त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे उपासना करतात. असे श्रुतिपरायण (गुरूंपासून ऐकलेली गोष्ट प्रमाण मानणारे) पुरुषही मृत्यूतून पलीकडे जातात. २५

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

आर्या - जितुकें जें का होतें पार्था स्थावर तसेंचि जंगम तें।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्या योगें तें जाण वेदशास्त्रमर्ते ॥ २६ ॥

हे भरतश्रेष्ठा, स्थावरजंगम अशी कोणतीही वस्तू उत्पन्न होते ती क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ ह्यांच्या संयोगापासून होते असे जाण. २६

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

आर्या - राहे भूतीं जो सम भूत विनाशीं न नाश ज्या असतो।

परमेश्वरासि यापरि पार्था जो पाहणार डोळस तो ॥ २७ ॥

सर्व भूतांच्या अंतरी सारखा राहाणारा व भूते नाश पावली तरी नाश न पावणारा तो परमेश्वर, असे जो पाहतो तोच डोळस. २७

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्।

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

आर्या - ईश्वर सम सर्वत्र स्थित पाहे तोचि या उरमगती।

आपण अपुल्या घाता न करुनही पावतोचि परम गति ॥ २८ ॥

परमात्मा सर्वत्र सारखा भरलेला आहे असे जो समबुद्धीने पाहतो, तो आत्मघातकी न होता उत्तम गतीला जातो. २८

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

आर्या - कुंतीतनया कर्म करिती ते जाण सर्वही प्रकृती।

आत्मा कर्ता न असें पाहे जो तोचि पाहतो सुकृती ॥ २९ ॥

कर्म सर्व प्रकारे प्रकृतीकडूनच केली जातात आणि आत्मा अकर्ता असे जो जाणतो तोच ज्ञानी होय. २९

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

आर्या - भूतांचें नानात्वहि एक्या ब्रह्मींच आणि विस्तार ।

ब्रह्मापासुनि पाहे पावे ब्रह्म प्रपंचविस्तार ॥ ३० ॥

जेव्हा सर्व भूतांतील पृथक्भाव (भिन्नपणा) एका आत्म्यामध्ये स्थित आहे आणि त्या आत्म्यापासूनच हा सर्व विस्तार झाला आहे असे दिसू लागते तेव्हा ब्रह्माची प्राप्ती होते. ३०

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

आर्या - निर्गुण अनादि म्हणुनी अविनाशी जाण सत्य परमात्मा ।

देहीं असुनि अकर्ता नित्य असें जाण हेंचि माहात्मा ॥ ३१ ॥

अनादि व निर्गुण असल्यामुळे हा अव्यय परमात्मा शरीरात असूनही अकर्ता व अलिप्त आहे. ३१

यथा सर्वगतं सूक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

आर्या - जैसा सूक्ष्मत्वास्तव सर्वगतासी न लेपहि नभास ।

तैसा सर्वव्यापक देहीं आत्मा अलिप्त अवभास ॥ ३२ ॥

ज्याप्रमाणे सर्वव्यापी आकाश सूक्ष्मत्वामुळे कशानेही लिप्त होत नाही, त्याप्रमाणे शरीरात सर्व ठिकाणी व्यापून असणारा आत्माही लिप्त होत नाही. ३२

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

आर्या - सकळहि लोकां जैसा करि कौंतेया प्रकाश हाच रवी ।

क्षेत्र क्षेत्रज्ञहि तो तैसा करुनी प्रकाश संचरवी ॥ ३३ ॥

हे भारता, ज्याप्रमाणे एकटा सूर्य सर्व जगाला प्रकाशित करतो, त्याप्रमाणे क्षेत्रज्ञ (परमात्मा) सर्व क्षेत्राला (शरीराला) प्रकाशित करतो. ३३

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

आर्या - ते ज्ञानचक्षुयोगें क्षेत्र-क्षेत्रांत उभय अंतर तें।

मोक्षहि जनप्रकृतिचा जाणति पद परम त्या न अंतरतें ॥ ३४ ॥

ह्याप्रमाणे ज्ञानचक्षूने क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ ह्यांतील भेद व भूतांच्या प्रकृतीपासून मोक्ष कसा होईल हे जे जाणतात ते परम गतीला पावतात. ३४

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषदातील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग नावाचा

तेरावा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

गुणत्रयविभागयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[तेराव्या अध्यायात क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचे - प्रकृतिपुरुषाचे वर्णन झाले. आता ह्या अध्यायात प्रकृतीच्या तीन गुणांचे वर्णन आले आहे. आरंभी ज्या ज्ञानाने पूर्वीपासून अनेक मुनी परमसिद्धीला गेले आहेत व ईश्वराशी साधर्म्य पावून पुनर्जन्मापासून सुटले आहेत त्या ज्ञानाचे वर्णन करून (श्लोक १-२) महद्ब्रह्मा (प्रकृती) पासून सर्व भूतमात्रांची उत्पत्ती कशी होते व सर्व प्राणिमात्रांचा बीजप्रद पिता म्हणजे ईश्वरच होय हे थोडक्यात सांगून (श्लोक ३-४) नंतर प्रकृतीपासून उत्पन्न होणारे सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण, त्यांची लक्षणे, कार्य व परिणाम ह्यांचे सविस्तर वर्णन (श्लोक ५-१८) भगवंतांनी केले आहे. गुणांखेरीज दुसरा कोणी कर्ता नाही असे जेव्हा ज्ञानी समजतो आणि गुणांच्या पत्नीकडचे म्हणजे त्याहून श्रेष्ठ तत्त्व ओळखतो तेव्हा तो गुणांना उल्लंघून माझ्या स्वरूपाला पोहोचतो आणि मोक्ष मिळवितो (श्लोक १९-२०) असे सांगून पुढे अर्जुनाच्या प्रश्नावरून गुणातीत मनुष्य सत्त्वगुण, रजोगुण व तमोगुण यांनी विचलित होत नाही, धनमान-निरपेक्ष असतो, निंदा-स्तुती यांना सारखेच लेखतो, शत्रुमित्रांशी समत्वाने वागतो, त्याची सर्व कर्मे स्वार्थविरहित असतात व भगवंताची तो अनन्यभक्ती करतो, अशी गुणातीत पुरुषाची लक्षणे (श्लोक २२-२५) भगवंतांनी वर्णन केलेली आहेत. शेवटी जो अनन्यभक्तियोगाने माझी उपासना करतो तो गुणातीत होऊन ब्रह्मरूप होण्याला योग्य होतो आणि अमृत व अविनाशी अशा ब्रह्माची, शाश्वत धर्माची आणि अखंड सुखाची प्रतिष्ठा मीच आहे; असे सांगून भगवंतांनी हा विषय संपविला आहे.]

श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

आर्या - पुनरपि परम ज्ञान ज्ञानोत्तम जें हरी कुबुद्धीतें ।

कथितों ज्यातें जाणुनि गेले मुनिवर्य परम सिद्धीतें ॥ १ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - सर्व ज्ञानांतील उत्तम ज्ञान पुनः मी तुला सांगतो. हे ज्ञान जाणून सर्व मुनी येथून परमसिद्धीला गेले आहेत. १

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

आर्या - याचि ज्ञानाधारें ठेले मद्रूप होउनी सुमती ।

जन्मति सुष्टीत न ते प्रलयीं पार्था कधीं न ते भ्रमती ॥ २ ॥

ह्या ज्ञानाच्या आश्रयाने माझ्या साधर्म्याला पावलेले लोक सुष्टीच्या उत्पत्तिकाली जन्मत नाहीत व प्रलयकाली दुःखी होत नाहीत. २

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

आर्या - माझी गर्भाधान-स्थानप्रकृती असेचि तीमार्जी ।

गर्भाधान करीतों भूतांची होति तेथुनी राजी ॥ ३ ॥

हे भारता, महद्ब्रह्म म्हणजे प्रकृती, माझी योनी (गर्भाधानस्थान) आहे. तेथे मी गर्भ स्थापितो, त्यापासून सर्व भूतांची उत्पत्ती होते. ३

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

आर्या - सर्वाही योनीमार्जी जे जे होताति पांडवा देह ।

त्यांची माया प्रकृती बीजप्रद मी पिता न संदेह ॥ ४ ॥

हे कौंतेया, सर्व योनींमध्ये ज्या ज्या मूर्ती म्हणजे व्यक्ती उत्पन्न होतात त्या सर्वांचे उत्पत्तिस्थान प्रकृती आहे आणि बीजारोपण करणारा पिता मी आहे. ४

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

आर्या - सत्त्वरजस्तम हे गुण प्रकृतीपासोनि होति या देहीं ।

बांधिति अव्यय जीवा जेणें अपणासि मानितो देही ॥ ५ ॥

हे महाबाहो, प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले सत्त्व, रज व तम हे गुण
अव्यय अशा जीवात्म्यास ह्या देहांत बांधून टाकतात. ५

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

आर्या - सत्त्व अनामय तेथें निर्मळ म्हणुनी असे प्रकाशकर ।

ज्ञान सुखाच्या संगीं बांधिति जीवा करोनियां निकर ॥ ६ ॥

हे निष्पापा, त्यांपैकी प्रकाशक व निर्दोष असा हा सत्त्वगुण निर्मळ
असल्यामुळे तो सुखाच्या आणि ज्ञानाच्या आसक्तीने (जीवात्म्यास)
बांधून टाकतो. ६

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

आर्या - करि अनुरागहि तृष्णा-संगापासोनि होति सत्त्व-रजें ।

कर्माच्या संगीं हा जीव असे बद्ध जाण त्याचि रजें ॥ ७ ॥

हे कौन्तेया, रजोगुण हा रागात्मक (इच्छात्मक) असून विषयतृष्णा व
विषयासक्ती ह्यांपासून उत्पन्न होतो असे जाण आणि तो जीवात्म्याला
कर्माच्या आसक्तीने बद्ध करतो. ७

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

आर्या - मोहक सर्वहि जीवा अज्ञानें होय पांडवा तम तें ।

अलस, प्रमाद निद्रेमार्जी जीवास बांधुनी तमतें ॥ ८ ॥

हे भारता, तमोगुण हा अज्ञानापासून उत्पन्न होणारा असून सर्व
लोकांना मोहात पाडणारा आहे आणि तो प्रमाद, आळस आणि निद्रा
ह्यांनी जीवात्म्यास बद्ध करतो. ८

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्त्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

आर्या - करितें रज कर्मतिं सत्त्व करी पांडवा प्रसादातें ।

ज्ञानातें आवरुनी करितें पार्था तम प्रमादातें ॥ ९ ॥

सत्त्वगुण हा सुखामध्ये, रजोगुण हा कर्मामध्ये आणि तमोगुण हा ज्ञानाला झाकून प्रमादामध्ये उद्भवतो. ९

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

आर्या - मोडुनि रज-तम होतो सत्त्वगुणोत्कर्ष हें मला गमतें ।

सत्त्व-तमा सोडुनि रज रज-सत्त्वा होय मोडुनी तम तें ॥ १० ॥

रजोगुण व तमोगुण ह्यांना पराभूत करून सत्त्वगुण प्रगट होतो. सत्त्वगुण व तमोगुण ह्यांचा मोड करून रजोगुण प्रगट होतो; तसेच सत्त्वरजोगुणांना जिंकून तमोगुण वाढतो. १०

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

आर्या - ज्ञानप्रकाशहि करी करि सर्वेन्द्रियगणीं प्रकाशातें ।

तेव्हां तें सत्त्वपदा जाणावें वाढलें अकाशातें ॥ ११ ॥

ह्या शरीरात सर्व द्वारांत म्हणजे इंद्रियांत जेव्हा ज्ञानाचा प्रकाश उत्पन्न होतो, तेव्हा सत्त्वगुण वाढला असे समजावे. ११

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

आर्या - करवी कर्म सदा जें अशांति-लोभप्रवृत्तिसी भजतें ।

इच्छाही करित बहू वृद्धिंगत जाणिजे तदा रज तें ॥ १२ ॥

हे भरतश्रेष्ठा, रजोगुणाची वृद्धी झाली असता, लोभ, (कर्माची) प्रवृत्ती, कर्माचा आरंभ, अशांती व इच्छा ही उत्पन्न होतात. १२

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

आर्या - अज्ञान अप्रवृत्ती प्रमाद अणि मोह जेधवां वाडे ।

तेव्हां जाण सख्या तूं तम तें वृद्धीस पावलें गाढें ॥ १३ ॥

हे कुरुनंदना, तमोगुण वाढला म्हणजे अज्ञान, आळस, प्रमाद आणि मोह ही उत्पन्न होतात. १३

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

आर्या - सत्त्वोत्कर्षामार्जीं देही पावे जरी तनुप्रलया ।

तेव्हां पार्था अमल ब्रह्मविदांच्याचि पावतो निलया ॥ १४ ॥

सत्त्वगुणाच्या वृद्धीमध्ये जीव मरण पावला असता ब्रह्मज्ञांचे उत्तम प्रकाशमान् (स्वर्गादि) लोक त्याला प्राप्त होतात. १४

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

आर्या - घे जन्म कर्मठार्यीं प्राणी कुंतीसुता विवृद्धरजें ।

तमवृद्धींत मरे जो तिर्यग्योनींत जन्म घे नर जें ॥ १५ ॥

रजोगुणाच्या उत्कर्षात मरण आले असता कर्मासक्त (मनुष्य) लोकांत त्याचा जन्म होतो आणि तमोगुणांत मरण पावला तर (पशवादि) मूढयोनींत तो जन्मतो. १५

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

आर्या - फल उत्तमकर्माचें निर्मळ सात्त्विक सुखासि जें फळतें ।

फळ अज्ञान तमाचें दुःख रजांचेंहि बोलती फळ तें ॥ १६ ॥

पुण्यकर्माचे फळ सात्त्विक व निर्मळ, राजस कर्माचे फळ दुःख, तसेच तामस कर्माचे फळ अज्ञान होय. १६

सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

आर्या - लोभ रजापासुनि तो सत्त्वापासोनि होतसे ज्ञान ।

प्रसवेहि तमोगुण तो पार्था मोह प्रमाद अज्ञान ॥ १७ ॥

सत्त्वगुणापासून ज्ञान, रजोगुणापासून लोभ, तर तमोगुणापासून प्रमाद, मोह व अज्ञान ही उत्पन्न होतात. १७

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

आर्या - उत्तम लोका जातो सत्त्वगुणी करुनि दोषनिःपात ।

मध्ये राजस असती जे तमवृत्तिस्थ त्यां अधःपात ॥ १८ ॥

सात्त्विक पुरुष वर (स्वर्गादि लोकांस) जातात, राजस लोक मध्ये (मनुष्यलोकी) राहातात आणि निकृष्ट गुणाच्या वृत्तीत राहाणारे तामस लोक अधोगतीस जातात. १८

नान्यं गुणेभ्यः कतरिं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

आर्या - कर्ता गुणाहुनि दुजा नाहीं हें पाहणार जो पाहे ।

निर्गुण आत्मा जाणुनि पावे मद्भावं जाण बापा हे ॥ १९ ॥

(प्रकृतीच्या) गुणांखेरीज दुसरा कोणी कर्ता नाही असे जेव्हा द्रष्टा (ज्ञानी) समजतो आणि गुणांच्या पलीकडे असलेले तत्त्व (परमात्मा) ओळखतो, तेव्हा तो माझ्या स्वरूपाला पोहोचतो. १९

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

आर्या - देहोद्भव त्रिगुण हे लंघनी जाय जो सख्या देहीं ।

जन्म-जरा-मृति-दुःखें मुक्त ब्रह्मचि स्थितीत ना देही ॥ २० ॥

देहाच्या बरोबरच उत्पन्न होणाऱ्या अशा ह्या तीन गुणांचे जो पुरुष अतिक्रमण करतो, तो जन्म-मृत्यु व जरा-दुःखे यांपासून मुक्त होऊन मोक्ष भोगतो. २०

अर्जुन उवाच ।

कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

आर्या - उल्लंघनी गुणांतें माधवराया मुनी कसा असतो ।

त्याचा आचार कसा कोण्या चिन्हेंकरोनि तो वसतो ॥ २१ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे प्रभो, ह्या त्रिगुणांना उल्लंघून गेलेला पुरुष कोणत्या लक्षणांनी ओळखावा ? त्याचा आचार कसा असतो आणि तो कोणत्या उपायाने ह्या तीन गुणांना ओलांडतो ? २१

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

आर्या - पार्था प्रकाश आणि प्रवृत्ति मोहप्रवृत्त हे असतां ।

न द्वेषित तो योगी इच्छीनाही प्रवृत्त हे नसतां ॥ २२ ॥

वसत उदासीन असा होय गुणैकरुनियां न चंचळ तो ।

गुण वर्तते हे ऐसें जाणुनि राहे कधीं न जो चळतो ॥ २३ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - प्रकाश, प्रवृत्ती व मोह (सत्त्वादि गुणांची लक्षणे किंवा कार्ये) ही प्राप्त झाली असता जो त्यांचा द्वेष करित नाही व ती प्राप्त न झाली तरी त्यांची इच्छा करित नाही; २२ उदासीनाप्रमाणे असणारा, गुणांमुळे चंचल न होणारा, गुणच आपापली कामे करित आहेत असे मानून स्थिर राहाणारा, २३

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

आर्या - दैकुळ धोंडा सोनें समजा निंदा स्तुतीहि ज्या सम ती ।

प्रिय अप्रिय सुखदुःखहि सम ज्या जो स्वस्थ धीर सरसमती ॥ २४ ॥

सुखदुःख समान मानणारा, स्वस्थ (आत्मनिष्ठ), मातीचे ढेकूळ, दगड व सोने ह्यांना सारखे लेखणारा, प्रिय व अप्रिय समान मानणारा, स्तुतिनिंदा समान गणणारा आणि धैर्यवान् असा जो असतो, २४

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारिभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

आर्या - सर्वारिभत्यागी ज्याला रिपु-मित्रपक्षहि समान ।

म्हणति गुणातीत तथा ज्यास असे तुल्य मान अपमान ॥ २५ ॥

ज्याला मान व अपमान, मित्रपक्ष व शत्रुपक्ष हे सारखेच असतात, जो सर्व (सकाम) कर्माचा त्याग करतो त्यास गुणातीत म्हणतात. २५

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

आर्या - सेवी मातें पार्था अव्यभिचारी धरोनि भावातें ।

त्रिगुणातें उल्लंघुनि पावे तो ब्रह्मरूपभावातें ॥ २६ ॥

जो एकनिष्ठ भक्तियोगाने माझी उपासना करतो तो ह्या तीन्ही गुणांना उत्तम प्रकारे जिंकून ब्रह्मरूप होण्याला योग्य होतो. २६

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

आर्या - अविनाशी जो मोक्षहि शाश्वत जो धर्म आणि जो निगम ।

निश्चित सुख जें त्याचा आश्रय मी भक्तिनेच मी सुगम ॥ २७ ॥

कारण अमृत व अव्यय अशा ब्रह्माची, शाश्वत धर्माची आणि आत्यंतिक अखंड सुखाची प्रतिष्ठा (अधिष्ठान) मीच आहे. २७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदांतील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी गुणत्रयविभागयोग नावाचा

चौदावा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

पुरुषोत्तमयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[ह्या अध्यायाचे नाव पुरुषोत्तमयोग असे आहे. आरंभी संसारावर अश्वत्थ वृक्षाचे सुंदर रूपक केले असून (श्लोक १-३) ऊर्ध्व म्हणजे ब्रह्म्याच्या सृष्टिसंकल्पाशी मूळ असणाऱ्या व भूलोकापर्यंत खाली शाखादि पसरलेल्या संसाररूप अशा त्या वृक्षाचे असंगरूप शाखाने छेदन करून; मान व मोह नसणारे, संगदोष नसणारे, कामनाशून्य, आत्मनिष्ठ व द्वंद्वातीत साधक परमपदाला पोहोचतात असे भगवंतांनी सांगितले आहे (श्लोक ४-६); नंतर परमात्म्याचा अंश जीवात्मा हा इंद्रिये व मन ह्यांच्या योगाने विषयोपभोग घेतो आणि देहपातानंतर ही सामग्री घेऊन दुसऱ्या लोकांस जातो; ह्याचे खरे स्वरूप मूढ जाणत नाहीत, ज्ञानी जाणतात इत्यादि वर्णन करून (श्लोक ७-११); नंतर सूर्य, चंद्र, अग्नी ह्यांतील तेज मीच आहे; पृथ्वीत शिरून माझ्या तेजाने सर्व भूतांना मी धारण करतो आणि रसात्मक सोम होऊन सर्व औषधींना पोसतो, देहामध्ये वैश्वानर होऊन सर्व प्राण्यांचे अन्न पचवितो, मी सर्वांच्या हृदयात अधिष्ठित असून स्मृती, ज्ञान व विस्मरण ही माझ्यापासून होतात, वेदांनी जाणण्यास योग्य मीच, वेदान्ताचा कर्ता व वेदवेत्ता मीच असे परमात्मतत्त्वाचे वर्णन (श्लोक १२-१५) भगवंतांनी केले आहे. शेवटी, १ क्षर म्हणजे नाशवंत भूते, २ अक्षर म्हणजे प्रकृती किंवा मायाशक्ती आणि ३ ह्या दोहोंहून श्रेष्ठ पुरुष म्हणजे पुरुषोत्तम, अशा तीन पुरुषांचे - त्रैमूर्तीचे वर्णन (श्लोक १६-१८) देऊन ह्याप्रमाणे मला, पुरुषोत्तमाला जो जाणतो, तो बुद्धिमान व कृतकृत्य होतो, असे सांगून भगवंतांनी हा अध्याय पुरा केला आहे.]

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

आर्या - पर्णे छंदे ज्याला शाखा खालीहि ऊर्ध्व ज्या मूळ ।

अव्यय अश्वत्थ वदति जाणे जो त्या कळे श्रुतीमूळ ॥ १ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - ज्या वृक्षाचे मूळ वर (ब्रह्मामध्ये किंवा परमात्म्यात) व ज्याच्या शाखा खाली (मानवादिकांत) असून ज्यास अविनाशी म्हणतात आणि वेद ही ज्याची पाने आहेत असा संसाररूप अश्वत्थवृक्ष जो जाणतो, तो वेदवेत्ता म्हणजे ज्ञानी होय. १

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

आर्या - गुणवृद्ध विषयपल्लव शाखा अध ऊर्ध्व ज्यास विस्तरती ।

कर्मानुबद्धमूळें विधीं अध ऊर्ध्व करिति विस्तर तीं ॥ २ ॥

(सत्त्वादि तीन) गुणांनी वाढलेल्या आणि (शब्दादि पाच) विषयांच्या पालवीने युक्त अशा त्या वृक्षाच्या शाखा (देव, मनुष्य व तिर्यग्योनीचे जीव) खाली आणि वरही पसरलेल्या आहेत आणि त्या वृक्षाची कर्मसंबंधी मुळे खाली मनुष्यलोकात पसरलेली आहेत. २

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

आर्या - न कळे त्याचें रूपहि आद्यंत स्थितिहि धुंडितां शास्त्रें ।

अश्वत्थरूढमूळें छेदोनीयां असंगदृढशास्त्रें ॥ ३ ॥

ह्या प्रकारचे त्याचे रूप इहलोकी उपलब्ध होत नाही (प्राणि-मात्रांना कळत नाही). तसेच त्याचा आदि, अंत व प्रतिष्ठा (स्थिती) ही दिसत नाहीत असा हा, (अहंममतावासनारूप) मुळे फार खोल गेलेला अश्वत्थवृक्ष वैराग्यरूप शस्त्राने तोडून टाकावा आणि ३

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

आर्या - मग तें पद धुंडावें ज्यातें पावुनि न मागुते फिरती।
आदीपुरुष भजे तो प्रवृत्ति तेथुनि जुनाट जे स्फुरती ॥ ४ ॥

नंतर ज्या आद्यपुरुषापासून ही (संसार) प्रवृत्ती चालू झाली त्याला मी (अनन्यभावे) शरण जातो अशा भावनेने जेथे गेले असता पुनः परत येणे होत नाही ते स्थान (ब्रह्म) शोधून काढावे. ४

निर्मानमोहा जितसंगदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

आर्या - मानेच्छा मोहरहित अध्यात्मज्ञान योग आरूढ।
सुख दुःख द्वंद्व न ज्यां अव्यय पद पावतीच आरूढ ॥ ५ ॥

ज्यांचा मानमोह गेला, ज्यांनी विषयासक्तीचा दोष जिंकला, अध्यात्मज्ञानात जे स्थिर झाले, ज्यांच्या सर्व कामना अगदी नामशेष झाल्या, सुखदुःखादि द्वन्द्वांपासून जे मुक्त झाले, ते ज्ञाते पुरुष त्या अविनाशी पदाला पावतात. ५

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

* ॥ १८२ ॥ * सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

आर्या - न रवी ना अग्नि शशी भासविती ज्यास बा तुझी आण।

ज्यातें पावुनि न फिरति तें माझें परम धाम तूं जाण ॥ ६ ॥

त्या पदाला सूर्य, चंद्र किंवा अग्नी प्रकाशित करीत नाही, जेथे गेले असता योगी परतून येत नाहीत, ते माझे परम पद होय. ६

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

आर्या - प्राचीन जीवलोकीं मदंश जीव स्वरूप भोगार्थ।

प्रकृतिस्थ मनःषष्ठां आकर्षीं इंद्रियांसि हा अर्थ ॥ ७ ॥

माझाच सनातन अंश मनुष्यलोकी जीवाचे रूप धारण करून प्रकृतीत (शरीरात) असलेली मनादि सहा इंद्रिये (मन व पंच ज्ञानेन्द्रिये) ह्यांना ओढून घेतो. ७

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

आर्या - तनुच्या त्यागीं ग्रहणीं देहाचा ईश जीव हीं साहा।

घेउनियां जाय तसा सुमनाचा गंध वायु जैसा हा ॥ ८ ॥

जेव्हा ईश्वर (देहाचा स्वामी म्हणजे जीव) शरीर धारण करतो किंवा शरीरातून निघून जातो; तेव्हा पुष्पादिकांपासून वारा जसा सुगंध घेऊन जातो; तसा तो मन व इंद्रिये ह्यांना बरोबर घेऊन जातो. ८

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

आर्या - चक्षु श्रोत्र घ्राण त्वक् जिह्वा पांच हीं अधिष्ठान।

पांडुसुता हीं पाहीं सेवी विषयां तनूंत निष्ठा न ॥ ९ ॥

कान, नेत्र, त्वचा, जीभ व नाक (ही पंचेन्द्रिये) आणि मन ह्यांचा आश्रय करून हा (जीव) विषयांचा उपभोग घेतो. ९

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

आर्या - देह त्यागी कैसा गुणयुक्त कसा तनूमर्धे गूढ।

भोगी विषयांस कसा ज्ञानी हें जाणती न ते मूढ ॥ १० ॥

शरीरातून जाणाऱ्या, शरीरात राहाणाऱ्या किंवा गुणांनी युक्त होऊन उपभोग घेणाऱ्या ह्या जीवाला मूर्ख लोक जाणत नाही, ज्ञानी मात्र जाणतात. १०

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

आर्या - योगी हृदयस्था या यत्नें पाहोनियां सुधी रमती।

यत्नहि करितां अकुशल यासि न ते पाहती अधीरमती ॥ ११ ॥

प्रयत्न करणारे योगी आपल्या ठायी असलेल्या ह्याला (जीवात्म्याला) पाहातात (ओळखतात); परंतु अजितेंद्रिय आणि बुद्धिहीन लोक प्रयत्न करूनही ह्याला पाहात (ओळखत) नाहीत. ११

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

आर्या - जें तेज या रवीत प्रकाशवी या समग्र विश्वास।

जें अग्नीत शशीतहि माझे तें तेज मांनि विश्वास ॥ १२ ॥

सर्व जगाला प्रकाशविणारे जे तेज सूर्यात आहे. तसेच जे तेज चंद्रात व अग्नीत आहे ते तेज माझेच आहे असे समज. १२

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

आर्या - तेजें पृथ्वीत रिघुनि भूतांचा भार मींच सोशीतों।

रसमय चंद्रहि होउनि मी सकळां औषधींस पोशीतों ॥ १३ ॥

पृथ्वीत प्रवेश करून आपल्या तेजाने मी सर्व भूते धारण करतो, तसेच रसात्मक सोम (चंद्र) होऊन मी सर्व औषधींचे पोषण करतो. १३

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

आर्या - प्राण्यांचे देहीं बा अग्नि असें जाण तूज सुचवीतों।
प्राणापानांसह मीं चतुर्विधानांसि मींच पचवीतों ॥ १४ ॥

मी वैश्वानर (जठराग्नी) होऊन प्राण्यांच्या देहाचा आश्रय करतो
आणि प्राण व अपान ह्यांनी युक्त होऊन (भक्ष्य, चोष्य, लेह्य व पेय
असे) चार प्रकारचे अन्न पचवितो. १४

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो

मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

आर्या - ज्ञान स्मृति विस्मृतिही मजपासोनीच मी असें स्वस्थ।
सर्वभृतिचाही मी वेद्यहि सर्वेद्र सर्व हृदयस्थ ॥ १५ ॥

मी सर्वांच्या हृदयात राहाणारा आहे. स्मृती, ज्ञान आणि विस्मरण ही
मजपासून होतात. सर्व वेदांनी जाणण्यास योग्य मीच, वेदान्ताचा कर्ता
आणि वेदाचा ज्ञाताही मीच आहे. १५

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

आर्या - पुरुषद्वय या लोकीं क्षर अक्षर ऐक सांगतों आतां।
क्षर तों सर्वाहि भूतें अक्षर कूटस्थ बोलिजे ताता ॥ १६ ॥

ह्या लोकी 'क्षर' व 'अक्षर' असे दोन पुरुष आहेत. क्षर म्हणजे सर्व
भूते आणि अक्षर म्हणजे सर्व भूतांच्या कूटाशी (मुळाशी) असलेले
अव्यक्त तत्त्व (प्रकृती किंवा मायाशक्ती) होय. १६

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

आर्या - अन्य क्षराक्षराहुनि मी उत्तम पुरुष म्हणति परमात्मा।
लोकत्रयीं प्रवेशुनि धरि अव्यय ईश जो जग महात्मा ॥ १७ ॥

ह्या दोहींहून भिन्न असा उत्तम पुरुष म्हणजे परमात्मा. तोच अविनाशी ईश्वर त्रैलोक्य व्यापून त्याचे धारण पोषण करतो. १७

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

आर्या - क्षरभिन्न असें यास्तव उत्तम मी अक्षराहुनीच असें ।

यास्तव लोकीं वेदीं पुरुषोत्तम मीच बोलताति असें ॥ १८ ॥

मी नाशवंत भूतांहून श्रेष्ठ आणि अविनाशी पुरुषापेक्षाही उत्तम आहे, म्हणून लोकांमध्ये व वेदांमध्ये मी पुरुषोत्तम वर्णिलेला आहे. १८

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

आर्या - पुरुषोत्तम मीच असें मनीं असंमूढ जाणतो मज तो ।

मग सर्व जाणता मज सर्वां भावोहे तो मला भजतो ॥ १९ ॥

हे भारता, जो मोहरहित होऊन मला पुरुषोत्तमाला वर सांगितल्याप्रमाणे जाणतो तो सर्वज्ञ होऊन, सर्वभावाने मला भजतो. १९

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

आर्या - हें गुह्य शास्त्र तुज म्यां कथिलें अनघा जनांस ताराया ।

कृतकृत्य आणि सुमती हें जाणुनि होय भारता राया ॥ २० ॥

हे निष्पाप भारता, ह्याप्रमाणे हे अत्यंत गुह्य व पवित्र शास्त्र मी तुला सांगितले. हे जाणल्याने मनुष्य बुद्धिमान् आणि कृतकृत्य होतो. २०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदातील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी पुरुषोत्तमयोग नावाचा

पंधरावा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

दैवासुरसंपद्विभागयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[ह्या अध्यायात दैवी व आसुरी संपत्तीचे वर्णन आहे. १-३ श्लोकांत दैवी संपत्तीची लक्षणे, ४ थ्या श्लोकात आसुरी संपत्तीची लक्षणे दिलेली असून, दैवी संपत्तीने मोक्ष मिळतो आणि आसुरी संपत्तीने अधोगती प्राप्त होते असे ५ व्या श्लोकात सांगितलेले आहे. ह्यानंतर ६-२० श्लोकात आसुरी संपत्तीच्या लोकांचे वर्णन विस्तृतपणे करण्यात आलेले आहे. जगत् असत्य व अप्रतिष्ठ मानणाऱ्या व नास्तिक लोकांचाही ह्यांत गीताकारांनी समावेश केलेला आहे असे दिसते (श्लोक ८). शेवटी, काम, क्रोध व लोभ ही तीन नरकाची द्वारे आहेत म्हणून ह्या त्रयींचा त्याग करून जो सत्कर्म आचरू लागतो तो परम गतीला पावतो; शास्त्रविधी सोडून कामनांप्रमाणे वागणाऱ्याला सिद्धी, सुख आणि उत्तम गती मिळत नाही, ह्यास्तव कर्तव्य व अकर्तव्य ह्यांचा निर्णय करताना शास्त्र हेच प्रमाण धरून चालावे असा भगवंतांनी उपदेश करून हा अध्याय संपविला आहे.

ह्या दोन्ही संपदा प्रकृतीच्या गुणांपासून उत्पन्न होतात. प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले गुण आत्म्याला बंधनकारक होतात असे मागे (अध्याय १४, श्लोक ५) सांगितलेले आहे; पण ह्या अध्यायात दैवी संपत्तीने मोक्ष मिळतो असे सांगितले, तसेच सर्व भाव माझ्यापासून उत्पन्न झाले आहेत असे अध्याय ७, श्लोक १२ ह्यांत सांगितलेले आहे; म्हणून आसुरी संपत्तीच्या लोकांना कायमची अधोगती मिळते (श्लोक १८-२०) हे शब्दशः खरे मानणे योग्य दिसत नाही. सुदुराचारी माणूसही अनन्यभक्त झाल्यास देवाला प्रिय होतो हे वचन लक्षात घ्यावे.]

श्रीभगवानुवाच ।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिज्ञानियोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं हीरचापलम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

आर्या - ज्ञानोपार्थी निष्ठा ज्ञानस्वाध्याय चित्तशुद्धि महा ।

निर्भयता तप यज्ञहि पार्था तैसी अवक्रता दम हा ॥ १ ॥

भूतदया अक्रोध त्याग अपैशून्य आसर्णे नित्य ।

शांति अहिंसा मृदुता लज्जा स्थिरता अलोभ अणि सत्य ॥ २ ॥

अद्रोह अमान तशी शुचिता तेज क्षमा धृति अहो ती ।

षड्विंशति गुण पार्था दैवी संपत्तिच्या नरा होती ॥ ३ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - हे भारता, अभय, चित्तशुद्धी, ज्ञानयोगव्यवस्थिती (आत्मज्ञानोपायांत दृढ निष्ठा), दान, दम (इंद्रियसंयम), यज्ञ, स्वाध्याय (वेदाध्ययन), तप आणि आर्जव (सरळपणा), १ अहिंसा, सत्य, क्रोधाचा अभाव, त्याग, शांति, चहाडी (निंदा) न करणे, भूतमात्रांवर दया, निर्लोभता, मार्दव, लोकलज्जा, स्थैर्य, २ तेजस्विता, क्षमा, धैर्य, शुचिर्भूतपणा, दुसऱ्याचा द्वेष न करणे, अहंमन्यता नसणे हे (सव्वीस) गुण दैवी संपत्तीत जन्मलेल्या पुरुषास प्राप्त होतात. ३

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥

आर्या - अज्ञान आणि दंभ क्रोध क्रूरत्व दर्प अभिमानें ।

त्याच्या ठायीं असती ज्याला संपत्ति आसुरी माने ॥ ४ ॥

हे पार्था, दंभ, गर्व, अभिमान, क्रोध, कठोरपणा आणि अज्ञान हे (सहा) गुण आसुरी संपत्तीत जन्मलेल्या पुरुषास प्राप्त होतात. ४

दैवी सम्पद्धिमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

आर्या - दैवी संपत्ति सदा मुक्त करी आसुरी करी बद्ध ।

न करीं खेद अहेसी दैवीसंपत्तिवंत तूं शुद्ध ॥ ५ ॥

दैवी संपत्तीने मोक्ष मिळतो आणि आसुरी संपत्तीने बंधन प्राप्त होते; हे पांडवा, तू दैवी संपत्तीचा आहेस, ह्यास्तव तू शोक करू नकोस. ५

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

आर्या - भूतांचा उद्भव तो द्विविध असे दैव आणि आसुर तो ।

कथिला विस्तृत दैवहि आसुर ऐकावयासि चित्त रतो ॥ ६ ॥

ह्या लोकांत दैव व आसुर असे दोन प्रकारचे प्राणी उत्पन्न होतात. दैववर्गाचे वर्णन विस्ताराने सांगितले. आता, हे पार्था, आसुरवर्गाचे वर्णन ऐक. ६

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

आर्या - नेणति प्रवृत्ति आणि ते निवृत्ति असुर-स्वभाव जे नर ते ।

शौचीं सत्याचारीं त्यांचें मानस कदापिही न रते ॥ ७ ॥

काय करावे व काय करू नये हे आसुर लोकांना कळत नाही. शुचिर्भूतपणा, सदाचार आणि सत्य ही त्यांच्या ठिकाणी नसतात. ७

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

आर्या - जग अप्रतिष्ठ आणिक अनीश्वर असत्य हेंचि जगमान्य ।

स्त्रीपुरुषोद्भव बोलति कामाविण हेतु मानिती नान्य ॥ ८ ॥

हे सर्व जग असत्य, निराधार असून त्याचा कोणी शास्ता (ईश्वर) नाही, ते स्त्रीपुरुषांपासून उत्पन्न झालेले आहे आणि विषयोपभोगा-खेरीज त्याचा दुसरा काय हेतू असणार असे ते लोक सांगतात. ८

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

आर्या - नष्टात्मे अल्पमती अनीश जग हेंचि दृष्टि धरणार ।

विश्वक्षयार्थ उपजति रिपु हे अत्युग्र कर्म करणार ॥ ९ ॥

अशा प्रकारची दृष्टी स्वीकारून हे आत्मबुद्धी नष्ट झालेले अल्पज्ञानी, क्रूर कर्म करणारे व सर्वांचे अहित करणारे लोक जगाचा नाश करण्यासाठी उत्पन्न होतात. ९

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।

मोहाद् गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

आर्या - दुष्पूर काम सेबुनि पार्था मद मान दंभ त्यास असे ।

मोहें दुराग्रही जे अशुचिव्रत ते प्रवर्ततीच असे ॥ १० ॥

हे लोक अनिवार विषयोपभोगाचा आश्रय करून, दंभ, अभिमान व मद ह्यांनी युक्त होऊन, मोहाने खोट्या गोष्टी प्रमाण मानून घाणेरडी व्रते करण्यास प्रवृत्त होतात. १०

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

आशापाशाशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आर्या - मरणावधि अतिशय जे चिंतेंचा घेति फारसा लाहो ।

अतिसक्त कामभोगीं निश्चित पुरुषार्थ-भोग ज्याला हो ॥ ११ ॥

विषयांच्या भोगास्तव अन्यायें क्रोध-कामतत्पर ते ।

इच्छितिहि अर्थसंचय आशा-शत-पाशाबद्ध ते पुस्ते ॥ १२ ॥

मरणापर्यंत अगणित चिंतेंने व्यापलेले, कामोपभोगात दंग झालेले आणि हेच काय ते इतिकर्तव्य आहे असे निश्चयाने मानणारे, ११ शोकडो आशा-पाशांनी बद्ध झालेले, कामक्रोधांचे दास बनलेले हे लोक कामभोगासाठी अन्यायाने द्रव्यसंचय करण्याची इच्छा करतात. १२

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम्।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

आर्या - हें अद्य प्राप्त मला मी याहि मनोरथासि साधीन।

हें मज आहे प्रस्तुत हेंहि पुन्हा धन करीन आधीन ॥ १३ ॥

हा शत्रु वधियला म्यां इतरहि मारीन चित्त तेंचि असे।

ईश्वर मी भोगी मी बलवान् मी सिद्ध मी सुखीहि असें ॥ १४ ॥

मी ज्ञानयुक्त आढ्यहि मजपेसा अन्य कोणता आहे।

होमिन देईन सुखी होइन मोहें अशास्त्रमति पाहें ॥ १५ ॥

जे मोहजाळ-बद्ध भ्रमति अनेका मनोरथीं नर कीं।

आसक्त विषयभोगीं पडती ते जाण घोरतर नरकीं ॥ १६ ॥

आज मला हा लाभ झाला, तो मनोरथ प्राप्त करून घेईन, हे धन माझ्याजवळ आहे, पुनः आणखी धन मिळेल, १३ हा वैरी मी मारला आणि इतर वैन्यांचे प्राण घेईन, मी समर्थ, मी भोगी, मी सिद्ध, बलाढ्य आणि सुखी, १४ मी संपन्न आणि कुलीन, माझ्यासारखा दुसरा कोण आहे? मी यज्ञ करीन, दान देईन, चैन करीन, ह्याप्रमाणे अज्ञानाने मोह पावलेले १५ आणि अनेक मनोरथांत चित्त भ्रमलेले, मोहजालात गुरफटलेले, कामभोगांत आसक्त झालेले हे लोक घाणेरड्या नरकात पडतात. १६

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

आर्या - जे धन-मान-मदावृत मी अनुपम थोर ज्यांस हें माने।

यज्ञाभासें यजिती अविधीनें यज्ञ-निमित्त दंभांनें ॥ १७ ॥

आपली बढाई मारणारे, ताळ्याने वागणारे, धनमानाच्या मदने मातलेले हे लोक शास्त्रविधी सोडून दांभिकपणे केवळ नावाचे यज्ञ करतात. १७

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

आर्या - काम-क्रोध-अहंक्रुति बलदर्पांचें सदैव ते थोर।

निजपरदेहीं मातें द्वेषिति दर्पां करोनिही घोर ॥ १८ ॥

द्वेषी क्रूर नराधम जे अशुभ तयांसि नित्य संसारीं।

आसुरयोनींमाजी टाकीतों जाण मीच कंसारी ॥ १९ ॥

अहंकार, बळ, गर्व, काम आणि क्रोध ह्यांचा आश्रय करणाऱ्या, तसेच आपल्या स्वतःच्या व इतरांच्या देहांत असणारा जो मी परमात्मा त्याचा द्वेष व निंदा करणाऱ्या, १८ अशा त्या द्वेष्या, क्रूर व पापी नराधमांना मी नेहमी आसुरी योनीतच टाकतो (जन्माला घालतो). १९

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

आर्या - आसुरयोनी पावति जन्मोजन्मींहि मूढ अवनींत।

मजला न पावुनी ते जन्मति त्याहूनि ते कुयोनींत ॥ २० ॥

ह्याप्रमाणे हे कौंतेया, ते मूर्ख लोक प्रत्येक जन्मात आसुरी योनीत उत्पन्न होतात आणि मला न पावता शेवटी अधोगतीला जातात. २०

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

आर्या - नरकद्वारें त्रिविध स्वनाश करि वश्य करुनि युक्तींनीं।

यास्तव काम क्रोधहि हे शत्रू टाकिजेत कीं तीनीं ॥ २१ ॥

काम, क्रोध आणि लोभ अशी तीन नरकाची द्वारे आत्म्याचा नाश करणारी आहेत, म्हणून ह्या त्रयींचा त्याग करावा. २१

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

आर्या - हीं तीन तमोद्वारें यांपासुनि मुक्त जो सदा बापा ।

साधुनि आत्मश्रेयहि अणि पावे मोक्ष जाण निष्पापा ॥ २२ ॥

हे कौंतेया, ह्या तीन्ही तमोद्वारांपासून मुक्त झालेला पुरुष सत्कर्म आचरू लागतो आणि त्यानंतर तो परम गतीला पावतो. २२

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

आर्या - जो शास्त्रविधानातें टाकुनि पार्था यथेच्छ आचरतो ।

तो सिद्धीतें न पवे न सुखी मोक्षीहि तो न संचरतो ॥ २३ ॥

जो शास्त्रविधी सोडून कामप्रेरित होऊन (आपल्या इच्छेप्रमाणे) वागतो, त्याला सिद्धी, सुख आणि उत्तम गती ही नाहीत. २३

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

आर्या - कार्याकार्य-विचारीं यास्तव शास्त्र प्रमाण तुज ताता ।

जाणुनि शास्त्रविधीतें कर्म करायासि योग्य हो आतां ॥ २४ ॥

ह्यास्तव, कर्तव्य व अकर्तव्य ह्यांचा निर्णय करताना तुला शास्त्र हेच प्रमाण आहे व शास्त्रात काय सांगितले आहे ते जाणून त्याप्रमाणे ह्या लोकी कर्म करणे तुला योग्य आहे. २४

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषदातील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी दैवासुरसंपद्विभागयोग नावाचा

सोळावा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ समदशोऽध्यायः ॥

श्रद्धात्रयविभागयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[सोळाव्या अध्यायात कर्तव्य व अकर्तव्य यांचा निर्णय करण्याच्या कामी शास्त्र प्रमाण मानले पाहिजे असे सांगितल्यावर ओघाने शास्त्रावर विश्वास किंवा श्रद्धा ठेवण्याचा प्रश्न आला; म्हणून ह्या अध्यायाच्या आरंभी शास्त्रविधी सोडून जे श्रद्धेने यजन करतात, त्यांची श्रद्धा कोणती, सात्त्विक, राजस की तामस? असा अर्जुनाने प्रश्न केला. (श्लोक १), तेव्हा भगवंतांनी पुरुष श्रद्धामय आहे, जशी ज्याची श्रद्धा, तसा तो होतो हे तत्त्व सांगून (श्लोक ३) सात्त्विक, राजस व तामस श्रद्धेची लक्षणे सांगितली आहेत, सत्त्वगुणी लोक देवांची उपासना करतात, रजोगुणी लोक यक्षराक्षसांची व तमोगुणी लोक भुतांस्वेतांची उपासना करतात, आसुरी वृत्तीचे लोक दंभाने, अहंकाराने, स्वतःला व इतरांना त्रास देऊन, विकारवश होऊन तप करतात, सत्त्वगुणी लोकांचा आहार आरोग्यवर्धक व आयुष्यवर्धक असतो, रजोगुणी लोकांचा आहार तीव्र रसयुक्त, तर तामसी लोकांचा आहार शिळा, दुर्गंधयुक्त इत्यादि असतो, अशी त्रिविध आहाराची लक्षणे सांगितली आहेत (श्लोक ४-१०), त्रिविध यज्ञांची लक्षणे (श्लोक ११-१३), कायिक, वाचिक व मानसिक अशा तीन प्रकारच्या तपाची लक्षणे (श्लोक १४-१६) आणि पुन्हा सात्त्विक, राजस व तामस अशा तीन प्रकारच्या तपांची लक्षणे (१७-१९) व त्रिविध दानांची लक्षणे (श्लोक २०-२२) सांगितलेली आहेत. शेवटी ॐ, तत् व सत् ह्या ब्रह्माच्या त्रिविध निर्देशाचा विनियोग कसा केला जातो हे सांगून अश्रद्धेने केलेले कर्म व्यर्थ होते असे विधान करून (श्लोक २३-२८) हा अध्याय संपविला आहे.]

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

आर्या - शास्त्रविधीतें नेणुनि लोकाचारेंच भक्तिनें यजिती ।

त्यांची निष्ठा कैसी सत्त्वातें कीं रजस्तमा भजती ॥ १ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे कृष्णा, शास्त्रविधी सोडून पण श्रद्धेने जे यजन करतात त्यांची निष्ठा कोणती ? सात्त्विक, राजस की तामस ? १

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

आर्या - लोकाचारीं मुक्ता वर्तीति देहीं स्वभावजा भक्ती ।

सात्त्विक राजस तामस त्रिविधा घडतेचि ऐक वा युक्ती ॥ २ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - माणसांची श्रद्धा त्यांच्या स्वभावाप्रमाणे सात्त्विक, राजस व तामस अशी तीन प्रकारची असते. २

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

आर्या - सर्वांच्या सत्त्व-रज श्रद्धेचीही घडे तशी सोय ।

श्रद्धामय हा पुरुष श्रद्धा जी ज्यास तोचि तो होय ॥ ३ ॥

सर्व लोकांची श्रद्धा त्यांच्या सत्त्वाप्रमाणे म्हणजे प्रकृतिस्वभावाप्रमाणे असते. पुरुष (जीव) हा श्रद्धामय आहे. जशी त्याची श्रद्धा तसा (तद्रूप) तो असतो. ३

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

आर्या - सात्त्विक देवगणांतें राजस ते यजिति यक्षरक्षांतें ।

भूत-प्रेत गणांतें इतरहि तामस धरोनि लक्षांतें ॥ ४ ॥

सात्त्विक लोक देवाचे यजन करतात, राजस लोक यक्षराक्षसांची आणि तामस लोक प्रेते व भूतगण ह्यांची आराधना करतात. ४

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ता कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

आर्या - करिती घोर तपातें जन जे कुंतीसुता अशास्त्रोक्त ।

दंभाहंकाराश्रित आणिक ते काम राग बळसक्त ॥ ५ ॥

शोषित निजपर देहीं भूतग्रामास जाण तूं सुज्ञा ।

पीडिति हृदयस्था मज त्या आसुर निश्चयें महा अज्ञा ॥ ६ ॥

दंभ व अहंकार ह्यांनी युक्त होऊन, काम, राग (आसक्ती) ह्यांच्या बलाने प्रेरित होऊन जे लोक शास्त्रविरुद्ध घोर तप करतात ५ आणि जे अविवेकी लोक शरीरांतील पंचभूतांच्या समुदायाला आणि अंतर्यामी असणाऱ्या मलाही कष्ट देतात, ते आसुर बुद्धीचे लोक होत. ६

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आर्या - सर्वांचा आहार त्रिविध प्रिय सत्य हें मनीं आण ।

तप आणि यज्ञ दानहि यांच्या भेदास ऐकुनी जाण ॥ ७ ॥

सर्वांच्या आवडीचा आहारही त्रिविध असतो. यज्ञ, तप आणि दान ह्यांचेही तीन प्रकार आहेत. त्यांचे भेद ऐक. ७

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८

आर्या - आयुष्यासह बळसुखहर्षप्रद करिति रोगसंहार ।

सस्नेह मनोज्ञ सुरस आवडती सात्त्विकांस आहार ॥ ८ ॥

आयुष्य, सत्त्व (उत्साह), बळ, आरोग्य, सुख, प्रीती ह्यांना वाढविणारे, रसयुक्त, स्निग्ध, पौष्टिक आणि मनाला आनंददायक असे आहार सात्त्विकांना प्रिय असतात. ८

कद्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

आर्या - दाहक अत्युग्र कटु क्षार तिखट रूक्ष जीव घेणारे ।

आहार राजसांचे रोगप्रद दुःख शोक देणारे ॥ ९ ॥

कटू (तिखट), आंबट, खारट, अतिउष्ण, तीक्ष्ण (झणझणीत). रूक्ष, दाहकारक आणि दुःख, शोक व रोग ह्यांना उत्पन्न करणारे आहार राजसांना प्रिय असतात. ९

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

आर्या - उच्छिष्ट अशुचि गतरस शीळनीळे जयांसि अति घाण ।

आहार तामसांला आवडती पांडवा असे जाण ॥ १० ॥

थंड झालेले, नीरस, विटलेले, शिळे, उष्टे तसेच अपवित्र म्हणजे अमंगळ अन्न तामसांना प्रिय असते. १०

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्ट्व्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

आर्या - सात्त्विक यज्ञ फळेच्छा-विरहित एकाग्रचित्त संयुक्त ।

वेदाज्ञाचि यजावें करिजे तो म्हणुनि शास्त्रविध्युक्त ॥ ११ ॥

फलेच्छा टाकून, मनाचे समाधान ठेवून, कर्तव्य म्हणून शास्त्र-विधीप्रमाणे केलेला यज्ञ सात्त्विक होय; ११

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

आर्या - इच्छा धरुनि फळाची करिजे तो त्यांत दंभही असतो ।

भारतकुलावतंसा कौतिया जाण यज्ञ राजस तो ॥ १२ ॥

पण भरतश्रेष्ठा, फळाची इच्छा धरून किंवा दंभासाठी केला जातो तो यज्ञ राजस होय. १२

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

आर्या - श्रद्धा मंत्र विधीही न ज्यांतही दक्षिणा नसे अन्न ।

पार्था सर्वज्ञ मुनी तामस हा यज्ञ बोलती भिन्न ॥ १३ ॥

शास्त्रविधीला सोडून, अन्नदानरहित, मंत्ररहित, दक्षिणा न देता व श्रद्धा नसता केलेला यज्ञ तामस होय. १३

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

आर्या - देवप्राज्ञद्विजगुरुपूजन तें ब्रह्मचर्य ना हिंसा ।

शौचार्जवसह म्हणती शारीरतपें न होय नरहिंसा ॥ १४ ॥

देव, द्विज, गुरू व विद्वान ह्यांचे पूजन, शुचिभूतपणा, सरळपणा, ब्रह्मचर्य व अहिंसा ह्याला शारीर म्हणजे कायिक तप म्हणतात. १४

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

आर्या - अक्लेशकर वचन जें स्वाध्यायाचा सदैव अभ्यास ।

सत्य प्रिय हित म्हणती वाङ्मय तप हेंचि विदित सभ्यास ॥ १५ ॥

कोणाच्याही मनाला न लागणारे, सत्य, प्रिय व हितकारक असे भाषण आणि वेदांचे अध्ययन, ह्याला वाङ्मय तप म्हणतात. १५

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

आर्या - चित्त प्रसन्न मौनहि मननिग्रह आणि भावसंशुद्धी ।

सौम्यत्वहि यापरि हें मानस तप बोलती महाबुद्धी ॥ १६ ॥

मनाची प्रसन्नता, सौम्यत्व (शांती), मौन, मनोनिग्रह व भावनेची शुद्धता (अंतःकरणाचे पावित्र्य) ह्याला मानसिक तप म्हणतात. १६

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

आर्या - परम श्रद्धेकरुनी या त्रिविध तपें मनोजर्यीं नर जे।

त्यजुनि फळेच्छा तपती सात्त्विक तप जाण मिश्रितें न रजें ॥ १७ ॥

फळाची आशा न धरता, युक्त म्हणजे स्थिरचित्त होऊन उत्तम श्रद्धेने आचरलेले जे त्रिविध (कायिक, वाचिक व मानसिक) तप, त्याला सात्त्विक तप म्हणतात. १७

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥ १८ ॥

आर्या - सत्कार मान पूजा यांस्तव ज्यांचा असे समारंभ।

म्हणती चंचल अधुव राजस तप हें जयामर्धें दंभ ॥ १८ ॥

सत्कार, मान व पूजा ह्यांसाठी किंवा दंभाने आचरलेले चंचल व अस्थिर असे जे तप असते त्याला राजस तप म्हणतात. १८

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

आर्या - मोहें दुराग्रहें जें करिजे तें इच्छुनीच परघात।

अपुल्यातें पीडी जें तामस तप म्हणति दे अधःपात ॥ १९ ॥

वेडेपणाने, दुराग्रह धरून, आपल्या शरीराला पीडा देणारे किंवा दुसऱ्याचा नाश व्हावा अशी इच्छा धरून जे तप केले जाते त्याला तामस तप म्हणतात. १९

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

आर्या - द्यावें म्हणवुनि दीजे प्रत्युपकारार्थ हें न करिजे तें।

देशीं काळीं पात्रीं सात्त्विक हें दान म्हणति मुनि जे ते ॥ २० ॥

दान करणे हे आपले कर्तव्य आहे असे समजून, देश काल व पात्र पाहून आपल्यावर उपकार न करणाऱ्यास जे दान दिले जाते त्याला सात्त्विक दान म्हणतात. २०

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

आर्या - प्रत्युपकारासाठी फलइच्छेनेहि चित्तखेदानें।

जें जाण देइजे तें राजस ऐसेंच म्हणति तीं दानें ॥ २१ ॥

परतफेडीच्या अपेक्षेने किंवा फलाशा बाळगून मोठ्या कष्टाने दिलेले दान राजस दान होय. २१

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

आर्या - देशीं काळीं पात्रीं न देइजे तें न ज्यांत सत्कार।

तामस तें दान म्हणति करिजेतें जें करोनि धिक्कार ॥ २२ ॥

अयोग्य स्थळी, अकाली किंवा अपात्री सत्काररहित व अपमानपूर्वक दिलेले दान तामस दान होय. २२

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

आर्या - ॐ तत् सत् त्रिपदांनी ब्रह्माचें नांव बोलिजे त्रिविध।

तेणें पूर्वीं केले देवद्विजयज्ञ सर्व हे विविध ॥ २३ ॥

ॐ तत् सत् असा तीन प्रकारे ब्रह्माचा निर्देश (नामोच्चार) केला जातो. ह्या निर्देशाने पूर्वी ब्राह्मण, वेद व यज्ञ निर्माण केले. २३

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

आर्या - यास्तव ओमिति ऐसें उच्चारुनि जाण वेदवेत्त्यांच्या।

वर्तति यथाविधीनं तप-दान-मखक्रिया सदा त्यांच्या ॥ २४ ॥

ह्यास्तव ब्रह्मवादी (वेदवेत्ते) लोकांची यज्ञदानतपादि शास्त्रोक्त कर्में सर्वदा ॐ असा उच्चार करून सुरू होतात. २४

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

आर्या - तदिति उच्चारुनियां फलसंधानहि मनीं न लक्ष्मी।

करिजेतेंहि सदा हें तप दान मखक्रिया मुमुक्षूंनीं ॥ २५ ॥

‘तत्’ ह्या पदाचा उच्चार करून फलाची आशा न धरता, मुमुक्षू लोक यज्ञदानतपादि क्रिया करतात. २५

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

आर्या - सद्भावें साधुर्वी पार्था सदिति प्रयोग हा होतो।

तैसा प्रशस्त कर्मी सच्छब्दचि योजिजेत आहो तो ॥ २६ ॥

हे पार्था, अस्तित्व व चांगली भावना ह्या अर्थी ‘सत्’ हा शब्द योजतात; तसेच चांगल्या कर्मासही हा ‘सत्’ शब्द लावतात. २६

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

आर्या - यज्ञीं तपीहि दानीं जे स्थिति सदिति म्हणति बा पाहा।

ब्रह्मार्थ कर्म हें जें वदती सच्छब्द यास बापा हा ॥ २७ ॥

यज्ञ, दान व तप ह्यांच्या ठिकाणी जी स्थिती (निष्ठा) तिला ‘सत्’ असे म्हणतात आणि ह्यांच्यासाठी केलेले जे कर्म त्यालाही ‘सत्’ (सत्कर्म) असे म्हणतात. २७

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तमं कृतं च यत् ॥

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

आर्या - अश्रद्धेनें केलें तपिजेलें होमिलें दिलें लोकीं।

जें हें असत् वदति बा उपयोगी ते न इह न परलोकीं ॥ २८ ॥

हे पार्था, श्रद्धेवाचून केलेला यज्ञ, दान, तप किंवा कोणतेही कर्म म्हणजे ‘असत्’. ते इहलोकी किंवा परलोकीही फलदायक होत नाही. २८

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदातील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा

श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी श्रद्धात्रयविभागयोग नावाचा

सतरावा अध्याय समाप्त झाला.

सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

ॐ
नमो
भगवते
वासुदेवाय ।

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

मोक्षसंन्यासयोग

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

[ह्या अध्यायात गीतेच्या सर्व अध्यायांचे सार आल्यामुळे ह्याला एकाध्यायी गीता असे म्हणतात. संन्यास व त्याग ह्यांचे तत्त्व मी वेगवेगळे जाणू इच्छितो ह्या अर्जुनाच्या प्रश्नावरून (श्लोक १), काम्यकर्मे सोडणे हा संन्यास, सर्व कर्मफले (ती ईश्वरार्पण करून) सोडणे हा त्याग (श्लोक २) व पावन करणारी यज्ञ-दान-तपादि कर्मे टाकू नयेत, संग व फलाशा सोडून ती करावीत (श्लोक ५-६) असे भगवंतांनी सांगून पुढे तामस, राजस व सात्त्विक अशा त्रिविध त्यागाचे वर्णन करून (श्लोक ७-९) देहधारी मनुष्याला कर्माचा संपूर्ण त्याग करणे शक्य नाही, कर्मफलाचा त्याग करणारा हा खरा त्यागी, कर्माचे त्रिविध फळ अत्यागी लोकांना भोगावे लागते, त्यागी लोकांना भोगावे लागत नाही, असा निर्णय दिला आहे (श्लोक १०-१२). नंतर सांख्यमताप्रमाणे अधिष्ठान (शरीर), कर्ता, करण (इंद्रिये), विविध व्यापार आणि दैव (अदृष्ट) अशी कर्माच्या सिद्धीची पाच कारणे सांगितली आहेत (श्लोक १३-१५). अशी स्थिती असता 'मी कर्ता आहे' अशी बदाई मारणे हा मूर्खपणा होय आणि मी कर्ता आहे असा ज्याला अहंभाव नाही तो कर्मफलांनी बद्ध होत नाही असे सांगितले आहे (श्लोक १६-१८). ह्यानंतर त्रिविध गुणानुसार, ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धी, धृती आणि सुख ह्यांचे पृथक् भेद सांगितले आहेत (श्लोक १९-४०). ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र ह्यांची कर्मे त्यांच्या स्वभावानुसार कशी असतात, आपापल्या स्वभावाप्रमाणे कर्मे (ईश्वरार्पण) करून त्या योगे ईश्वराची पूजा करून सिद्धी कशी मिळवावी, स्वधर्म म्हणजे स्वभावसिद्ध कर्म

सदोष असले तरी सुलभ अशा परधमपिक्षा श्रेष्ठ आहे इत्यादिकाचे वर्णन ४१-४८ श्लोकांत सांगितले आहे. नंतर ज्ञानाची परा निष्ठा म्हणजे ब्रह्म कसे प्राप्त होते आणि ज्ञाननिष्ठ पुरुषाची लक्षणे, तसेच बुद्धियोगाची म्हणजे निष्काम कर्माची लक्षणे इत्यादि वर्णन करून (श्लोक ४९-६२) सर्व गुह्यांत गुह्य असे आपले अंतिम वचन - 'माझ्या ठायी मन लाव, माझी भक्ती कर, माझे यजन कर, मला नमस्कार कर म्हणजे तू मला येऊन मिळशील.' हे तू माझा प्रिय आहेस म्हणून, तुला मी प्रतिज्ञा करून सांगतो, असे बोलून, सर्व धर्म सोडून तू मला शरण ये, मी तुला सर्व पापांपासून सोडवीन अशी हमी देऊन (श्लोक ६४-६६) हे गीतेचे गुह्य ज्ञान कोणास सांगावे व कोणास सांगू नये ह्याविषयी सूचना देऊन व गीतेच्या अध्ययनाची व श्रवणाची फलश्रुती सांगून पार्था, हे ज्ञान तू एकाग्र चित्ताने ऐकलेस ना आणि तुझा संदेह गेला ना, अशी भगवंतांनी पृच्छा केली आणि माझा मोह गेला, माझा संशय फिटून मी सावध झालो, तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे मी आता वागतो असे अर्जुनाने उत्तर दिले (श्लोक ६७-७३). ह्यानंतर गीतेच्या श्रवणाचा व विश्वरूपदर्शनाचा आपल्यावर कसा सुपरिणाम झाला ह्याचे वर्णन करून, जेथे योगेश्वर श्रीकृष्ण व धनुर्धर पार्थ ह्यांची जोडी आहे, तेथे श्री, विजय, शाश्वत ऐश्वर्य आणि नीती ह्या गोष्टी निश्चित आहेत असे आपले ठाम मत सांगून संजयाने गीतेची परिसमाप्ती केली आहे.]

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

आर्या - संन्यासाचें आणि त्यागाचें तत्त्वही महाबाहो ।

जाणों इच्छितसें मी सांग निराळें करोनि मज बा हो ॥ १ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे महाबाहो, हृषीकेशा, केशिदैत्यांतका, संन्यास आणि त्याग ह्यांचे तत्त्व मी वेगळे वेगळे जाणूं इच्छितो. १

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

आर्या - कर्म सकाम त्यांचा त्यागचि संन्यास जाणती सुद्ध ।

सर्वहि कर्मफलाचा त्यागचि तो बोलती महाप्राज्ञ ॥ २ ॥

श्रीभगवान् म्हणाले - काम्य, कर्म सोडणे ह्याला शहाणे लोक 'संन्यास' म्हणतात आणि सर्व कर्मफलांचा (ती ईश्वरार्पण करून) त्याग करणे ह्याला द्रष्टे लोक 'त्याग' म्हणतात. २

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

आर्या - कोणी सदोष कर्म त्यागावीं म्हणति पांडवा प्राज्ञ ।

कोणी म्हणती हैं न त्यागावें दान कर्म तप यज्ञ ॥ ३ ॥

कर्म सदोष असल्यामुळे त्याचा त्याग करावा असे काही द्रष्टे म्हणतात, तर यज्ञ, दान, तप हे कर्म त्याज्य नाही (टाकू नये) असे दुसरे म्हणतात. ३

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

आर्या - त्यागाविषयीं निश्चय ऐकावा भारता स्वचिर्त्तीही ।

त्रिविध त्याग म्हणोनी वर्णियला जाण थोर जे तींहीं ॥ ४ ॥

हे भरतश्रेष्ठा, त्यागाविषयी माझा निर्णय ऐक. हे पुरुषश्रेष्ठा, त्याग तीन प्रकारचा सांगितला आहे. ४

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

आर्या - दान तप यज्ञ कर्महि न त्यागावें अवश्य हैं कार्य ।

मखदानतपें करूनी होती पावन मनीषि जे आर्य ॥ ५ ॥

यज्ञ, दान व तप ही कर्म त्यागू नयेत. ती केलीच पाहिजेत; कारण ही कर्म ज्ञानीजनांस पावन करणारी आहेत. ५

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

आर्या - कर्म सख्या करावीं संग त्यागोनियां फळासहित ।

ऐसें निश्चित पार्था संमत माझे असे जनास हित ॥ ६ ॥

हे पार्था, ही कर्मही संग सोडून व फलाचा त्याग करून केली पाहिजेत असे माझे निश्चित व उत्तम मत आहे. ६

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

आर्या - न्यास नियत कर्माचा पार्था कोणासही कधी नसतो ।

मोहानें केला जरि कर्माचा जाण त्याग तामस तो ॥ ७ ॥

नियत (नित्य) कर्माचा त्याग करणे योग्य नाही. मोहाने (अज्ञानाने) त्यांचा त्याग केला तर त्याला तामस त्याग म्हणतात. ७

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ७ ॥

आर्या - दुःख म्हणुनि कर्मात कायक्लेशाच्या भयें त्यागी ।

न पवे त्यागफळार्ते पार्था तो जाण राजस त्यागी ॥ ८ ॥

कर्म दुःखकारक आहे, त्यापासून शरीराला कष्ट होतील ह्या भीतीने ज्या कर्माचा कोणी त्याग करतो, तो त्याचा त्याग राजस असल्यामुळे त्याला त्यागाचे फळ मिळणार नाही. ८

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

आर्या - कर्म अवश्य करावें जाणुनि ऐसें करी नियत कर्म ।

त्यागुनि फळ अणि संगहि सात्त्विक तो जाण मान्य दे शर्म ॥ ९ ॥

हे अर्जुना, संग व फल ह्यांचा त्याग करून कर्तव्य म्हणून जो आपले नित्य कर्म करतो, त्याचा तो त्याग सात्त्विक होय. ९

न द्वेष्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्यते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

आर्या - कुशलीं सक्त नसे जो अकुशल न द्वेषि कर्म मेधावी ।

गतसंशय सात्त्विक तो त्यागी तेणेंचि मुक्ति शोधवी ॥ १० ॥

अकुशल (दुःखकर) कर्माचा जो द्वेष करीत नाही आणि कुशल (सुखकर) कर्मात जो आसक्त होत नाही तो सत्त्वशील, बुद्धिमान, संशयविरहित असा त्यागी होय. १०

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्मण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

आर्या - कोणा देहीं कर्म समूळ टाकावया न सामर्थ्य ।

जो कर्मफल त्यागी तो योगी बोलिजे असा अर्थ ॥ ११ ॥

देहधारी मनुष्याला कर्माचा निःशेष (निखालस) त्याग करणे शक्य नाही. कर्मफलांचा त्याग करणाऱ्यालाच खरा त्यागी म्हणतात. ११

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

आर्या - अनिष्ट इष्टहि मिश्रहि त्या कर्मांचें फल त्रिविध आहे ।

परलोकीं हें पावे सकाम संन्यासियां नसे बा हें ॥ १२ ॥

अनिष्ट (पश्यादि-योनिप्राप्ती), इष्ट (देवादि-योनिप्राप्ती) आणि मिश्रित (मनुष्यादि-योनिप्राप्ती), असे कर्मांचे त्रिविध फल मेल्यावर, (कर्मफलांचा त्याग न करणाऱ्या) पुरुषांस मिळते, पण खऱ्या संन्याशांना (त्यागी लोकांना) केव्हाही मिळत नाही. १२

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

आर्या - हें कारणपंचक वा उक्त सकळ कर्मसिद्धि होयास।

सांख्य महा-सिद्धांतीं मजपासुनि जाणिजे अहो यास ॥ १३ ॥

हे महाबाहो, सांख्यशास्त्राच्या सिद्धान्तांत कोणत्याही कर्माच्या सिद्धीला ही पाच कारणे सांगितलेली आहेत, ती मी सांगतो; ऐक. १३

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

आर्या - बहुविध अनेक चेष्टा कर्ता अणि दैवही अधिष्ठानें।

नानाविध करण तसें जाणावीं पांच योगनिष्ठानें ॥ १४ ॥

आधारभूत शरीर, जीवात्मा, इंद्रिये, प्राणादिकांचे भिन्नभिन्न व्यापार आणि पाचवे दैव म्हणजे अदृष्ट किंवा ईश्वरी इच्छा. १४

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

आर्या - अन्यायें वा न्यायें काया-वाचा-मनोहि निजकार्य।

करिजे तें त्या लाहे हेतु सख्या पांच जाणती आर्य ॥ १५ ॥

कायावाचामनेकरून मनुष्य जे काही न्याय्य किंवा अन्याय्य, (बरे किंवा वाईट) कर्म आचरतो, त्याची ही पाच कारणे असतात. १५

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

आर्या - ऐसें असतां तेथें आत्मा केवळ मलाहि मूढपण।

कर्ता म्हणोनि पाहे दुर्मति तो आंधळा स्वयें अपण ॥ १६ ॥

अशी स्थिती असता, जो मनुष्य बुद्धी सुसंस्कृत न झाल्यामुळे असंग आत्म्याला कर्ता समजतो त्या मूर्खाला काहीच कळत नाही. १६

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते।

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

आर्या - ज्याची बुद्धी अलिप्तहि ज्याचे चित्तीं कधीहि न अहंता।

तो या त्रैलोक्यातें मारुनियां जाण बद्ध न अहंता ॥ १७ ॥

‘मी कर्ता’ हा ज्याला अहंभाव नसतो, ज्याची बुद्धी लिप्त नसते, त्याने लोकांना जरी मारले तरीही तो (खरोखर) त्यांना मारीत नाही व त्या कर्माच्या फलाने बद्ध होत नाही. १७

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

आर्या - ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता कर्माचा हा विधि त्रिविध आहे।

कर्ता कर्म करण हा कर्माचा संग्रह त्रिविध पाहें ॥ १८ ॥

ज्ञान, ज्ञेय आणि ज्ञाता अशी तीन प्रकारची कर्मप्रेरक सामग्री आहे आणि करण, कर्म व कर्ता असा त्रिविध कर्मसंग्रह आहे. १८

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

आर्या - ज्ञान आणि कर्मकर्ता त्रिविध असे त्रिगुणभेद या हेतू।

सांख्यी हे सांगितले ऐकें पार्था यथार्थ पाहें तूं ॥ १९ ॥

ज्ञान, कर्म आणि कर्ता हे गुणभेदाने तीन तीन प्रकारचे आहेत असे सांख्यशास्त्रात सांगितले आहे. ते प्रकार तू जसेच्या तसे ऐक. १९

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

आर्या - सर्वहि विभक्तभूतीं अव्यय अविभक्त एक जो भाव।

पाहे ज्या ज्ञानानें सात्त्विक तें ज्ञान तूं मनीं भाव ॥ २० ॥

विभक्त म्हणजे वेगवेगळ्या सर्व भूतांत एकच अविभक्त व अव्यय भाव (अविनाशी तत्त्व) आहे असे ज्या ज्ञानाने समजते, ते ज्ञान सात्त्विक समज. २०

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

आर्या - भेदज्ञानें भिन्नचि सर्वा भूतीं अनेक भावातें।

पाहे हें तुज वदतों राजस मीं ज्ञानधर्म-भावातें ॥ २१ ॥

* ॥ २०८ ॥ * सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता

सर्व भूतांमध्ये भिन्नभिन्न भाव आहेत असा वेगळेपणाचा बोध ज्या ज्ञानाने होतो ते ज्ञान राजस समज. २१

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

आर्या - सर्वाहे कारण तैसें सक्त अतत्त्वार्थ जें अहैतुक तें।

अल्पहि जें कतिंया तामस हें ज्ञानसाधना मुक्तें ॥ २२ ॥

हेच काय ते सर्वस्व आहे म्हणून एकाच कार्यात काही हेतू (प्रमाण) नसता आणि सत्त्व नसता गुंतून राहिलेले ते क्षुद्र ज्ञान तामस होय. २२

नियतं सद्गुरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

आर्या - राग-द्वेष विवर्जित अफलेच्छेनें असंगकृत विहित।

सात्त्विक तें कर्म सख्या तेणें इहपरहि होतसे स्वहित ॥ २३ ॥

आसक्ती व रागद्वेष सोडून फळाची इच्छा न धरता केलेले नित्यकर्म सात्त्विक होय. २३

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्गारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

आर्या - विषयेच्छेनें केलें आणिक त्यामाजिं बहु अहंकार।

बहु आयास जयांतहि कथिलें तें कर्म राजसाकार ॥ २४ ॥

फलाची इच्छा धरून अहंकारपूर्वक व पुष्कळ आयासाने केलेले कर्म राजस होय. २४

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

आर्या - परिणाम क्षय हिंसा पौरुष हीं जें न पाहुनी करणें।

मोहें कवण करी जें पार्था ते तामस क्रिया करणें ॥ २५ ॥

मागचा पुढचा विचार, परिणाम, नाश, हिंसा, आपले सामर्थ्य हांचा विचार न करतां मोहाने केलेले कर्म तामस होय. २५

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

आर्या - धैर्योत्साह समन्वित पार्था निःसंग ना अहंकारी ।

होतां सिद्धि असिद्धी कर्ता सात्त्विक मनांत अविकारी ॥ २६ ॥

संगविरहित, निरहंकारी, धैर्य व उत्साह ह्यांनी युक्त, सिद्धी व असिद्धी ह्या दोहोंत निर्विकार राहाणारा तो सात्त्विक कर्ता होय. २६

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

आर्या - रागी लोभी हिंसक हर्ष-विषादींच युक्त जो अशुची ।

कर्मफलेच्छू जो कां राजसकर्त्यास तुल्य ताप शुची ॥ २७ ॥

विषयासक्त, कर्मफलाची इच्छा करणारा, लोभी, घातकी, अपवित्र, हर्ष आणि शोक ह्यांनी युक्त असा जो, तो राजस कर्ता होय. २७

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

आर्या - प्राकृत अयुक्त उद्वत अपकारी अलसयुक्त जो शठ रे ।

खेदकर दीर्घसूत्री कर्ता तामस न साधनासि ठरे ॥ २८ ॥

चंचल मनाचा, प्राकृत (अडाणी), ताढ्याने वागणारा, ठक, दुसऱ्याचा अपमान करणारा, आळशी, दुर्मुख, दीर्घसूत्री (चेंगट) अशा अज्ञानी कर्त्यास तामस कर्ता म्हणतात. २८

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥

आर्या - बुद्धीचाहि धृतिचा भेद गुणं त्रिविध हाचि परिसावा ।

साकल्ये कथितो तुज ऐकुनि संशय समूळ निरसावा ॥ २९ ॥

हे धनंजया, बुद्धी आणि धृती (धारणाशक्ती) ह्यांच्याही गुणांमुळे होणारे त्रिविध भेद मी वेगवेगळे सर्व सांगतो. ऐक. २९

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी । ३०

आर्या - कार्याकार्य भयाभय निवृत्तिसहित प्रवृत्तिही शुद्धी ।

जाणेहि बन्धमोक्षां पार्था ती जाण सात्त्विकी बुद्धी ॥ ३० ॥

प्रवृत्ती व निवृत्ती, कार्य व अकार्य, भय व अभय, बंध व मोक्ष हे सर्व जी बुद्धी जाणते ती सात्त्विकी होय. ३०

यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

आर्या - धर्माधर्महि आणिक कार्याकार्यहि यथार्थ जे नेणे ।

सखया कुरुकुळटिळका जाणावी बुद्धी राजसी येणें ॥ ३१ ॥

पार्था, धर्म व अधर्म, कार्य व अकार्य, ह्यांचा यथार्थ निर्णय ज्या बुद्धीने होत नाही ती बुद्धी राजसी होय. ३१

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

आर्या - अज्ञानावृत होउन धर्म म्हणुनि मानिती अधमतिं ।

विपरीत सर्व अर्थी पार्था तू बुद्धि जाण तामस ते ॥ ३२ ॥

पार्था, तमोगुणाने व्याप्त होऊन जी बुद्धी अधर्माला धर्म मानते व अर्थाचा अनर्थ करते ती बुद्धी तामसी होय. ३२

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

आर्या - प्राणेंद्रिय चित्तांचीं कार्ये रोधी जिणें न जे चुकती ।

चित्तैकार्ग्यें जी धृति अव्यभिचारीच जाण सात्त्विक ती ॥ ३३ ॥

पार्था, ज्या धृतीने मन, प्राण व इंद्रिये ह्यांच्या क्रिया अनन्य किंवा एकनिष्ठ योगाने उत्तम प्रकारे चालतात ती धृती सात्त्विकी होय. ३३

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

आर्या - धर्मार्थकामवर्गी जीच्यायोगें सदा स्पृहा असती।

जीच्या संगें फळही इच्छा धृति जाण तूंचि राजस ती ॥ ३४ ॥

अर्जुना, ज्या धृतीने (मनोधारेणे) धर्म, अर्थ व काम हे नीट चालविले जातात व प्रसंगानुसार जी फलाची इच्छा करते, ती मनोधारेणा राजसी होय. ३४

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

आर्या - दुर्मति जिणें न सोडी निद्रा मदही विषाद भय शोक।

ती तामस धृति ऐसें कौतिया म्हणति सुज्ञ जे लोक ॥ ३५ ॥

पार्था, ज्या मनोधारेणे दुर्बुद्धि (अविवेकी) पुरुष निद्रा, भय, शोक, विषाद आणि मद ह्यांना सोडीत नाही, ती धारेणा तामसी होय. ३५

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

आर्या - ऐकें भरतश्रेष्ठा सुख जें का त्रिविध सांगतों आतां।

अभ्यासानें जेथें रमतं दुःखान्त पावतो ताता ॥ ३६ ॥

आता हे भरतश्रेष्ठा, सुखाचे तीन प्रकार ऐक. जेथे अभ्यासाने अर्थात् हळूहळू मन रमते आणि जेथे सर्व दुःखांचा अंत होतो. ३६

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

आर्या - ना आधीं विषवत् जें परिणामी अमृततुल्य जें टिकतें।

स्वस्थपणें मन बुद्धी उपजे सुख बोलताति सात्त्विक तें ॥ ३७ ॥

जे आरंभी विषासारखे पण परिणामी अमृतासारखे आणि जे आत्मनिष्ठ बुद्धीच्या प्रसादापासून उत्पन्न होते, तेच सात्त्विक सुख. ३७

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम्।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

आर्या - विषयेन्द्रियसंयोगें आरंभी अमृततुल्य जें दिसतें।

परिणामी विषवत् जें जाणावें सुख सदैव राजस तें ॥ ३८ ॥

इंद्रिये व विषय ह्यांच्या संयोगापासून होणारे, आरंभी अमृतासारखे पण परिणामी विषासारखे असे जे सुख ते राजस होय. ३८

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

आर्या - आरंभी परिणामी मोहकरी तें मनासि जें दुष्ट ।

निद्रा-प्रमाद-अळसें उपजे सुख म्हणति तामस स्पष्ट ॥ ३९ ॥

जे सुख आरंभी व परिणामी चित्ताला मोह पाडणारे, निद्रा, आळस व प्रमाद ह्यांपासून उत्पन्न होणारे ते सुख तामस होय. ३९

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

आर्या - स्वर्गी सुरलोकींही पृथ्वीमाजींही पांडवा कोणी ।

प्रकृतीच्या त्रिगुणांनीं सोडविला जो असा नसे प्राणी ॥ ४० ॥

प्रकृतीच्या ह्या तीन गुणांपासून मुक्त असलेले असे काहीही ह्या पृथ्वीवर, आकाशात किंवा देवलोकात नाही. ४०

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

आर्या - विप्र क्षत्रिय शूद्रहि वैश्यहि जे असति नित्य निजधर्म ।

स्वप्रकृतिगुणें त्यांचीं दिसति निराळीं सदैव सत्कर्म ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र ह्यांची कर्मे त्यांच्या स्वाभाविक गुणांप्रमाणे निरनिराळी असतात. ४१

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

आर्या - आस्तिक्य शौच आर्जव शम दम धारण तसेंचि शांतीचें ।

विज्ञान ज्ञान तप स्वाभाविक कर्म हें द्विजातीचें ॥ ४२ ॥

शम (मनाचा निग्रह), दम (इंद्रियांचा निग्रह), तप, अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा, शांती, सरळपणा, ज्ञान, विज्ञान आणि आस्तिक्यबुद्धी हे ब्राह्मणाचे स्वभावसिद्ध कर्म होय. ४२

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

आर्या - युद्धीं अपलायन तें धृति ईश्वरभाव दक्षता दानें ।

शौर्यहि तेजहि कथिलें स्वभावज क्षात्रकर्म वेदानें ॥ ४३ ॥

शौर्य, तेजस्विता, धैर्य, दक्षता, युद्धातून पळून न जाणे, दातृत्व
आणि सामर्थ्य हे क्षत्रियांचे स्वभावसिद्ध कर्म होय. ४३

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

आर्या - गोपालन वाणिज्य स्वाभाविक वैश्यकर्म आणि कृषी ।

परिचर्या शूद्राचें स्वाभाविक कर्म बोलतात ऋषी ॥ ४४ ॥

शेती, गो-पालन आणि व्यापार हे वैश्याचे आणि सेवा करणे शूद्राचे
स्वभावसिद्ध कर्म आहे. ४४

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

आर्या - रत अपुल्याला कर्मी पावे सिद्धीस मनुज भक्तिरसें ।

पावे स्वकर्मरत तो सिद्धि जसी पांडवा सख्या परिसें ॥ ४५ ॥

आपापल्या कर्माच्या ठायी रत होऊन जो पुरुष वागतो त्याला उत्तम
सिद्धी मिळते. स्वतःच्या कर्मातच ती सिद्धी कशी मिळते ते ऐक. ४५

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

आर्या - भूतप्रवृत्ति जेथुनि ज्याणें हें सर्वही असे व्याप्त ।

पूजुनि त्या निजकर्में होती मनुजास सिद्धि ते प्राप्त ॥ ४६ ॥

ज्याच्यापासून सर्व चराचराची प्रवृत्ती (उत्पत्ती) होते व ज्याने हे
सर्व जग व्यापले आहे, त्याची पूजा स्वकर्मनि केली असता मनुष्याला
सिद्धी मिळते. ४६

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

आर्या - विगुण स्वधर्महि बरा अनुष्ठिला चांगला न परधर्म ।

पावे दोषा न कदा स्वभावनियमी न टाकितां कर्म ॥ ४७ ॥

असा स्वधर्म सदोष असला तरी तो आचरण्यास सुलभ अशा परधमपिक्षा श्रेष्ठ आहे; कारण नियत स्वकर्म केल्याने दोष लागत नाही. ४७

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

आर्या - कर्मा दोषहि सहज क्षत्रियवर्या न सोडितांचि तरे ।

धूमं बन्दि जसां तो दोषे कर्मे समस्त आवृत रे ॥ ४८ ॥

कौंतिया, स्वाभाविक कर्म सदोष असले तरी टाकूं नये; कारण धुराने ज्याप्रमाणे अग्नी आच्छादिलेला असतो त्याप्रमाणे सर्व कर्मे कोणत्या तरी दोषाने व्यापलेली असतात. ४८

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

आर्या - निस्पृह आणि जितात्मा ज्याची सर्वत्र ते न सक्तमती ।

संन्यासाने पावे तेची नैष्कर्म्यसिद्धि उत्तम ती ॥ ४९ ॥

ज्याची बुद्धी सर्वत्र आसक्तिरहित असते, ज्याने मनाला जिंकलेले असते व जो निःस्पृह असतो, त्याला संन्यासाने (कर्मफलत्यागाने) परम नैष्कर्म्य सिद्धी प्राप्त होते. ४९

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

आर्या - नैष्कर्म्यसिद्धि नर तो ब्रह्म कसा पावतो अविक्षेपे ।

जे परम ज्ञानाची निष्ठा ते ऐक तूंचि संक्षेपे ॥ ५० ॥

हे कौंतेया, ही स्थिती प्राप्त झाल्यावर, ज्ञानाची परम निष्ठा (सीमा किंवा गती) जे ब्रह्म, ते कसे प्राप्त होते ते संक्षेपाने सांगतो, ऐक. ५०

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

आर्या - शुद्धमतीनें युक्तहि धैर्यकरुनी मनास रोधून।

टाकुनि शब्दादि विषय रागद्वेषांस नित्य बांधून ॥ ५१ ॥

अत्यंत शुद्ध बुद्धीने युक्त होऊन, धैर्याने आपल्या चित्ताचे संयमन करून, शब्दादि विषय सोडून आणि प्रीती व द्वेष ओलांडून, ५१

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः।

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

आर्या - एकांत नित्य सेवी मितभोजी वाङ्मनासि तो रोधी।

वैराग्ययोगयुक्त ब्रह्मध्यानीं सदैव अवरोधी ॥ ५२ ॥

काम क्रोध अहंकृति बलदर्प परिग्रहा करुनि शांत।

ममताविरहित होउनि पावे मोक्षासि हाचि सिद्धांत ॥ ५३ ॥

एकान्तवासात राहाणारा, मिताहारी, कायावाचामनाचा निग्रह करणारा, नित्य ध्यानयुक्त व विरक्त, ५२ अहंकार, बल, गर्व, काम, क्रोध व परिग्रह सोडून ममत्वरहित व शांत झालेला असा पुरुष ब्रह्मभूत (ब्रह्मस्वरूप) होण्यास योग्य होतो. ५३

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

आर्या - सर्वा भूतीं पार्था स्वच्छमन ब्रह्मभूत जो सम हा।

ज्याला न हर्ष शोकहि लाभे मद्भक्तिलाभ त्यास महा ॥ ५४ ॥

तो ब्रह्मरूप झाला म्हणजे त्याचे चित्त प्रसन्न होऊन तो कशाचाही शोक किंवा इच्छा करीत नाही. तो सर्वाभूती सम होऊन माझी श्रेष्ठ भक्ती प्राप्त करतो. ५४

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

आर्या - भक्तीनें मज जाणे जितुका जैसाहि मीं असें तत्त्वे ।

मग जाणुनियां मातें तदनंतर पावतो मला सत्त्वे ॥ ५५ ॥

भक्तीच्या योगाने मी केवढा व तत्त्वतः कोण आहे ह्याचे त्याला यथार्थ ज्ञान होते आणि अशी माझी खरी ओळख झाल्यावर (माझे तत्त्व जाणल्यावर) तो माझ्या ठायीच प्रवेश करतो. ५५

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्ब्रह्मपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

आर्या - सर्वहि कर्मे करि जो ज्याला माझा सदैव अवलंब ।

पावे मम प्रसादे अव्यय शाश्वत पदासि अविलंब ॥ ५६ ॥

माझा आश्रय करून सर्व कर्मे करीत असताही माझ्या प्रसादाने त्याला शाश्वत व अव्यय पद प्राप्त होते. ५६

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

आर्या - चित्तें सर्वहि कर्मे माझे ठायीं समर्पुनी आहे ।

मतियोगाश्रित होउनि मत्परचित्तांत तूहि संतत हो ॥ ५७ ॥

मनाने सर्व कर्मे मला अर्पण करून मत्परायण हो आणि बुद्धियोगाचा आश्रय करून माझ्या ठिकाणी नेहमी चित्त ठेव. ५७

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥

आर्या - सर्वहि दुर्गे तरसी मच्चित्तें माझिया प्रसादानें ।

पावसि विनाश तरि तूं न जरी ऐकसि अहंक्रुतिमदानें ॥ ५८ ॥

माझ्या ठायी चित्त ठेवून राहाशील तर माझ्या प्रसादाने सर्व संकटे तरून जाशील; पण गवनि माझे न ऐकशील तर मात्र तू खात्रीने नाश पावशील. ५८

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

आर्या - धरुनि अहंकारातें मानसि न करीन मी कधींच रण ।

मिथ्या निश्चय तूझा करवील प्रकृति तूज आचरण ॥ ५९ ॥

अहंकाराचा आश्रय करून 'मी युद्ध करणार नाही' असे जे तू मानीत आहेस, ते तुझे मानणे व्यर्थ होय. कारण प्रकृती (तुझा क्षात्र स्वभाव) ही तुला युद्ध करावयास लावील. ५९

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

आर्या - स्वाभाविक कर्मनिं बद्ध वृथा तूं दुराग्रहा धरिसी ।

मोहें न करूं इच्छिसि होउनि परवश परीच तें करिसी ॥ ६० ॥

कौन्तेया, मोहाने जे युद्ध तू करू इच्छीत नाहीस तेच प्रकृतीच्या स्वाधीन होऊन व स्वभावसिद्ध कर्मनि बद्ध होऊन तुला करावे लागेल. ६०

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

आर्या - सर्वा भूतांच्याही हृदयीं ईश्वर वसोनि चालवितो ।

सर्वा भूतां तेव्हां यंत्र जसें सूत्रधार चालवितो ॥ ६१ ॥

अर्जुना, ईश्वर सर्व प्राणिमात्रांच्या हृदयात वास करतो आणि आपल्या मायेने, यंत्रावर चढविलेल्या (बाहुल्यां) प्रमाणे सर्व प्राणिमात्रांना फिरवीत असतो. ६१

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

आर्या - जाई शरण तयातें सर्वां भावें न यामधीं भ्रांती ।

त्याच्या प्रसादयोगें शाश्वत पद थोर पावसी शांती ॥ ६२ ॥

हे भारता, सर्व भावाने त्यालाच शरण जा. त्याच्या प्रसादाने परम शांती व शाश्वत पद तू प्राप्त करशील. ६२

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

आर्या - गुह्याहुनि गुह्य असें कथिलें म्यां ज्ञान तूज निष्पापा ।

साकल्ये विवरुनियां जें इच्छिसि तें सुखें करीं बापा ॥ ६३ ॥

ह्याप्रमाणे गुह्यांतले गुह्य असे ज्ञान मी तुला सांगितले आहे. आता ह्याचा पूर्ण विचार करून तुझ्या इच्छेस येईल तसे कर. ६३

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

आर्या - सर्वांत गुह्य उत्तम माझे तूं वचन हें पुन्हा परिस ।

कथितों हित तुज यास्तव मज तूं वा प्रिय अतिप्रियापरिस ॥ ६४ ॥

सर्वाहून अतिशय गुह्य असे माझे वचन तू पुन्हा ऐक. तू मला अत्यंत प्रिय आहेस; म्हणून मी तुझ्या हिताची गोष्ट सांगतो. ६४

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

आर्या - मद्भक्त मन्मना हो वंदीं पूर्वीं मला बरें समज ।

करितों खरी प्रतिज्ञा अससि प्रिय मजहि, पावशील मज ॥ ६५ ॥

माझ्या ठायी मन ठेव, माझी भक्ती कर, माझ्यासाठीच यज्ञ कर, मला वंदन कर म्हणजे तू मलाच पावशील. हे सत्य मी तुला प्रतिज्ञेने सांगतो; कारण तू मला प्रिय आहेस. ६५

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

आर्या - टाकुनि सर्वहि धर्मा एव्या मालेंचि शरण ये युक्त ।

न करीं खेद मनीं तूं करितों मी सर्वपापनिर्मुक्त ॥ ६६ ॥

सर्व धर्म सोडून तू मलाच एकट्याला शरण ये, मी तुला सर्व पापांपासून मुक्त करीन. तू मुळीच शोक करू नकोस. ६६

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

आर्या - सेवाहीन अभक्ता तपहीनातेहि रे न सांगावें ।

ईर्ष्या करि जो माझी पार्था त्याला कदा न सांगावें ॥ ६७ ॥

हे गुहाज्ञान तपोहीनाला, अभक्ताला, ऐकण्याची इच्छा नसणाऱ्याला
माझा मत्सर किंवा निंदा करणाऱ्याला केव्हाही सांगू नये. ६७

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

आर्या - जो हें अतिगुह्य परम माझ्या भक्तांस आदरें पढवी ।

उत्तम भक्ति करोनि निश्चय माझ्या पर्दीं ध्वजा चढवी ॥ ६८ ॥

जो हे माझे परम गुह्य (ज्ञान) माझ्या भक्तांना सांगेल, तो माझी परम
भक्ती करून निःशंक होऊन मलाच पावेल. ६८

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

आर्या - प्रियकर त्याहुनि माझा कोणी नाही न होय भूलोकीं ।

मजही प्रियतम त्याहुनि नाही दुसरा महींत अवलोकीं ॥ ६९ ॥

त्यापेक्षा माझे अधिक प्रिय कार्य करणारा सर्व लोकांत दुसरा
कोणीही नाही आणि त्याच्याहून मला जास्त प्रिय असा ह्या पृथ्वीवर
दुसरा कोणी होणार नाही. ६९

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

आर्या - हा धर्मरूप अमुचा संवाद पढे सदैव जो सुमती ।

त्याणें ज्ञानमखें मी यजिलें होती मला असीच मती ॥ ७० ॥

आपल्या दोघांच्या ह्या धर्म्य (धर्मानुकूल) संवादाचे जो कोणी
अध्ययन करील त्याने ज्ञानयज्ञाने माझे पूजन केल्यासारखे होईल असे
मी समजतो. ७०

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१

आर्या - धरुनी श्रद्धा नर जो ऐके ईर्ष्या त्यजोनि वीरा हे ।

तो पुण्यश्लोकांच्या शुभ लोकीं मुक्त होउनी राहे ॥ ७१ ॥

श्रद्धायुक्त व निर्मत्सर होऊन जो कोणी हा संवाद ऐकेल तोही मुक्त होऊन पुण्यकर्म करणाऱ्यांच्या उत्तम लोकांप्रत पावेल. ७१

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२ ॥

आर्या - पार्था आयकिल्लें कीं, एकाग्र मनेचि हें मला सांग ।

अज्ञानमोह तूझा, गेला कीं काय हें मला सांग ॥ ७२ ॥

धनंजया, पार्था, तू हे एकाग्र चित्ताने ऐकलेस ना? आणि तुझा अज्ञानरूपी मोह आता अगदी नष्ट झाला ना? ७२

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

आर्या - गेला मोह स्मृतिही, आली देवा तव प्रसादानें ।

निःसंदेह असें मी, करितों संगर तव प्रसादानें ॥ ७३ ॥

अर्जुन म्हणाला - हे अच्युता, तुझ्या प्रसादाने माझा मोह गेला. मला (कर्तव्याची) स्मृती उत्पन्न झाली. माझा संशय फिटून मी सावध झालो. मी आता तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे (युद्ध) करीन. ७३

संजय उवाच ।

इत्थंहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रीषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

आर्या - संवाद श्रेष्ठाचा श्रीकृष्णाचा असाच पार्थाचा ।

अद्भुत रोमांचकरी आयकिला म्यां निधीच अर्थाचा ॥ ७४ ॥

संजय म्हणाला - ह्याप्रमाणे वासुदेव व महात्मा अर्जुन ह्यांचा हा अंगावर रोमांच उभे करणारा अद्भुत संवाद मी ऐकला. ७४

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

आर्या - श्रीकृष्णं योगेश्रें कथिला साक्षात्स्वयेंचि तो विजय ।

जो परम गुह्ययोग व्यासकृपें ऐकिलाचि मी विजय ॥ ७५ ॥

व्यासांच्या प्रसादाने हे परमगुह्य म्हणजे योगज्ञान योगेश्वर श्रीकृष्ण सांगत असता मला प्रत्यक्ष ऐकावयास मिळाले. ७५

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

आर्या - आठउनीयां राजा उठती काटे पुनःपुन्हां देहा ।

श्रीकेशवार्जुनांचा अद्भुत संवाद पुण्य जो दे हा ॥ ७६ ॥

हे राजा (धृतराष्ट्रा), केशव व अर्जुन ह्यांच्या ह्या अद्भुत व पुण्यकारक संवादाची वारंवार आठवण झाल्याने मला पुनः पुन्हा हर्ष होत आहे. ७६

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान्राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

आर्या - आठउनी श्रीहरिचें अत्यद्भुत रूप तें प्रमोदेंही ।

नवल बहुत मज राया उठती काटे पुनः पुन्हां देहीं ॥ ७७ ॥

तसेच हे राजा, श्रीकृष्णाच्या त्या अत्यद्भुत विश्वरूपाची वारंवार आठवण होऊन मला मोठा विस्मय होत आहे व मी पुनः पुन्हा हर्षित होत आहे. ७७

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

आर्या - योगेश कृष्ण जिकडे जिकडे पार्थहि धनुर्धर उचित ।

तिकडे ऐश्वर्य विजय ध्रुवानीतीहि मन्मती खचित ॥ ७८ ॥

जेथे योगेश्वर श्रीकृष्ण आणि जेथे धनुर्धर पार्थ ह्यांची जोडी असेल, तेथेच श्री (लक्ष्मी), विजय, शाश्वत ऐश्वर्य आणि नीती ह्या गोष्टी निश्चितच आहेत असे माझे मत आहे. ७८

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नाम
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदातील ब्रह्मविद्यान्तर्गत योगशास्त्राचा
श्रीकृष्णार्जुनसंवादापैकी मोक्षसंन्यासयोग नावाचा
अठरावा अध्याय समाप्त झाला.

ॐ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॐ

॥ ॐ तत्सत् ॥

आरती गीतेची

सुखकरिणी दुखहरिणी जननी वेदाची !
अगाध महिमा तूझा नेणे विरंची ॥
ते तूं ब्रह्मीं होतिस लीन ठायींची ।
अर्जुनाचे भाग्या प्रगट मोक्षींची ॥ १ ॥
जयदेवी जयदेवी जय भगवद्गीते ।
आरती ओवाळूं तुज वेदमाते ॥ ध्रु० ॥
सातशतें श्लोक व्यासोक्ती सार ।
अष्टादश अध्याये इतुका विस्तार ॥
एक अर्धपाद श्लोक उच्चार ।
करिती भावें त्यांचा निरसे संसार ॥ जयदेवी० ॥
काय तूझा पार नेणें मी दीन ।
अनन्यभावे आलों तुजला शरण ॥
सनाथ करि वो मातें कृपा करून ।
बापरखुमादेवी-वरदा अभिमान ॥ जयदेवी० ॥

केशव भिकाजी ढवळे

पहिली आवृत्ती : १९२९; पुनर्मुद्रण दुसरे : १९५६; तिसरे : १९८२; चौथे : १९८६;
पाचवे : १९८८; सहावे : १९९०; सातवे : १९९२; आठवे : १९९४

लेझरजुळणी :

अक्षय फोटोटाइपसेटर्स, सुभाष पथ, ठाणे ४०० ६०१

मुद्रक :

प्र. पु. भागवत, मौज प्रिंटिंग ब्यूरो,
खटाववाडी, गिरगाव, मुंबई ४०० ००४

प्रकाशक :

ज्योती धनंजय ढवळे, केशव भिकाजी ढवळे
श्रीसमर्थ सदन, पहिली भटवाडी, गिरगाव, मुंबई ४०० ००४

प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ।

श्रीगणेश पूजा, दि. अ. घैसास
 सार्थ श्रीगणपत्यथर्वशीर्षम्
 श्रीविष्णुसहस्रनाम (मूळ)
 सार्थ श्रीविष्णुसहस्रनाम, गुणाजी
 श्रीव्यंकटेशस्तोत्र (मूळ)
 सार्थ श्रीव्यंकटेशस्तोत्र, कामत
 सार्थ श्रीगुरुगीता, कामत - घैसास
 सटीप श्रीमनाचे श्लोक, देवस्थळी
 सार्थ श्रीमनाचे श्लोक,
 देवस्थळी, पांगारकर, देव
 सार्थ श्रीरामरक्षा, वि. वि. परांजपे
 श्रीमद्भगवद्गीता (मूळ)
 सार्थ श्रीमद्भगवद्गीता गुणाजी
 श्रीशिवकवचम् (मूळ - मोठा टाइप)
 सार्थ शिवमहिम्नः स्तोत्रम्। दामले
 श्रीशिवलीलामृत, सटीप - सचित्र
 सर्वारिष्टनिवारणस्तोत्र
 श्रीशनिमाहात्म्य (मोठा टाइप)
 श्रीभगवन्नामावलिः। तारा देसाई
 भक्तिमार्गप्रदीप, ल. रा. पांगारकर
 ऋग्वेदीय सार्थसंध्या, बाक्रेशास्त्री
 सार्थ भीमरूपी स्तोत्र, घैसास
 सार्थ हनुमान चालीसा, घैसास
 सार्थ अष्टाधक्र गीता, शांताराम थत्ते
 पूजा करितो मी देवाची, घैसास
 श्रीदेवीस्तोत्राणि, दिवाकर माधव
 श्रीगणेशस्तोत्राणि, दिवाकर माधव

सविधानं ब्रह्मणस्पतिसूक्तम्
 वयोवस्थाभिधशांतिसमुच्चयः।
 कुंडीलिलीशक्ति, मालपाठक
 रामदास-याज्ञवल्क्य, दातारशास्त्री
 रामकृष्ण विलोम काव्यम्, वेलणकर
 आत्मशक्ती, न. खं. क्षीरसागर
 पातंजल योगदर्शन, कोल्हटकर
 नामजपाचे महत्त्व, रा. कृ. कामत
 नामचिंतामणि, रा. कृ. कामत
 आत्मोद्घास, विमला ठकार
 जगावेगळं अध्यात्म, विमला ठकार
 नरहरी सोनार, मंगला सिन्नरकर
 श्रीसमर्थ ग्रंथ भांडार, पांगारकर
 श्रीगुरुलीलामृत, ब्रह्मनिष्ठ वा. रा. वैद्य
 समर्थाची बोधसुधा, दि. अ. घैसास
 आर्य संस्कृती, श्रीधरस्वामी
 श्रीरामविजय, ना. रा. रानडे
 दिव्यामृतधारा १ ते ३, आर्विकर
 सटीप श्रीदासबोध, शं. श्री. देव
 सार्थ श्रीदासबोध, पांगारकर
 सटीप श्रीज्ञानेश्वरी, बा. अ. भिडे
 सार्थ श्रीज्ञानेश्वरी, बा. अ. भिडे
 श्रीगुरुचरित्र, रा. कृ. कामत
 श्रीगुरुचरित्र कथामृत, कामत
 सार्थ श्रीतुकारामाची गाथा, जोग
 सार्थ श्रीएकनाथी भागवत, कामत
 स्वामी विवेकानंद समग्र ग्रंथ



किंमतींसह संपूर्ण यादी मागवा. विनामूल्य पाठवू...
केशव भिकाजी ढबळे
 श्रीसमर्थ सदन, पहिली भटवाडी, गिरगाव, मुंबई ४०० ००४